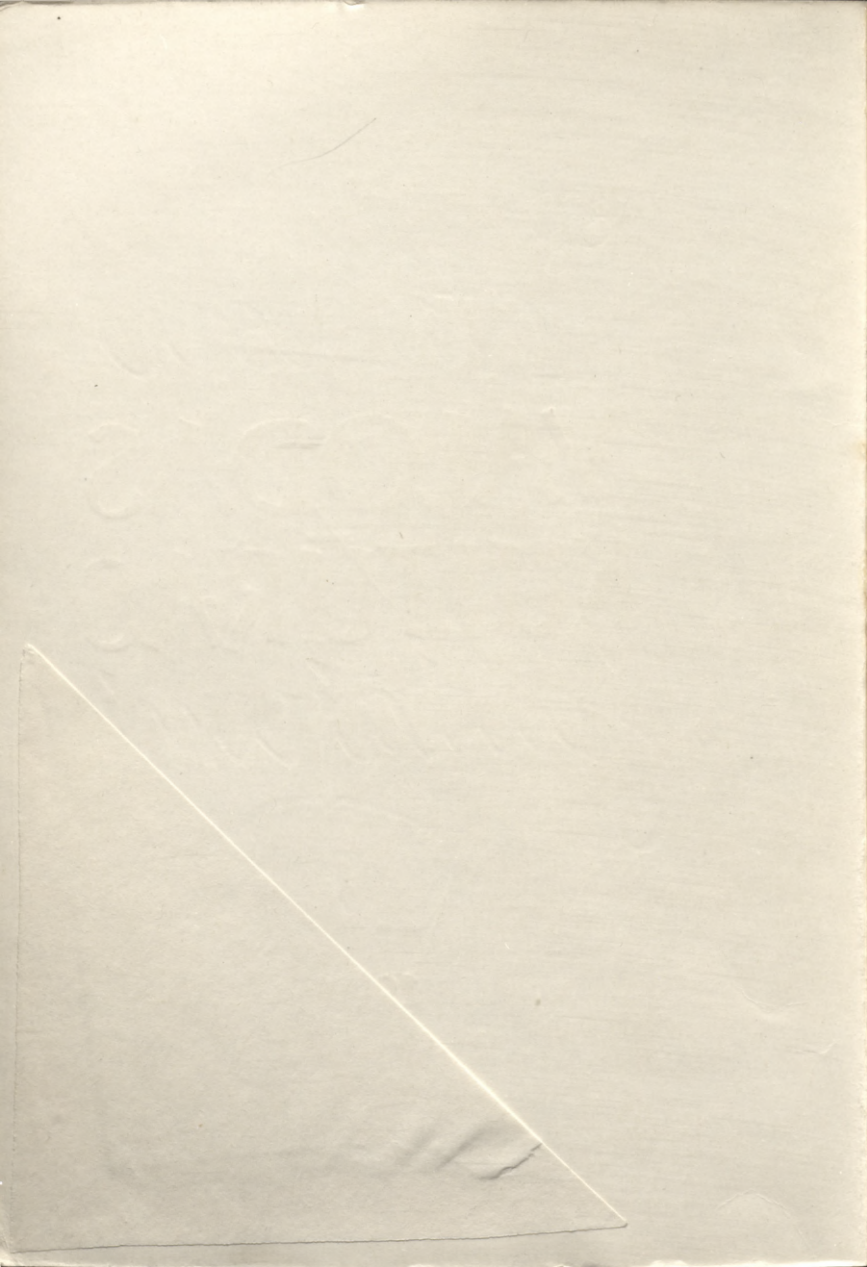

68-2
L 3x

Latviešu
VALODAS
KULTŪRAS
jautājumi

1974

47-1739

L 68-2

3

L
410

LATVIJĀS PSR ŽURNĀLISTU SAVIENĪBĀS
VALODAS KULTŪRAS SEKCIJA
LATVIJAS PSR VALODAS UN LITERĀTŪRAS INSTITŪTA
VALODAS KULTŪRAS GRUPA

LATVIEŠU VALODAS
KULTŪRAS JAUTĀJUMI

(Rakstu krājums)

10. laidziens

IZDEVNIECĪBA «LIESMA»
RĪGA 1974

4L
La 802

Vija Lāča Latv. PSR
VALSTS BIBLIOTĒKA

~~78~~ 7.283
0306054720

Redakcijas kolēģija:

H. Bendiks (atb. redaktors), *L. Ceplītis*, *I. Freidenfelds*, *H. Grase*,
A. Gūtmanis (atb. red. vietnieks), *J. Kārklīšs*, *I. Kiršentāle*,
I. Niselovičs, *T. Porīte* (atb. red. vietniece), *V. Strazdiņa*, *J. Vanags*

© «Liesma», 1974

L 0-7-1-3-631 187-74
M801(11)-74

Krājuma 10. laidienā aplūkoti stila, leksikas un pa-
reizrunas jautājumi, jaunā skatījumā apcerētas dažas
literārās valodas morfoloģiskās struktūras attīstības
iezīmes, izteikti atzinumi par dažu terminu diferencētu
lietojumu un dotas atbildes uz lasītāju vēstulēm. Pie-
vērstā uzmanība krievu valodas tekstu latviskajai trans-
literācijai, kā arī citvalodu nosaukumu un apzīmējumu
atveidošanai latviešu valodā. Pielikumā — bibliogrā-
fija un 1970.—1974. gada laidienos publicēto rakstu
tematisks rādītājs.

Atsauksmes un ierosinājumus par šo krājumu un iepriekšējo gadu krājumiem lūdzam adresēt Žurnālistu savienības Valodas kultūras sekcijai (Rīgā, Padomju bulv. 24, izdevniecības «Liesma» Vārdnīcu redakcijai) vai ZA Valodas un literatūras institūta Valodas kultūras grupai (Rīgā, Turgeņeva ielā 19).

PIRMAIS DESMITS

Sis Latviešu valodas kultūras jautājumu (LVKJ) gadskārtējais laidniens noslēdz koptajai valodai domāto rakstu krājumu pirmo desmitu.

Latviešu literārās valodas negarajās, taču jau otrā gadsimtā ieritējušajās gaitās nav bijis otra ikgadēja izdevuma, kas būtu vēlīts tieši un tikai normatīvās saziņas šodienai un rītdienai. Pirmajā desmitgadē paspētais tāpēc ir pelnījis, lai to vērtētu valodas speciālisti un visi literārās valodas lietotāji, kas te ir meklējuši atziņas un norādes par pilnvērtīgai saziņai atbilstīgiem izteiksmes līdzekļiem, kā arī par tādā saziņā neiekļāvīgiem un tāpēc atmetamiem valodas paradumiem. Cerams, ka tādā vērtējumā būs atzinumi par pirmajā desmitā sekmīgi aizsāktu un nākamajā turpināmo, kā arī kritika par līdzšinējā devuma nepilnībām, lai LVKJ kļūtu par latviešu literārās valodas neaizstājamu mērķzinīgu ceļabiedru.

Līdzšinējo LVKJ laidienu kopapjoms ir 80 izdevniecības lokšņu, tajos ievietots 80 autoru 250 rakstu, vēl izdevuma redakcijas koleģijas piezīmes, konsultācijas, jautājumu un atbilžu kopojumi, Valodas un literatūras institūta Pareizrakstības komisijas atzinumi, kā arī bibliogrāfiska informācija par latviešu valodas kultūrai nozīmīgām pēdējo gadu publikācijām un pašos LVKJ iespējajiem rakstiem.

LVKJ dominē raksti, kuros pašreizējā valodas prakse vērtēta no saziņai optimālo normu viedokļa (apmēram 90% no visiem

rakstiem). Tajos aicināts ievērot konvencionālās, jo sevišķi kodificētās valodas normas, kur tās atzīstamas par saziņai vēlamām, norādīts, kādi tradicionāli vai novatoriski izteiksmes līdzekļi iesakāmi praksē konstatēto, bet par nevēlamiem vai noraidāmiem atzīto izteiksmes līdzekļu vietā. Šo rakstu autori nereti ieteikuši korigēt pašreizējās normas pēc optimālās komunikācijas apsvērumiem lielākas skaidrības un ērtības labā. Pēc šiem apsvērumiem valodas prakses stihiskās novirzes no konvencionālajām normām dažkārt atzīstamas par valodas dabiskās attīstības un pilnveides tendencēm, kas normatīvi legalizējamas.

Tā LVKJ kļuvi arī par pašreiz plašāko latviešu literārās valodas teorijas tālākvirzītāju izdevumu. Tomēr abus šos uzdevumus — dot valodas lietotājiem praktiskas instrukcijas un to pamatošanai turpat izstrādāt arī teoriju — ne vienmēr izdevies veikt apmierinoši: norādījumos varētu vēlēt stingrāku sistēmu, ieteikumos — vispusīgāku dzīvās prakses komunikatīvās lietderības izvērtējumu. LVKJ autori un redakcijas kolēģija patstāvīgi interpretējuši valodas sistēmas izklāstu un tās normatīvo vērtējumu, kas atrodams tradicionālo un konvencionālo normu pamatavotos, piemēram, J. Endzelīna «Latviešu valodas gramatikā», kā arī akadēmiskajā «Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā». Autori atsaukušies uz LPSR Ministru Padomes lēmumiem valodas jautājumos, uz ZA Terminoloģijas komisijas un Pareizrakstības komisijas atzinumiem, uz VLI «Norādījumiem par citvalodu īpašvārdu pareizrakstību un pareizrunu latviešu literārajā valodā» un fundamentāliem monogrāfiskiem latviešu literārās valodas un dialektoloģijas pētījumiem. Darbā izlietas padomju un progresīvo ārzemju valodnieku atziņas par valodu dabisko attīstību un tai atbilstīgu normatīvās saziņas attīstīšanu. Nav atstāti bez ievēribas raksti un diskusijas par literāro valodu un tās attīstību periodiskos un neperiodiskos izdevumos — īpaši ZA «Vēstis», «Karogā», «Cīņā», «Padomju Jaunatnē», «Literatūrā un Mākslā», kā arī dažādos rakstu krājumos.

Šādu LVKJ teorētiskā un praktiskā profila apvienojumu un tematisko daudzveidību par mūsu apstākļos nepieciešamu un auglīgu atzinis padomju valodniecības aktuālo problēmu žurnāls «Вопросы языкознания», kur ievietota recenzija par pirmajiem sešiem LVKJ laidieniem. Pēc recenzijas autoru domām, LVKJ izteiktās atziņas varētu interesēt arī citu valodu speciālistus, tāpēc būtu vēlamas īsas nozīmīgāko rakstu anotācijas krievu valodā. (Sākot ar 11. laidieni, tādas anotācijas ir paredzētas.) Šai recenzijā aprādīta konvencionālo normu loma jebkuras literārās valodas aizsargāšanā pret nevajadzīgiem jauninājumiem un tāpat atzīta normu korekcija tur, kur to balsta noteiktas, objektīvi un statistiski konstatējamas valodas attīstības tendences un komunikācijas vajadzības. Pozitīvi vērtēta izdevuma pamatievirze — atbalsts konvencionālajām normām tur, kur tās veicina skaidru un ērtu saziņu, un jauninājumu motivācija tur, kur pašreizējās normas neatbilst optimālajai saziņai. Vēl atzīmēts, ka kļūmes valodas praksē ne tikai uzrādītas, bet arī minēti attiecīgie normatīvi atbilstīgie, vēlamie izteiksmes līdzekļi.

Aizvien vairāk sazarotā un detalizētā saziņa, jo sevišķi internacionālās informācijas latviskā atveide ne katrreiz ir komunikatīvi pilnvērtīga, ja nekritiski, bez ierunām seko tradicionālajām literārās valodas normām. Tādas pilnvērtīgas saziņas labad normas ir daļēji korigējamas.

Tāpat būtu drošāk jāiejaucas konvencionālo normu un dinamiski evolucionējošās valodas prakses sadursmēs, taču arī jāapzinās, ka LVKJ veidotāji — LPSR Žurnālistu savienības Valodas kultūras sekcija, LPSR ZA VLI Valodas kultūras grupa un ap tām pulcētais autoru kolektīvs literārās valodas normu pilnveidē ne ikreiz spējis neapstrīdami pamatot to, kas latviešu normatīvajā valodniecībā būtu pa spēkam tikai visiem speciālistiem kopā. Pašreizējo normu komunikatīvās lietderības vērtējumā būtu liekami vērā arī aizvien ciešākie valodu kontakti PSRS tautu kultūru un valodu mijiedarbības areālā, visas pasaules tautu valodu aizvien skaidrāk jaušamā

internacionalizēšanās. Nosakāms pareizais samērs, ciktāl citvalodu vārdi un stabilās vārdkopas tulkojamas un ciktāl tās aizgūstamas saskaņā ar latviešu valodas struktūru un funkcionālajiem stiliem. Nepieciešama vienādi stingra nostāja tiklab pret pašmērķīga pūrisma tieksmēm, kā arī pret barbarisku kalkošanu. Tas latviešu valodu darītu par vēl ērtāku līdzekli citu tautu kultūras vērtību apguvei.

Visā valodas kultūras darbā — tiklab valodas prakses normatīvajā orientācijā, kā arī saziņai neatbilstīgo normu korekcijā — saskaņā ar latviešu valodas savdabību radoši izvērtējamas arī atziņas, ko normatīvajā valodniecībā uz plašu pētījumu pamata izvirzījuši padomju un progresīvie ārzemju speciālisti, kuriem normatīvā valodniecība nu jau labu laiku ir patstāvīga, līdztiesīga valodniecības nozare un nevis tikai citu nozaru atziņu pragmatiska pielāgojuma novads.

Turpmāk izvērtējami līdz šim tiklab kā neskartie pilsētu un lauku sarunvalodas, kā arī profesionālās runas resursi. Literārās valodas konvencionālo normu demokratizācija ir valodas attīstības nosacījums, jo stipra ir tāda normu sistēma, ko var un grib īstenot tautas vairākums, un tāda var būt tikai komunikatīvi mērķtiecīgu normu sistēma.

Izstrādāt tādu literārās valodas teoriju ir latviešu valodas zinātnes un normatīvās prakses kopējs uzdevums. Šās teorijas pamati likti līdzšinējos valodnieciskajos pētījumos. Tās pilnīga izveide gaidāma tad, kad mūsu valodnieki būs pabeiguši iesāktos fundamentālos leksikogrāfiskos darbus un latviešu literārās valodas vēstures pētījumus, kā arī iecerēto normatīvās valodas pamatproblēmu izstrādi. Iespēju robežās te jāpiedalās ikvienam latviešu valodas speciālistam un prakses darbiniekam, katram latviskam periodiskam izdevumam, arī valodnieciskam rakstu krājumam. Savu daļu šai darbā var veikt LVKJ, tikai tad talkā jānāk gan ar padomu, gan organizatoriski visām iestādēm un organizācijām, kuru uzdevumi un loma tautas kultūras novadā ir tieši saistīta ar latviešu

literārās valodas attīstību. Valodas prakses uzdevumu risināšanā aktīvāk jāpiedalās Rakstnieku savienības biedriem, tāpat universitātes un pedagogisko institūtu latviešu valodniekiem, izglītības darbiniekiem, skatuves māksliniekiem, jebkuras nozares speciālistiem. LVKJ nākamajos laidienos gaidīti talcinieki būs arī izdevniecību un periodisko izdevumu redakciju darbinieki. Nevajadzētu katram gaidīt atsevišķu uzaicinājumu — vismaz savus ierosinājumus par turpmāk vēlamo tematiku ikviens varētu iesūtīt pats. Protams, vēl vērtīgāki būtu konkrēti vērojumi un ieteikumi.

Gada reizē LVKJ redakcijas kolēģija izsaka sirsnīgu pateicību visiem rakstu autoriem, recenzentiem un lasītājiem.

DARBĪBAS Vārds ANALĪTISKAJOS SAVIENOJUMOS

Analītiskie savienojumi sastāv no lietvārda un daļēji vai pilnīgi desemantizēta, t. i., savu nozīmi zaudējuša darbības vārda.¹ Pēc savas struktūras darbības vārdi, savienojumu verbālie komponenti, gandrīz visi ir pirmatnīgi (*dot, sniegt, veikt* u. c.) un tikai nedaudzi — atvasināti (*izdarīt, taisīt*); pārsvarā tie ir daudznozīmīgi vārdi. Latviešu literārās valodas vārdnīca reģistrē, piemēram, sešas nozīmes darbības vārdam *darīt*, desmit nozīmju — *dot* utt. Jo plašāka ir vārda semantika, jo lielāks tā lietošanas biežums. Analītisko savienojumu verbālie komponenti šajā ziņā nav izņēmums. Kā liecina Latviešu valodas biežuma vārdnīcas materiāli, šie verbālie komponenti pieder pie zinātniskos un publicistiskos rakstos visbiežāk lietotajiem darbības vārdiem.

Lielākā daļa analītisko savienojumu ir stabili veidojumi, kas dziļi iesakņojušies valodā un pilda noteiktas semantiski stilistiskas funkcijas. Tā, savienojumi, kuru komponenti ir sinonīmiskie darbības vārdi *dot* un *sniegt*, veido gan terminoloģiskas (*dot kara zvērestu,*

¹ Sīkāk par šo jautājumu sk. A. Bankavs. Dažas analītisma iezīmes mūsdienu latviešu valodā. — Latviešu valodas kultūras jautājumi. R., 1973.

dot *svinīgo solījumu*, *dot liecību* [tiesā], *sniegt pirmo palīdzību* u. c.), gan neterminoloģiskas vienības (*dot brāzienu*, *dot pretsparu*, *dot rīkojumu*, *dot priekšroku*, *dot signālu*, *dot triecienu*; *sniegt atbalstu*, *sniegt pakalpojumus*, *sniegt palīdzīgu roku* u. c.). Nostabilizējušies valodā, šādi savienojumi to bagātina ar jauniem izteiksmes līdzekļiem. Ķaut gan verbālie komponenti *dot* un *sniegt* ir sinonīmi, tie stabilajos analītiskajos savienojumos nav variējami. Tomēr sastopami gadījumi, it sevišķi presē, kad savstarpējā verbālo komponentu nomainīšana nav nedz semantiski, nedz stilistiski motivēta. Tā, analītisko savienojumu *dot labumu*, *dot ieguldījumu* u. c. vietā lasām: *Skudras sniedz milzīgu labumu*.. («Rīgas Balss», 1973, 20. aug.); *Lielu ieguldījumu sniedza arī visi tie ārsti, kas savā ikdienas praktiskajā darbā ievieš darba zinātniskās organizācijas principus*.. («Zvaigzne», 1973, 6, 4. lpp.) u. tml.

Vispār jāatzīst, ka analītiskos savienojumus palaikam var aizstāt ar vienkāršu darbības vārdu; līdz ar to izteiksme kļūst vienkāršāka, valoda raitāka un doma vieglāk uztverama. Smagnējs ir, piemēram, šāds teikums: *Uz viesu daudzajiem jautājumiem atbildes sniedza rūpnīcas direktors*.. («Rīgas Balss», 1973, 10. sept.). Te *sniedza* nepamatoti lietots *deva* vietā, bet vēl labāk būtu visu analītisko savienojumu aizstāt ar attiecīgo darbības vārdu: *Uz viesu daudzajiem jautājumiem atbildēja direktors*..

Savstarpēji nomainot analītisko savienojumu sinonīmos verbālos komponentus, var panākt semantiski stilistiskas nianšes. Piemēram, savienojumi ar *dot* lielāko tiesu ir neitrāli, bet ar *sniegt* tie iegūst oficiālāku nokrāsu; turklāt abi šie savienojumi nozīmes ziņā var nebūt identi. *Dot pārskatu* var, piemēram, par paveikto

(un vēl veicamo) darbu, par kādas attīstības posmu u. c., turpretī *sniegt pārskatu* mēdz augstākstāvošām amata personām vai organizācijām. Piemēri:

Ši runas daļa .. izskanēja konkrēti, lietišķi, ierosināja un deva pārskatu (L. Purs. Gaismas staru lokā. R., 1969, 171. lpp.).

Abas puses nolēma uz laiku pārtraukt sēdes, lai varētu sniegt pārskatus savām valdībām .. («Cīņa», 1973, 25. jūl.).

Tas pats sakāms arī par analītisko savienojumu *dot paskaidrojumu*. *Dot paskaidrojumu* var intervijā, taujāšanas vai pratināšanas gaitā, turpretī *sniegt paskaidrojumus* nozīmē 'deklarēt, nākt klajā ar paskaidrojumiem, arī neatbildot uz jautājumiem'.

Piemēri:

Pie Aijas nāk cilvēki, lūdz palīdzību. Ir jautājumi, uz kuriem var dot paskaidrojumus uzreiz .. («Liesma», 1973, 4, 5. lpp.).

Viņš vai nu nezināja, vai nebija pilnvarots sniegt sīkākus paskaidrojumus (B. Saulītis. Ošu gatve. R., 1969, 54. lpp.).

Dažkārt sinonīmisko darbības vārdu savstarpēja no maiņa izteiksmei piešķir tikai stilistisku niansi vien. Šādi variēšanas gadījumi visbiežāk vērojami publicistikā, kur *sniegt* bieži vien izspiež *dot*. Tā, blakus neterminoloģiskajam analītiskajam savienojumam *dot liecību* ar nozīmi 'būt par pierādījumu, apliecinājumu, būt par izziņas materiālu' iespējams arī variants ar *sniegt*:

Izrakumos iegūtie .. darba rīki, ieroči, sadzīves priekšmeti un rotas lietas ir plašākais avots, kas dod liecību par Latvijas iedzīvotāju kultūru laikā no aiz-

vēstures līdz mūsu ēras XVII gs. (Latviešu literārās valodas vārdnīca 8 sēj., 2. sēj. R., 1973, 381. lpp.). .. *senlietu kolekcija .. sniedz drošas liecības par pilsētas izcelšanās laiku, tās ekonomiku, iedzīvotāju etnisko piederību ..* («Padomju Jaunatne», 1973, 17. nov.).

Tādējādi, variējot neterminoloģisko analītisko savienojumu verbālos komponentus *dot* un *sniegt*, iespējams parādīt semantiski stilistiskas vai arī tikai stilistiskas nianšes.

Attiecībā uz citiem biežāk sastopamiem sinonīmiskiem verbāliem komponentiem, piemēram, *veikt, izdarīt, taisīt* konstatējama līdzīga aina. Šajā grupā ietilpst gan terminoloģiski savienojumi (*veikt pētījumus, veikt eksperimentus; izdarīt noziegumu, izdarīt pārkāpumu, izdarīt zādzību; izdarīt apvērsumu; izdarīt metienu* [sporta spēlēs]; *taisīt nāves cilpu* u. tml.), gan neterminoloģiski savienojumi (*veikt uzdevumus, veikt lielu darbu; izdarīt atzīmi, izdarīt ierakstus, izdarīt kļūdu, izdarīt labojumus; taisīt biznesu, taisīt karjeru* u. tml.). Starp abām šīm grupām ir grūti novilkt stingru robežu. *Izdarīt atklājumus* var, piemēram, ne tikai kādā zinātnes nozarē, bet arī sadzīvē:

Viņi glabāja skaistas atmiņas par pirmo reizi vai atkārtoti izdarītiem tādu filmu atklājumiem kā «Sarkanais korsārs», «Viņiem pieder visa pasaule» .. (Ž. Pereks. Lietas. R., 1970, 56. lpp.). Šis piemērs gan ir valodiski neveikls, bet tas balsta analītiskā savienojuma neterminoloģisko lietojumu.

Aplūkojot analītiskos savienojumus, kuru pastāvīgais komponents ir sinonīmiskie darbības vārdi *veikt, izdarīt* vai *taisīt*, jāatzīmē, ka tie, lietoti katrs savā vietā, izteikumam piešķir dažādas stilistiski semantiskas

nianses. Tā, savienojumi ar *veikt* nosauc vispārinātu, pozitīvu darbību, turpretī ar *izdarīt* — parasti kādu konkrētu, pabeigtu, arī negatīvu darbību. Savienojumus ar *taisīt* senāk lietoja tiklab vispārinātu, kā arī konkrētu darbību apzīmēšanai. Mūsu dienās tie saglabājušies sarunvalodā un paresti terminoloģijā. Piemēri:

.. *Hjūstona .. ievērojama ar savām klinikām, kur pasaulslaveni ķirurgi veic spīdošas operācijas* («Padomju Jaunatne», 1973, 17. aug.).

Ko gan vairāk var vēlēties ārsts, kas izdarījis pirmo veiksmīgo operāciju, kā vienu gaišu slimnieka smaidu! (Ž. Grīva. Zem albatrosa spārnēm. R., 1964, 168. lpp.).

— *Leitnants Tauriņš ir ievainots... — pulkvedis atbildēja. — Viņam taisīs operāciju..* (V. Lācis. Uz jauno krastu. R., 1965, 328. lpp.).

Tuvas sinonīmiskas attieksmes var arī nebūt obligāts nosacījums savstarpējai verbālo komponentu nomaiņai. *Taisīt* un *dzīt*, piemēram, vispār nav sinonīmi, bet analītiskajos savienojumos *taisīt jokus* un *dzīt jokus* šos darbības vārdus iespējams variēt. Līdzīgi var *atgūt, atņemt* vai *atvilkt elpu; gūt* vai *ņemt vīrsroku; celt* vai *taisīt troksni* utt.

Dažkārt darbības vārdu savstarpējo nomaiņu ierobežo analītiskā savienojuma tradicionālais lietojums. Piemēram, varam teikt *taisīt* vai *dzīt jokus*, nevis *darīt jokus*, kaut gan sakām *jokdaris*.

Aplūkotie gadījumi ļauj secināt, ka latviešu valodā analītisko savienojumu verbālie komponenti zināmos gadījumos ir savstarpēji nomaināmi. Kā redzējām, šāda nomaiņa, ja tā ir semantiski un stilistiski pamatota, kuplina un niansē valodas izteiksmes līdzekļus.

DZIMTĀS VALODAS KULTŪRA LIETUVĀ

Kaimiņrepublikā Lietuvā aktīvu darbību izvērsusi Lietuvas PSR Pieminekļu aizsardzības un novadpētniecības biedrības Valodas komisija. Tā dibināta 1967. gada decembrī Viļņā. Vēlāk atsevišķas sekcijas izveidoja arī citās republikas lielākajās pilsētās un vairākos rajonu centros. Viens no svarīgākajiem sekciju uzdevumiem ir organizēt valodas bagātību vākšanu, nodrošināt dziļāku interesi par dzimto valodu, sniegt interesentiem konsultācijas valodas jautājumos un rūpēties par valodas kultūru.¹

Darbības sākumā Valodas komisija izdeva informatīvas burtnīcas, kurās bija apkopoti sanāksmēs pārrunātie jautājumi. Kopš 1971. gada burtnīcu vietā nāk klajā regulārs izdevums ar nosaukumu «Mūsu kalba» («Mūsu valoda»). Ar Lietuvas PSR Augstākās un vidējās speciālās izglītības ministrijas atbalstu tā izdošanu organizē V. Kapsuka Viļņas universitāte. Izdevuma atbildīgais redaktors ir universitātes docents A. Pupķis.

Ielūkosimies visās deviņās izdevuma «Mūsu kalba» 1973. gada burtnīcās, lai gūtu ieskatu par to, kā un kādus valodas kultūras popularizēšanas pasākumus veic mūsu kaimiņi.

Salīdzinājumā ar agrāk izdotajām informatīvajām burtnīcām izdevums «Mūsu kalba» kļuvis plašāks kā apjoma, tā materiālu daudzveidības ziņā. Tomēr joprojām katra burtnīca veltīta kādam noteiktam valodas

¹ Par Lietuvas PSR Pieminekļu aizsardzības un novadpētniecības biedrības Valodas komisijas darbību sīkāka informācija atrodama žurnālā «Karogs» (1971, 11, 183. lpp., 1973, 12, 176. lpp.).

kultūras tematam ar noteiktu adresātu. Vairākos gadījumos uz šo tematu norādīts izdevuma priekšvārdā.

Pirmajā burtnīcā lietuviešu valodnieki pievērsušies populārāko periodisko izdevumu valodas analīzei. Katrā no pieciem rakstiem iztirzāti kādas avīzes vai žurnāla leksikas un stila negludumi. Valodnieks V. Būda, piemēram, aplūko kāda populārzinātniska raksta tulkojumu no krievu valodas Viļņas vakara avīzē «Vakarīnēs naujienos» («Vakara jaunumi»), kas līdzīgi mūsu «Rīgas Balsij» iznāk divās valodās. Autors secina, ka valodas kļūdu tulkojumā nav daudz, taču visai bieži vārdu savienojumi un teikuma konstrukcijas tulkotas burtiski, padarot domu grūti uztveramu.

Savukārt par krievu valodas leksisko un gramatisko normu neievērošanu minētajā Viļņas vakara avīzē izdevuma «Mūsu kalba» piektajā un sestajā burtnīcā raksta valodniece J. Marčenko.

Sie piemēri varētu rosināt mūsu valodniekus pievērsties «Rīgas Balsī» un citos līdzīgos izdevumos publicēto latvisko, kā arī krievisko tekstu izvērtēšanai no valodas normu viedokļa.

Izdevuma «Mūsu kalba» otrajā burtnīcā uzmanība pievērsta muzikologu valodai. Par mūzikas termiņiem, skaņdarbu nosaukumiem un biežāk sastopamajām kļūdām muzikologu valodā raksta ne tikai valodnieki N. Sližiene, V. Ambrāzs, K. Gaivenis un A. Pupķis, bet arī paši muzikologi — E. Ragulskiene un A. Venckus. Atbildēts arī uz lasītāju jautājumiem, kuriem mūzikas termiņiem dodama priekšroka lietuviešu valodā.

Tai pašā burtnīcā atzīmēta Jāņa Endzelīna simtgade. Interesantas ir Viļņas universitātes docenta J. Kabelkas atmiņas par profesora J. Endzelīna lekcijām, kuras

autors no 1937. gada līdz 1941. gadam klausījies mūsu universitātē.

Valodniece E. Grinaveckiene šajā burtnīcā aplūko «Latviešu valodas kultūras jautājumu» pirmos astoņus laidienus. Recenzente, starp citu, izsaka savas domas par etnonīma *leitis* cilmi: «Šķiet, ka *leitis*, būdams senākais lietuvieša nosaukums latviešu valodā, visdrīzāk cēlies no **leitvis*, kas savukārt radies no **leituvis*.»

Trešajā burtnīcā tādas tematiskas vienotības kā divās iepriekšējās burtnīcās nav. J. Žukauskaite pastāsta, cik lielu uzmanību V. I. Ļeņins savos darbos pievērsis gramatikas jautājumiem, lai jo precīzāk un dzīvāk izteiktu domu. Nodalījumā «Diskusijas» publicētas S. Ķeiņa piezīmes par dažiem valodniecības terminu precizējumiem lietuviešu valodā. Autors ierosina terminoloģiski diferencēt substantivācijas pakāpes apzīmējumus, izmantojot lietuviešu valodas vārddarināšanas iespējas.

B. Dobrovoļskis informē par lietuviešu valodas kursa izkārtojumu vidusskolā, par jaunajām programmām, kā arī par jaunām mācību grāmatām, ko patlaban veido vairāki pazīstami valodnieki un metodiķi.

Par valodas kultūras jautājumiem skolā publicēti raksti izdevuma «Mūsu kalba» ceturtajā burtnīcā. Tajos uzsvērts, ka dzimtās valodas mācīšanās nedrīkst apmierināties tikai ar fonētikas, gramatikas un interpunkcijas normu iemācīšanu vien, ka skolēniem no visiem skolotājiem visās stundās jādzird pareiza, izkopta dzimtā valoda. Šajā burtnīcā lasām arī latviešu literatūras tulkoņā A. Žirguļa un A. Sabaļauska atmiņu skices par Lietuvas PSR Nopelniem bagāto skolotāju Jonu Kvedaraiti, kas ieaudzinājis dzimtās valodas mīlestību daudzās skolēnu paaudzēs.

«Hronikas» slejās sniegta sīka informācija par pasākumiem Lietuvā sakarā ar J. Endzelīna simto dzimšanas dienu, nosaukti presē publicētie raksti par J. Endzelīna nopelniem baltu valodu izpētē. Z. Zinkevičs īsi atreferē izcilā valodnieka piemiņai veltīto zinātnisko konferenci Latvijas PSR Zinātņu akadēmijā.

Nav noslēpums, ka tieši lietvedības rakstos (dokumentos, protokolos, pavēlēs u. c.) vēl ir daudz negludumu, jo iestādes valodas jautājumiem palaikam nepievērš pietiekamu uzmanību. Izdevuma «Mūsu kalba» piektajā burtnīcā lietvedības rakstu valoda analizēta piecos rakstos, kā arī atbildēs uz jautājumiem. Bez tam V. Vitkauskis no valodas viedokļa aplūko dažus Lietuvas PSR Valsts jaunatnes teātra uzvedumus, uzsverot, cik liela nozīme te ir normu ievērošanai, jo aktieru valodā ieklausās gan paši mazākie skatītāji, gan jaunieši.

Izdevuma «Mūsu kalba» sestā burtnīca veltīta Viļņas nodibināšanas 650. gadadienai. V. Maciejauskiene īsi pievēršas vietvārdiem, ar kuriem apzīmē pilsētas daļas, piepilsētas rajonus, kā arī jaunos dzīvojamos masīvus. Pavisam tādu nosaukumu ir 72. Toponīmiķis A. Vanags sniedz pārskatu vairāk nekā par 620 Viļņas ielu nosaukumiem — iepazīstina ar to semantiku, norāda uz pārmaiņām, kādas šajā mikrotoponīmikā notikušas pēckara gados. Viļņas pilsētas Darbaļaužu deputātu padomes izpildu komiteja nodibinājusi «Viļņas pilsētas ielu, uzņēmumu un iestāžu nosaukumu komisiju», kas pārbaudījusi un precizējusi agrākos nosaukumus, kā arī ieteic jaunus toponīmus.

A. Pupķis raksta par tādiem Viļņas pilsētas mikrotoponīmiem jeb urbanonīmiem kā transporta līdzekļu maršrutu un pieturu nosaukumi, kurus pēc konsultāci-

0591206030
1971. gada 11. mēn.
Lietuvai
Pupķis A.

jām ar valodniekiem apstiprinājusi Viļņas pilsētas Darbaļaužu deputātu padomes izpildu komiteja. Pieturas nosaukums, kā nōrāda A. Pupķis, ir patstāvīgs topogrāfisks nosaukums, tādēļ tas dažkārt atšķiras no tā objekta nosaukuma, pēc kura veidots transporta līdzekļa pieturas nosaukums. Tas darīts tādēļ, lai pieturu nosaukumi būtu iespējami īsāki, skanīgāki, vieglāk nosaucami un iegau-mējami. Daļā pieturu nosaukumu objekts ir nominatīvā, piemēram, *stotelė Lietuva* (pietura Lietuva), *stotelė Aušra* (pietura Aušra) u. tml., bet daļā nosaukumu — ģenitīvā, piemēram, *Algirdo stotelė* (Alģirda pietura), *Vingio stotelė* (Viņģa pietura) u. tml. Pieturu nosaukumi krievu valodā tiek rakstīti divējādi: pirmkārt, ja lietuviskajā pieturas nosaukumā objekts ir nominatīvā, arī krievu valodā to raksta nominatīvā, piemēram, (*stotelė*) *Aušra, Planeta*, — (*остановка*) *Аушра, Планета*; otrkārt, ja lietuviskajā pieturas nosaukumā objekts ir ģenitīvā, krieviski raksta tikai objekta īpašvārdisko komponentu, piemēram, *Gedimino stotelė* — (*остановка*) *Гядимино, Žalgirio stotelė* — (*остановка*) *Жальгирė* u. tml. Krieviski tulkoti tikai nedaudzi pieturu nosaukumi, piemēram, *Больница, Детский сад, Магазин, Университет* u. tml.

Šķiet, ka būtu lietderīgi arī mums pārlūkot, teiksim, Rīgas pilsētas transporta līdzekļu maršrutu un pieturu nosaukumus, jo tajos ir liela dažādība. Līdzās ielu nosaukumiem, kas pieturu nosaukumos laikiem sastopami visbiežāk, piemēram, *Tallinas iela, Lāčplēša iela* u. tml., ir pieturu nosaukumi pēc cita tuvākā objekta, piemēram, *Oktobra tilts, Akadēmiskāis drāmas teātris, P. Stradiņa Republikas kliniskā slimnīca* u. tml.² Daļu

² Sk. Rīgas pilsētas transporta maršrutu nosaukumus izdevumā «Rīga. (Īsas ziņas.)» R., 1970, 94.—108. lpp.

no tiem kā pieturu nosaukumus būtu lietderīgi veidot īsākus.

Sestajā burtnīcā bez tam pārpublicēts J. Balčikoņa raksts par Viļņas nosaukuma izcelsmi un sniegts J. Jurkšta ieskats dažu Viļņas vietvārdu vēsturē. V. Sirtauts, V. Grinaveckis, K. Balčūns un J. Klimavičs aplūko vairāku citu Lietuvas vietvārdu pareizrūnas un pareizrakstības jautājumus.

Septītajā burtnīcā galvenā uzmanība pievērsta leksikogrāfijas jautājumiem. J. Kropa rakstā «Tautu un valodu draudzības atspulgi lietuviešu leksikogrāfijā» atrodam plašu pārskatu par divvalodu un vairākvalodu vārdnīcu izdevumiem Lietuvā — no pirmajām vārdnīcām XVII gs. sākumā līdz mūsu dienām. Sniegtas ziņas arī par lietuviešu-latviešu un latviešu-lietuviešu vārdnīcām. Minētas gan tās, kas palikušas rokrakstos (A. Dirīka, A. Juškas, A. Mackeviča vārdnīcas), gan arī tās, kas izdotas (Kr. Temlera, F. Adelunga, M. Avota, J. Rītera, A. Bojātes un V. Subatnieka vārdnīcas). J. Krops atzīmē, ka latviešu leksikogrāfi līdz šim daudz vairāk darījuši lietuviešu-latviešu leksikogrāfijā nekā lietuvieši, kam tagad jāساتavo un jāizdod latviešu-lietuviešu vārdnīca.

Apskatu par lietuviešu skaidrojošām, divvalodu un terminu vārdnīcām sniedz J. Macaitis, bet A. Gudavičs īsi apraksta ideogrāfiskās vārdnīcas izveides principus, norādot, ka lietuviešu valodā šādu vārdnīcu būtu lietderīgi izveidot uz «Mūsdienu lietuviešu valodas vārdnīcas» pamata. E. Galnaitīte, izmantodama jaunākās krievu-lietuviešu un lietuviešu-krievu vārdnīcas dotumus, izsaka savas domas, kā nosakāmi homonīmi un frazeoloģismi un kā tie sniedzami divvalodu vārdnīcās.

Lielākā izdevniecība Lietuvā, kas laiž klajā politisko, zinātnisko un populārzinātnisko literatūru, ir izdevniecība «Mintis» («Doma»). A s t o t a j ā burtnīcā valodnieki E. Grinaveckiene, E. Jakaitiene, J. Klimavičs un J. Pikčiliņģis analizē vairāku vēl neizdotu oriģināldarbu un tulkojumu valodu un novērtē tiklab autoru resp. tulkotāju, kā arī izdevniecības redaktoru veikumu.

D e v ī t a j ā — izdevuma «Mūsu kalba» 1973. gada pēdējā burtnīcā sniegti izvilkumi no «Valodas prakses rokasgrāmatas», ko patlaban gatavo Lietuvas PSR Pieņēmu aizsardzības un novadpētniecības biedrības Valodas komisijas izveidots autoru kolektīvs. Publicēdami rokasgrāmatas fragmentus, kā arī konkrētus jautājumus, autori vēlas saņemt lasītāju atsauksmes un piezīmes. Jāpiebilst, ka šāda «Valodas prakses rokasgrāmata» tiks izdota pirmo reizi.

Pārskats par izdevumu «Mūsu kalba» būtu nepilnīgs, ja nepieminētu, ka gandrīz vai visās burtnīcās bez tematiskajiem rakstiem vēl ir nodalījumi «Mums raksta», «Diskusijas», «Atbild konsultāciju punkts», «Recenzijas», «Vai esat jau lasījuši?», «Mūsu kalendārs», «Preses apskats», «Hronika» un «Atpūtas stūrītis». Tiek turpināta arī skaidrojošā «Valodniecības vārdnīca», kas aizsākta iepriekšējā gada burtnīcās.

Par to, cik rosīgs ir valodas kultūras darbs Lietuvā, liecina, piemēram, «Preses apskats» un «Hronika». 1973. gada pirmajā pusgadā vien par daždažādiem valodas kultūras jautājumiem laikrakstos un žurnālos publicēts 140 rakstu. Lielākā daļa rakstu iespiesti republikas presē, bet vairāk par 20 rakstiem — arī rajonu laikrakstos. «Hronika» sistemātiski reģistrē visus pasākumus, kas saistīti ar valodniecību un valodas kultūru Lietuvā.

Mūsu dienvidkaimiņu vēriens un aktivitāte dzimtās valodas kultūras jomā patiešām ir apbrīnas vērtā. Bet nepietiek tikai ar apbrīnu vien, der arī pamācīties, ko un kā darīt.

R. RIEKSTIŅA

NEPAREIZS PRIEDĒKĻA LIETOJUMS VERBA FORMĀS

Latviešu valodā verbus atvasina ar priedēkļiem *aiz-, ap-, at-, ie-, iz-, no-, pa-, pār-, pie-, sa-, uz-*. Daļa šo priedēkļu pastāv arī kā prievārdi (*aiz, ap, no, pa, pār, pie, uz*). Tie saglabā savu leksisko nozīmi un var iegūt arī jaunas nozīmes, kļūstot par vārdu veidotājām morfēmām. Daļai priedēkļu ārpus verba nav savas nozīmes (*sa-, ie-, at-*).

Priedēkļi parasti modificē verba nozīmi (*aiziet, apiet, iziet, noiet, uziet*). Dažreiz verba nozīmi var diferencēt arī ar vienu un to pašu priedēkli (*lietus pāriet, pāriet pār pļavu, pāriet mājās*). Atšķirīgā nozīme atklājas tikai kontekstā.

Retumis priedēkļi tikai norāda uz darbības pabeigību.

Latviešu valodā verbam parasti ir viens priedēklis. Izņēmums ir vienīgi tie priedēkļverbi, kas nozīmes ziņā pielīdzinājušies pirmatnīgiem verbiem (*iepatikties, izpatikt*). Tāpēc arī nebūtu attaisnojams priedēkļverba *piepacelt* (parasti divdabja formā — *piepacelts*) lietojums.

Mūsu laikrakstos, žurnālos un grāmatās vēl sastopamas neprecizitātes un kļūdas atsevišķu priedēkļverbu lietojumā. Šai rakstā izmantoti piemēri no dažādiem

preses izdevumiem. Raksturīgākās kļūdu grupas ir šādas: 1) priedēkļverbs lietots analītiskas vārdkopas vietā, 2) verbā priedēklis ir lieks, 3) viens priedēklis lietots otra priedēkļa vietā.

Priedēkļverbs analītiskās vārdkopas vietā

Tā kā priedēklis norāda uz lielāku vai mazāku darbības pabeigtību, priedēkļverbs nav lietojams līdzās verbam *sākt*, kas akcentē tieši darbības sākuma momentu; tādā gadījumā rodas loģiska pretruna:

Zēns paķēra veselu sauju konfekšu, sāka tās atīt un papīrus meta uz grīdas.

Desmitajā klasē audzēkņi sāka aiziet no stundām.

Šajos piemēros lietojamas analītiskās konstrukcijas: *sāka tīt vaļā papīrus, sāka iet projām no stundām.*

Priedēkļverbu nav pareizi lietot līdzās apstākļa vārdiem *vienmēr, nepārtraukti*, kas norāda uz ilgstošu, nepabeigtu darbību:

Raga slāņa šūnas nepārtraukti nolibās.

Šai gadījumā jālieto verbs bez priedēkļa vai arī analītiskā vārdkopa *lobās nost*.

Lieks priedēklis

Bieži priedēklis lietots bez vajadzības. Daudziem vārdiem ir ļoti plaša leksiskā nozīme; ja priedēklis tiem nepiešķir jaunu nozīmi, tas ir lieks:

Sākumā viņš nospēlēja slikti un dabūja sēdēt uz rezervistu soliņa.

600 ha lauku jau nomeliorēti.

Ātri saorientējušies nelāgajā situācijā, mehāniķi ķērās pie darba.

Pirmajā piemērā saskaramies ar pilnīgi aplamu priedēkļverba lietojumu. Iespējams nospēlēt slikti visu spēli vai atsevišķu setu, bet te ir runa tikai par spēles sākuma momentu, tātad nekādā ziņā nedrīkst verba formai pievienot priedēkli.

Teikumā *Iztrūka tikai tie, kuri bija izbraukuši komandējumos* kļūda ir arī pārvaldījumā. Ieteicamais labojums:

Trūka tikai to, kuri bija izbraukuši komandējumos.

Daudzkārt jau pamatoti kritizēti priedēkļverbi *pielietot* un *izmainīt*, kuros priedēklis nav motivēts, jo tas nepiešķir vārdam jaunu nozīmi. Taču preses valodā vēl joprojām atrodamas neskaitāmas *izmaiņas* un *pielietošanas*. Mums taču ir plašas iespējas šīs formas variēt. Vārda *izmaiņa* vietā var noderēt *mainīšana*, *pārmainīšana*, *grozīšana*, *pārgrozīšana*, *pārveidošana*, *maiņa* un vārda *pielietošana* vietā — *lietošana*, *izlietošana*, *piemērošana*, kā arī attiecīgie verbi.

Priedēklis parasti konkretizē un precizē verba nozīmi, taču neveiksmīgā lietojumā tas drīzāk gan rada neskaidrību:

Pirmajā tikšanās brīdī Jānis viņam izlikās ļoti noguris.

Kāds var izlikties par to, kas viņš patiesībā nav vai arī kāds viņš nav (*zēns izlikās slims, bet īstenībā bija vesels*), — tāda ir šā verba leksiskā nozīme. Minētajā piemērā rakstītājs gribējis teikt, ka Jānis viņam *licies* (*šķītis*) noguris.

Verba *izdarīt* leksiskā nozīme saistās ar konkrēta uzdevuma veikšanu (*tas jau izdarīts* nozīmē, ka paveikts

noteikts darbs). Nākamajā teikumā šis verbs lietots vispārinātā nozīmē, tāpēc te vajadzīga bezpriedēkļa forma:

Taču satrauc, ka aizvien rūk apmeklētāju skaits, kaut arī izdarīts viss, lai sarīkojumā varētu ierasties pat no vistālākā saimniecības nostūra.

Verbs *parādīt* raksturo konkrētu, uzskatāmu darbību (*parādīt uzskates līdzekli, parādīt ceļu*). Tā kā nākamajā piemērā verbs lietots plašā, vispārinātā nozīmē, pareiza ir bezpriedēkļa forma:

Ši darba rezultāti parāda, ka saslimstība ar vēzi palielinās.

Tas pats attiecas arī uz verbu *iegūt*:

17% traumu bērni ieguvuši ielās un sakarā ar transportu.

Šim verbam turklāt parasti ir pozitīva leksiska nozīme, tāpēc priedēklis verbam nav pievienojams, jo mīnētajā teikumā raksturota negatīva parādība.

Priedēklis *pa* verbam *strādāt* piešķir divējādu nozīmi:

1) priedēkļverbs raksturo kaut ko peļamu, nosodāmu (*zēns pastrādājis nedarbus*), un 2) ar priedēkļverbu izteiktajai darbībai ir ierobežojums laikā (*pastrādājis stundas trīs, viņš meta mieru*). Nav pareizs šā priedēkļverba lietojums, ja runā par ilgstošu, krietnu darbu:

Lieliski pastrādājušas Vibakas un Tilžas vidusskolas pionieru vienības.

Mēs visi esam labi pastrādājuši un pilni enerģijas jaunam darba cēlienam.

Abos gadījumos verbs lietojams bez priedēkļa.

Ierobežojuma nozīmi priedēklis piešķir arī verbam *svīst*, tāpēc priedēkļverbs nevietā lietots teikumā, kur verbam jāraksturo liela piepūle:

Rumānijas meistariem Čokiltjanu un Drīmeram bija ko pasvīst — lielmeistari Tāls un Ģipslis jokot nemēdz.

Priedēkļverba *sajust* leksiskā nozīme saistāma ar sajūtām (*sajust dūmu smaku, sajust aukstumu*). Visos citos gadījumos lietojama verba bezpriedēkļa forma. Taču to ne vienmēr ievēro:

Un tēvs beidzot sajuta, ka rotaļāties vajag kaut kā citādi.

Meistars nesajūt vairs nekā cita kā tikai milzīgu prieku.

Pirmajā piemērā priedēkļa atmešana nebūtu pats labākais variants. Vajadzētu izraudzīties pavisam citu verbu — *saprata*. Otrajā piemērā priedēklis ir lieks.

Viens priedēklis lietots otra priedēkļa vietā

Atsevišķu priedēkļverbu lietojumā nodibinājušās stingras tradīcijas. Tā, piemēram, ja cilvēks sasniedzis pensijas vecumu, viņu svinīgi *aizvada* pensijā. Neparasts šai nozīmē ir priedēkļa *ie-* lietojums:

Viņu svinīgi ievadīja pensijā.

Jaunu darbinieku varētu *ievadīt* darbā, t. i., iepazīstināt viņu ar šā darba specifiku. Iepriekš minētajā gadījumā nav saskatāma šī nozīme, tāpēc labāk lietot priedēkļverbu *aizvadīt*.

Verba *iesēt* leksiskā nozīme saistās ar sēklas kaisīšanu zemē. Tāpēc par nepareizu atzīstams šāds verba lietojums:

Līdz 11. septembrim bija iesēti jau 287 ha.

Šajā teikumā, kurā norādīta noteikta zemes platība, jālieto priedēkļverbs *apsēt*.

Verbu *sanākt* parasti lieto konkrētā lokālā nozīmē (*visi sanāca kopā*). Vispārinātā nozīmē tam ir sarunvalodas pieskaņa:

Nekas nesanāks — nevaru aizbraukt viņam pakaļ uz Bulgāriju.

Beigu beigās s a n ā k, ka rajonā ir lielas nekultivēto ganību platības.

Neitrālā stilā sarunvalodas formas nav pieļaujamas, tāpēc jālieto cits priedēkļverbs — *iznākt*.

Diezgan bieži vēl sastopams burtisks priedēkļu pārcēlums no krievu valodas. Jāuzsver, ka ikvienai valodai ir sava, bieži vien no citām valodām atšķirīga priedēkļu lietošanas sistēma. Tā, piemēram, krievu *отремонтировать* latviešu valodā atbilst verbi *saremontēt, izremontēt*, nevis *atremontēt*; *отрегулировать* atbilst verbs *no-regulēt*, nevis *atregulēt*; *позвонить* atbilst verbi *zvanīt* vai *piezvanīt*, nevis *pazvanīt* pa telefonu; *посчитать* atbilst verbi *izrēķināt* vai *aprēķināt*, nevis *parēķināt*.

Daudzās kļūdas priedēkļverbu lietojumā liecina, ka ne vienmēr pietiekami kritiski izraugāties valodas izteiksmes līdzekļus un neiedziļināties atsevišķu priedēkļu nozīmēs.

DZ. BARBARE

SIS TAS PAR TAS

Valodas ekonomija mūsdienās ir viens no galvenajiem faktoriem, kas nosaka izteiksmes līdzekļu lietošanu. Lielā mērā šo uzdevumu veic vietniekvārdi, kas ļauj neatkārtot vienus un tos pašus vārdus. Salīdzinājumā ar citām vārdu šķirām vietniekvārdu ir ļoti maz, un tomēr tie runā un rakstos ir visbiežāk sastopamie

vārdi. Ielūkojoties Latviešu valodas biežuma vārdnīcas apvienotajā sējumā, uzzinām, ka pirmo simt visbiežāk lietoto vārdu vidū 18 ir vietniekvārdi. Turklāt vietniekvārds *tas* ir ne tikai visbiežāk lietotais vietniekvārds, bet arī viens no visbiežāk lietotajiem vārdiem vispār. Minētās vārdnīcas dati liecina, ka vietniekvārds *tas* ieņem 3. vietu vārdu lietojuma biežuma ziņā; *tas* seko tūliņ aiz *un* un *būt*. Acīmredzot biežs vietniekvārda *tas* izmantojums nepieciešams izsacījuma satura precīzākas izpausmes un izteiksmes līdzekļu ekonomijas labad. Bet šāda vajadzība rakstītājam vai runātājam ikreiz liek domāt par to, lai šis vietniekvārds būtu īstajā vietā. Šai sakarā, šķiet, lietderīgi aplūkot dažus problemātiskus *tas* lietojuma gadījumus.

Ar vietniekvārdu *tas* mēdz norādīt uz iepriekš minētu nojēgumu — priekšmetu, parādību vai personu:

Šalc baltais, svinīgais un noslēpumainais mežs.

Ta jā droši vien klist kāds vilks, bet to man vēl nav gadījies sastapt (D. Avotiņa).

Dažkārt *tas* attiecas uz kādu parādību vai notikumu, kas gan nav nosaukts, bet ir izsecināms no konteksta vai konkrētas situācijas:

Jā, rokas viņa atcerējās visspilgtāk — pilnas apslēptas, nervozas enerģijas, tās nevarīgi gulēja uz baltas, pāri segai atlocītas palaga malas. Kāpēc visskaidrāk apziņā saglabāties tieši tas? (R. E z e r a).

Par *tas* lietošanu jāpadomā šādā tekstā:

Imants nav no runīgajiem. Skopi atbild uz tradicionālajiem jautājumiem. Divdesmit divi gadi. No tiem astoņi draugos ar sportu. Vispirms peldēšana, tagad šķēps. Trenere — Sofija Kantāne. 71,98 metri.

Jāatzīstas, tas ir diezgan negaidīti (Padomju Jaunatne).

Te vietniekvārds *tas* var attiekties uz visu iepriekšējo rindkopu. Ja *tas* attiecas vienīgi uz šķēpa mešanas rezultātu, kas autoram šķitis negaidīts, teikums būtu veidojams šādi:

Jāatzīstas, ka tas ir diezgan negaidīts rezultāts.

Neprecīzas konstrukcijas rodas, ja vietniekvārds *tas* aizstāj tekstā pārāk tālu novietotu vai arī tikai autora iedomātu nojēgumu:

Burjatija kartēs izskatās gandrīz vai pēc paša Āzijas centra, taču vēsturei ir sava gaita, savi ceļi, kuri ar ģeogrāfiju nesakrīt, un tad nu iznāk tā, ka tagadējo burjatu tāli un tuvi priekšteči allaž atradušies malā visos valstiskajos veidojumos, kādi vien pastāvējuši tagadējā Burjatijas teritorijā vai tās tuvākajā apkaimē.

Viskuplāk tie zēluši mūsu ēras pirmajā gadu tūkstoši. Ātri cēlušies un samērā ātri arī krituši. Liecības par tām saglabājušās vēstures avotos, nevis cilvēku atmiņā («Zvaigzne»).

Te pat no paplaša konteksta nav iespējams izsecināt, uz ko attiecas un ko aizstāj piemērā izceltie vietniekvārdi *tie* un *tām*.

Līdzīga neskaidrība rodas arī šādā teikumā:

Zinātnes un tehnikas attīstība ļauj cerēt, ka pēc dažiem gadu desmitiem tiks radītas daudzkārt pārākas ESM par tagadējām. Ķīla tai ir mikrominiatūro cieta shēmu radīšana, kuru izmantošana nākotnes ESM krietni paplašinās «elektronisko smadzeņu» iespējas («Zvaigzne»).

Vai, aizstājot *tai* ar *tam*, viss nekļūtu skaidrs? Vietniekvārds *tam* attiektos uz visu iepriekšējā teikuma saturu.

Minētajos teikumos *tas* palīdz veidot lakonisku izteiksmi, taču traucē satura uztveri.

Neskaidrs ir jautājums, kā lietot *tas* teikumos ar savrupinātū teikuma priekšmetu vai papildinātāju. Pēc savrupinātā teikuma locekļa aiz pauzes resp. attiecīgās pieturzīmes — parasti domuzīmes — seko norādāmais vietniekvārds, kas aizstāj savrupināto teikuma locekli:

Kāpu mežs — tas ir kā milzīgs ar asu kalnu cirsts pieminekļis jūras nemieram (M. Kalndruva).

Šādos teikumos palaikam ir nominālais sastata izteicējs. Praksē bieži vien rodas jautājums, kā saskaņot vietniekvārdu. Vai *tas* saskaņojams ar savrupināto vārdu, ko vietniekvārds aizstāj, vai ar izteicēja nominālās daļas lietvārdu? Ja izteicēja nominālā daļa saskan ar savrupinātā vārda dzimti un skaitli, vietniekvārda lietošanā grūtības nerodas, jo vietniekvārds saskaņojas ar abiem šiem vārdiem:

Cilvēcība — tā taču ir rīta blāzma, kuras nevar neilgoties (P. Vīlipsis). *Sniegs — tas ir atvieglinājums pēc rudens pelēkuma*.. (R. Ežera).

Grūtības rodas, kad savrupinātais teikuma loceklis un izteicēja nominālās daļas lietvārds ir katrs savā dzimtē vai skaitlī. Tad ne vienmēr var viegli konstatēt, vai norādāmais vietniekvārds saskaņojams ar savrupināto vārdu vai ar izteicēja nominālās daļas lietvārdu.

Šādos gadījumos gramatisko centru īsteni veido norādāmais vietniekvārds *tas* teikuma priekšmeta funkcijā un nominālais izteicējs. Teikuma locekļu saskaņas regula šais gadījumos prasa vietniekvārda un nominālā izteicēja deklinējamā vārda saskaņojumu dzimtē, skaitlī un locījumā. Vietniekvārda *tas* saskaņošanai ar savrupināto teikuma locekli ir sekundāra nozīme. Valodas

praksē vietniekvārda saskaņojums ar attiecīgo nominālā izteicēja vārdu pēdējā laikā ir dominējošais un atzīstams par pareizāko. Piemēri:

Jubileja — tie ir darba svētki. Atskatišanās uz labo, kas paveikts, un arī ieskatišanās nākotnē. *Jubileja* — tas ir prieks par padarīto darbu, par devumu, kas aizgājis līdz cilvēku sirdīm (Literatūra un Māksla). *Sniegs* — tas ir atvieglinājums pēc rudens pelēkuma, tā ir rāma saskaņa ar visu, gandarijums un atalgojums (R. Ezera). *Sportists un zinātnieks vienā personā* — mūsdienās tā ir arvien biežāk sastopama parādība (Cīņa). *Lidmašīnas* — tie ir ātri un efektīvi sakari ar Dzimteni (Cīņa). *Sodien cilvēks, kas grib kaut ko zināt, nevar tik gari un tukšvārdīgi plāpāt. Laiks* — tās ir zināšanas (L. Purs).

J. RAPSA

ČAU VAI SVEIKI?

Svarīga, bet visai maz pētīta latviešu valodas leksikas daļa ir izsauksmes vārdi. Lielākā vai mazākā mērā izteiktas ekspresivitātes dēļ tos plaši izmanto sarunvalodā. Daiļliteratūrā, it īpaši dialogos, izsauksmes vārdi ir labs tēlu raksturošanas līdzeklis, kas pazīstams jau sen.

Piemēram, Švauksta kārkļuvācietiski smalkās būtības atklāšanai brāļi Kaudzītes viņa leksikā iekļāvuši trāpīgus izsauksmes vārdus:

«*Fui, kā ne? tas ir akurāt svēts!*» Švauksts apliecināja (Mērnīeku laiki. R., 1955, 110. lpp.); .. *Švauksts*

aplūkoja caur pangsneju jauko dieva pasauli un izsaucās: «*Ach, wunderschehn! das ist schahde, ka šeitān neir pilsēt!*» (Turpat, 371. lpp.).

Visdažādākās cilmes izsauksmes vārdi sastopami R. Ezera varoņa Voldemāra Pilādziša leksikā: *kungsdievsaugstaisdebesis, va vella, allelūjā, ozianna, mersi, fui* u. c. (R. Ezera. Nakts bez mēnesnīcas. R., 1971, 24., 31., 32., 33., 65., 106. lpp.).

Izsauksmes vārdu lietojumā atšķirības konstatējamās ne tikai dažādos novados, bet arī atsevišķu cilvēku runā. Taču ir izsauksmes vārdu grupa, ar kuru jāsaskaras visiem latviešu valodas runātājiem. Tie ir vārdi vai vārdu savienojumi, ar kuriem sasveicinās, atvadās, pateicas: *labdien, sveiks, paldies* u. c. Literārajā valodā tie mūsdienās lielā mērā zaudējuši agrāko vēlējuma nozīmi. Izloksnēs ir saglabājušās šo izsauksmes vārdu nesaīsinātās formas, kurās vēlējums vēl parādās samērā spilgti: *laba diena!* ('lai tev laba diena!'), *labs vakars* ('lai tev ir labs vakars!'). Šīs vārdkopas ir priekšteces mūsdienu formām *labdien, labvakar*, kurām uzsvars nostiprinājies otrajā daļā.

Mūsdienu valodā lieto ne tikai latviskas cilmes, bet arī aizgūtus izsauksmes vārdus. Profesors A. Ozols «Veclatviešu rakstu valodā» atzīmē, ka jau ar pirmajiem rakstiem latviešu valodā ienāk ģermāniskas un ebrejiskas cilmes izsauksmes vārdi. Daļa šo aizguvumu ir internacionāli, stilistiski neitrāli (piemēram, *urā, bravo*), tāpēc pret tiem iebildumu nevarētu būt. Ikdienā vērojams arī citāda veida aizguvumus. Latvisko sasveicināšanās formu dažkārt aizstāj kaut cik pareizi izrunāts kādas citas valodas (parasti vācu vai angļu) teiciens, piemēram, *guten morgen, gud bai*. Visai bieži izrādās, ka tas arī ir viss, ko runātājs attiecīgajā va-

lodā prot pateikt. Bieži vien dzirdami arī pus nopietni, pus pa jokam teikti, latviešu valodai sveši vārdi *čau, privet, poka*. Kultivēt šādus aizguvumus, kas uzlūkojami par barbarismiem,¹ nav nekādas vajadzības, jo mums attiecīgajiem gadījumiem ir gluži piemēroti izsaukmes vārdi.

Daiļliteratūrā minētie barbarismi, protams, var noderēt par tēlu tipizācijas un individualizācijas līdzekļiem. To jau pirms simt gadiem labi izpratuši brāļi Kaudzites. Barbarismi raksturo visu Švauksta runāšanas manieri:

.. [Švauksts] *gāja viņam [Prātniekam] preti, cepuri paceldams un sacīdams: «Gut margin, Frātnekl!»* (Mērnieku laiki. R., 1955, 95. lpp.); .. [Švauksts] *apsveicināja Pietuka Krustiņu, smalki nolocīdamies, ar šādiem vārdiem: «Bongžūr, musjē Petakl!»* (Turpat, 369. lpp.)

Rodas jautājums, kāpēc kaut ko līdzīgu dzirdam arī tagad. Viens no iemesliem šādai valodas «bagātināšanai» ar barbarismiem, šķiet, ir pārmērīgā, pašmērķīgā tieksme būt oriģinālam. Diez vai apbrīnu var radīt valodas piesārņošana ar izkropļotiem svešvalodu teicieniem.

Valodas kultūra ir cilvēka vispārējās kultūras daļa. Par mūsu valodas kultūru liecina arī tas, kā mēs sa-sveicināties, un te švaukstiskām izdarībām nav vietas.

¹ Sk. Lau A. Latviešu leksikoloģija. R., 1969, 131.—137. lpp.

RAKSTNIEKS UN VALODA

I. KIRSENTALE

.. VALODĀ KĀ DZIESMĀ KLAUSOS

.. tā mazā mucīņa, kurā kādreiz plāvēji ņēma putru uz pļavu līdz, ir dūdubinis. Nemaz negribas tulkot šodienas valodā — divdibenis. Dūdubinis. Mēle izgaršo tādus vārdus, it kā es būtu puika un man dāvinātu mutes harmonikas. Dūdubinis... Vēlreiz: dūdubinis. Liekas, ka pat atbalss ir šim vārdam — tepat, tūliņ aiz pēdējā burta.

Tā raksta dzejnieks Imants Ziedonis savas «Kurzemītes» otrajā grāmatā par kādu Rucavā dzirdētu vārda formu. Un mēs līdz ar viņu izgaršojam šo dialektismu, ieklausāmies tā savādajā, ausij tik tīkamajā skanējumā.

Un ne jau šai vietā vien. I. Ziedoņa «Kurzemītes» otrajā grāmatā atbalsojas savdabīgās melodijas, kas vēl saglabājušās apvidus vārdos, dialektu fonētiskajās īpatnībās, gramatiskajās atkāpēs no literārās valodas normām. Šīs daudzveidīgās melodijas vijas cauri visai grāmatai, skanēdamas te skaļi un krāšņi, te pieklusdamas. Tas ir viens no faktoriem, kas šim asi publicistiskajam darbam piešķir lielu emocionālu spēku. Ir arī otrs faktors, par ko te nerunāsim, — ļoti talantīgi veidoti portretējumi, sadzīves ainu tēlojumi, liriski filozo-

fiskas apceres, kas tuvas rakstnieka iemīļotajam epifāniju žanram.

Tātad valoda, dzīvā, tautā noklausītā runa. 1972. gadā braukādams pa Kurzemītes izmirkušajiem lielceļiem un aizaugušajiem mālu ceļiem, Imants Ziedonis sastopas un runājas ar ļoti daudziem dažādu paaudžu un profesiju pārstāvjiem. Ne tikai ekonomiski, kultūras un sadzīves jautājumi mūsu pašreizējos laukos analizēti un risināti viņa darbā. Ziedonis ar baudu «izgaršojis» to mūsu valodas bagātību, kas, it kā no tautasdziesmām ārā iznākusi, vēl joprojām skan dažādu novadu cilvēku runā.

Laikam gan kopš J. Janševska «Dzimtenes» (1921—1925) mūsu literatūrā neatrast Dienvidkursas personu vārdu formas, tādas kā *Mārgieta* (ar variantiem *Marguža*, *Malle*, *Mallite*), no mums visiem pazīstamās *Katrinās* te ir varianti *Katruža* un *Truša*, no *Annas* — *Nuža* un *Annuža*. Jēkabs Janševskis, pats šīs puses cilvēks būdams, romānā viscaur paralēli lieto *Trušu* un *Katružu*, *Margužu* un *Malliti*, tieši tāpat kā pieradis dzirdēt no bērna kājas. Bet lasītājs dažu labu reizi mulst — vai par to pašu cilvēku rakstnieks turpina stāstīt, vai arī gluži jauna persona ienākusi romāna darbībā. Imants Ziedonis savā «Kurzemītē» šīs personvārdu formas atšifrē, un mēs patikami pārsteigti redzam, cik lielas variēšanas iespējas pat personu vārdiem ir mūsu valodā. Literārā valoda tās ir kaut kad pazaudējusi. Daiļdarbos sastopamās pamazināmās formas personu vārdiem ir vienīgi ar izskaņām *-ītis* (*-īte*) un *-iņš* (*-iņa*). Dzīvajā runā, un ne tikai Kursā, bet arī tepat Rīgā, tiem blakus ir ekspresīvi strupinājumi *Pičs* un *Pičuks* no *Pētera*, ko daudz vēl dzird, bet grāmatās tikpat kā vairs nesastop.

Iepriecina dzejnieka «atradumi» Rucavā, Papē, Nicā. Paklausīsimies, kādu leksiku tā vien bārsta lielākā Rucavas dziedātāja Katrīna Grabovska:

Man jau viens tāds solijās braukt vārdus rakstīt. Zāmati...

Mīļais dies, viņi brīnās, kas tas tāds! Atvelc tos zāmati! Tās tādas vārtu kārtis. Ķerte... Liec slotu ķertē. Kaktā taču! (..) Kampile — kampile ir tāds dēlis vārīņu vietā, cilvēks pārkāpj, bet, teiksim, sivēns netiek pāri. Vilkalene varētu atiet! Uzlaistu kādu dziesmu! Vistrakāk? Vistrakāk dziedāts linu mīstās — māju no mājas. Apkūlās — arī.

Protams, var spriest arī tā — cik nu ilgi tādas vārtu kārtis un dēļi, kas cūku vien kavē, vairs būs. Jaunajā kolhozu ciematā tikai ķertes vien būs, nebūs ne zāmatu, ne kampiļu. Starp citu — Mīlenbaha-Endzelīna vārdnīcā (ME) *kampiles* nav, tās vietā Bārtā dzirdētā *kampine*. Bet *apkūlas* blakus *apkūlibām*, tāpat *linu mīstas* gan tā kā derēja vēl kaut kur izlasīt, ne «Kurzemītes» otrajā grāmatā vien. Un vēl — ja kāds jēdziens aiziet pagātnē, tāpēc jau tam nav jānomirst, literāri darbi nestāsta tikai un vienīgi par tagadni. Mūsu lauku sēta, jādomā, paliks daiļliteratūras objekts vēl ļoti ilgi — vēsturiskajā žanrā. Šādus vārdiņus krāt un ieskandināt lasītājam ausīs laikam ir arī viens no rakstnieka uzdevumiem.

*Šie tie resnie, mēs tie kūdie, saka cits un tieši man, tāds kūds ir kā es, mēs sadzeram, — stāsta tālāk Imants Ziedonis. Un tad, kad «vecajām iet pilna balse», pārējās «tikai tai piedziedās». Kūdie — tas ir lituānisms (lei. *kūdas*) ar nozīmi 'liess'; starp citu, ME šis vārds nav atrodamas.*

Balse — nu, protams, tā nav literārā forma, bet ar

savu īpašu aromātu personāža runā tā vienmēr iedē-
rīga. Tāpat kā I. Ziedoņa paša tekstā literārajai valo-
dai neraksturīgie vārdi šādā teikumā:

*Bet ap pulksten vieniem pēc visas šlāgeru ver-
velēšana s vecās rucavietes sāk atkal tautasdzies-
mas — skanīgi, vinnējoši. Un atkal ir «blivums
dziesmai».*

Tā jau vispār ir I. Ziedoņa stila īpatnība (te viņš
tuvs Aleksandram Čakam), ka viņš negaidīti satuvina
tālu stāvošus jēdzienus, priekšstatus, un mēs pēkšņi
redzam, cik tie saderīgi, trāpīgi. Tāds ir šis *blivums*
par dziesmu. *Vinnējoši* — tas jau nāk no sulīgās sa-
runu valodas, par ko dzejnieks priecājies savā Kursas
rudēnī.

Arī savā tekstā viņš iekļauj virkni apvidvārdu,
iekļauj ne stila izpušķošanai, bet ar to pašu nolūku pa-
rādīt valodas bagātību, papriecāties par to.

*Ir uzkritis tāds kā sniegēlis. Bet zeme vēl nesasalusi,
un, kad mēs braucam cauri Papes kuitiem un gar
bignām (jaunaudzēs — I. K.), aiz mums paliek
melna vieža. Jūs nedomājiet, ka tas no Endzelina,
Jāņa Liepiņa vai Margēra Zariņa — te vēl tik bagāti
patiešām runā. Studente Rita, sava novada pētitāja,
pierakstīja 122 vārdus, kuri nemaz Milenbaha un
Endzelina vārdnīcā nav minēti. Dzērājs ir pījāks
un dzērvenes ir spangoles, lēpina ir zvejnieka
platmale. Reņģes kūpina rūkūzī. Un cik te svaigi
leišu vārdiņi — gan noalpusi meičēna, gan
austrinis pa viļņiem. Bignā diži aug aviečās.
Mārgieta pie Kērstas brauc viesīt.*

Kuits — ME šī forma pakārtota vārdam *kuitenis* un
atzīmēta kā Gramzdā sastapta ar nozīmēm 'meža bie-
zoknis', 'biezs krūmājs'. Dunikā par *kuiteli* sauc grūti

caurejamu jaunu priežu mežu. Turpat vārdnīcā ir norāde uz leišu vārdu *kuitas* ar nozīmēm 'skuju mežs', 'birztala'. Diemžēl Imants Ziedonis šo vārdu nav atšifrējis, bet, tā kā blakus stāv *bigna*, kas ME (*bigne*) ir skaidrots kā 'bieza meža jaunaudze', tad liekas, ka Papes *kuiti* būs skuju koku dižmežs pretstatā jaunaudzei — *bignām*. Šā vārda nozīme «Kurzemītē» nav pārprotama — *avenes* (aviečas) jau jaunaudzēs aug. *Noalpusi* ('pavārga') nāk no leišu *alpti* — 'vārgt', 'ģibt'.

Kad dzejnieks ciemojas pie vecākās papenieces Kērstas Kaulas, viņš nevar vien nopriecāties par viņas runu:

Man jau trīs gadi iekš simta. Es vērpju un šuju vēl! Un es pati sevi apkopju. Un cūkām es nokopju, un, re, cik es esmu mundra!

Skaists un aizmirsts vārds — mundra. Viņa tiešām ir mundra.

.. Man bija četri brāļi un visi muzikanti. Vecais brālis jau ieminis kāju par pusotra gada simtā. Visi spēlēja, vienam — ģīgas, viens — sita bungas. Katru sestdienu sanāca no visas malas, kad dzirdēja tās skaņas. Tāda bija mana dzīve — priecīga. Tāds zaļš maurs, kā tāds plāns.

.. Es arī esmu zvejojusi, tēvam bija bagare tāda... Viņš pie visa darba veda mūs, labs bija diži. Mundri (atkal viņa saka — mundri) visi grābām sienu, tēvs pataisa maģus grābekļus. Nominām kaudzes puikas (skaistas — I. K.). Tā kā stabules.

Meita pieliecas tuvāk: Viņš prasa, vai tev kāds dzīvē ko sliktu ir darijis?

*Nē, tad bija cilvēki visi labi. Es sliktus nevaru ciest.
Nu ko tad tu no tāda labuma atceri?*

*Labuma nekāda nebija. Cilvēki tā maurjāja. Bet
ne es tad biju pikta, ne tagad. Šī gan ir jo atkakla,
jā, nu viņa smejas! Smejies, smejiens vien!*

Bet es izietu dziedādama.

Te ir īpatnēji frazeoloģismi, jau šie — *ieminis par
pusotra gada simtā, tāpat trīs gadi iekš simta*. Tāpat
parastās formas *sanākt no visām malām vietā — no
visas malas*. Un nevis *cūkas apkopt*, bet *viņām nokopt*.

Arī leksikā patīk ieklausīties — *tēvs bijis diži labs,
strādājuši mundri, cilvēki nevis raudāja*, bet *maurjāja*
(ME — *maurāja*, tagad jau citādi vairs mūsdienu rak-
stībā neatspoguļosi), pati viņa *iet dziedādama*, bet
meita, lūk, ir *atkakla* (tas ir lituānisms, kam ME dotas
no Rucavas divas nozīmes — 'nerātns' un 'stūrgal-
vīgs').

Tā ir šī visvecākā papeniece, mundrā Ķērsta Ķaula,
par ko dzejnieks saka:

*Bet es jau valodā kā dziesmā klausos, man pat nav
svarīgi, ko viņa runā, bet kā viņa to pasaka.*

Un tiešām viņas runas pieraksti «Kurzemītē» skan
kā dziesma, kā tautasdziesmu rindas. Gan šie vārdi —
es izietu dziedādama, gan atkal citi — *Kā jau ir dzie-
dāts, tā es dziesmu teikšu*, gan salīdzinājumi *kaudzes
kā stabules* un *dzīve — tāds zaļš maurs*.

Un tūdaļ līdzīgi melodija ieskanas autora tekstā. It
kā atbalss no šīs simtgadīgās papenieces runas skan
teiciens — *jūra tik asa, ka klētim jūras pusē gala
sapūst*.

Vai atkal Māliņmāte no Nīcas, arī liela dziedātāja,
pie kuras — saka autors — *visraitākās sarunas
ripiņājās*. Viņu lūdz uz kāzām kā seno dziesmu un

rituāla zinātāju — *Es tad viņiem arī sādziēdu tās dziesmas.*

Man tā rīkle liela, tāpēc jau esmu institūtā ierakstīta. Kādreiz Vitoliņš teica: «Jūs, nīcēces, dziedat ar visu spēku», ko viņš runā! Kā tad tu vari dziedāt ar visu spēku strādādams. Mēs taču dziedam un strādājam. . . Un visa tā dziedāšana lindrakos — viņi taču ir par astoņi mārčiņi grūti!»

Māliņmāte par dirigentiem: *Viņi nekā nerēķina mūsu dziedāšanu. Viņš saka: a p ž ē l o, nebļauj, dziedī pēc notīm! Mūsu vīriem nošu nevajag — ale kas par not, es dzied atslaidis. Atslaidis — šīs formas ME nesastapt.*

Un pēc tam nāk autora teksts, ļoti raksturīgs šai viņa grāmatai.

Es ieklausos: skaista, skaista runa Māliņmātei... Laikam to sarkano brunču un lielo saktu labad... Es klausos — kādas pārejas! — no brīmanīgas uzspēles uz pašironiju, no vienkāršas sirsnības — pašcienīgā lepnumā, bet aiz visa jūtama dziesmas labā kautriba.

Un kaut kur citur par Rucavā dzirdēto dziesmu «Ai, zaļi bērzi, zaļas atvasītes» lasām šādus Imanta Ziedoņa vārdus:

Cik pasakaini skaisti! Šī melodija laikam nemaz nevarētu skanēt ar citiem vārdiem! Kāda vārdu un melodijas sakritība! Ai, zaļi bērzi — akcenti, piesitieni, zaļi bērzi, skaņas balsis, sulas, raugs. Kā lūgšana. Dzīvības kokam bērziņam. — Nav latviešiem skaistāku dziesmu par tautasdziesmām.

Cilvēku būtības un viņu vārdu sakritība, savdabīgie akcenti, ko runā ienes apvidus vārdi, dialektu formas —

tas valdzinājis un apbūris dzejnieku kursenieku runā un licis viņam tās savdabību raksturot «Kurzemītes» otrajā grāmatā. Viņš pierakstījis arī tādus frazeoloģismus kā — *bērnī tric pēc grāmatas, Zeme te tādi lāpiņi vien ir*, kā arī Nīcā dzirdēto — *mēs neesam skopi, mēs esam saturīgi* un tur iemīļoto sakāmvārdu... *Tas ar plūdiem ir nācis, ar plūdiem aizies*. Te ir *atšķiras balss, platrikle, garsaucējs*, te bērnu *saaudzina*, liels dziedātājs ir *pills ar dziesmām kā federtes madracī* utt.

Tā te ik pa laikam ieskanas kāds neparasts vārds, gramatiska forma, nedzirdēts frazeoloģisms. Visvairāk to Dienvidkursai veltītajās lappusēs. Ja kādam šķiet, ka tā ir tikai Imanta Ziedoņa kārtējā ekstravagance, sak, vai nu bez šiem te dīvainajiem vārdiem nebūtu darbs tikpat labs (vai slikts), tad gribas teikt — pārļasiet vēlreiz lappuses par Katrīnu Grabovsku, Kērstu Kaulu un Māliņmāti. Te ir kaut kas tāds, ko dažu labu reizi nesastopam pat «zvērīnātu» prozaiķu darbos — brīnišķi precīza, niansēta, individualizēta runa, bez kādas nevar būt neviens patiesi labs raksturs literārajā darbā. Te tie ir — šie raksturi, un ļoti atšķirīgi. Un ne tikai šīs trīs sievietes, kuras vieno mīlestība uz dziesmu un gaiša dzīves uztvere, ko dzejnieks nosaucis par saules ritmu. Kā jau dziedātājām un daudzu dziesmu zinātājām viņām valodā ir ienācis kaut kas no tautasdziesmas skanīguma, ritmu maiņām, lokanības un formu bagātības. Tautasdziesmai pieder Imanta Ziedoņa mīlestība, tāpēc grāmatās par Kurzemīti vissiltākie vārdi veltīti tiem, kuru valodā var kā dziesmā klausīties.

No visām paaudzēm, kuras Imants Ziedonis satīcis un par kurām stāstījis savas «Kurzemītes» otrajā

grāmatā, valodas ziņā visvairāk bagātību gūtas no vecākās paaudzes, no tiem, kas dzimuši, auguši un visu mūžu nodzīvojuši savā Kursas novadā. Tie ir ļaudis, ko tūdaļ meklē rokā visu nozaru speciālisti — folkloristi, valodnieki u. c., kuri steidzas savākt un saglabāt mūsu tautas garīgās kultūras, tātad arī valodas bagātības. Tās pašas, kas tik vajadzīgas rakstniekam, kad tas ataino kāda noteikta novada, apvidus, arī laikmeta cilvēku dzīvi, runu. Jo, kā mēs visi zinām, nav cilvēku vispār, katrs mēs esam sava laika un vides radīts un veidots. Arī runājam mēs katrs citādi, un ne tikai ritmi atšķiras, arī leksika, frazeoloģija, sintakse utt. Atšķiras tās pašas literārās valodas robežās, ko dzīvajā runā nereti iekrāso ne tikai žargonismi, bet arī apvidus vārdi un dialektu formas. Tā, kā te, «Kurzemītē». Jau šīs dažas vietas, pie kurām apstājāties, ļauj nojaust, kā īpatnās valodas formas palīdz autoram iezīmēt attēlojamā novada savdabību un cilvēku raksturus. Dienvidkursa nepavisam nav tas pats, kas Zemgale, Vidzeme un Latgale. Nav taču vienalga, kur norisinās daiļdarbā atainotie notikumi, kur dzīvo notēlotie cilvēki. Novadiem ir ne vien etnogrāfiskas īpatnības, bet arī cilvēki ir dažādi, un te nu bez valodas atšķirību iezīmēšanas neiztikt.

Jau «Kurzemītes» pirmajā grāmatā dzejnieks uzmanīgi ieklausījies cilvēku valodā un nonācis pie atziņas: «Visskaistākā ir cilvēka runa, kad viņš stāsta savu patiesību.» Bet te vēl bija vairāk parādīts šīs runas saturs, ne forma. Otrajā «Kurzemītes» grāmatā skan cilvēku runas brīvi plūstošā, mainīgā melodija, skan dažādu apvidu leksika, fonētika, frazeoloģija. Un mēs kopā ar dzejnieku ieklausāmies cilvēku valodā kā dziesmā un kļūstam bagātāki.

PAR VĀRDU UZSTĀDĪT

Viens no leksikas bagātināšanas avotiem ir citas valodas, no kurām aizgūst gan vārdus, gan vārdu nozīmes (vārdu leksiski semantiskos variantus). Tā valodā ienāk paši skaņu kompleksi kopā ar attiecīgajām nozīmēm (*klints*, *meita* no viduslejasvācu *klint*, *meit*; kolhozs no kr. колхоз) vai burtiski tulkojumi (priekšlikums pēc kr. предложение, pasvītrot 'izcelt, uzsvērt, akcentēt' pēc kr. подчеркнуть) u. c.

Ne visi aizgūvumi atbilst latviešu literārās valodas prasībām. Starp tiem ir arī vairāki tādi burtiski tulkojumi (kalkas), kas veidoti, latviešu valodas vārdam piedēvējot kādas citas valodas vārda nozīmi. Šādām semantiskām kalkām¹ ir barbarisma nokrāsa. Tās visbiežāk rodas, ja burtiski tulko salikteņus vai vārdkopu komponentus pa sastāvdaļām.

Leksiski semantiski varianti ar barbarisma nokrāsu ir arī darbības vārdam *uzstādīt*. Šie varianti cēlušies vāc. *aufstellen*, kr. поставить ietekmē.

Darbības vārds *uzstādīt* spēj saistīties ar dažādas nozīmes lietvārdiem.

K. Mīlenbaha un J. Endzelīna Latviešu valodas vārdnīcā vārdam *uzstādīt* norādītas šādas nozīmes: 1) *aufpflanzen* 'uzdēstīt': *u. puķes uz kapa*; 2) *auf-*

¹ Sk. L a u a A. Latviešu leksikoloģija. R., 1969, 149., 150. lpp.

stellen, aufsetzen 'likt uz kaut kā': (lemesnicas) kājām uzstāda lemešus; 'izvirzīt': u. kandidātu kādam amatam; u. jautājumu; uzstādidams tādus prasījumus; in die nötige Lage bringen 'nostādīt': u. balsi dziedāšanai; 3) aufstellend einrichten 'noregulēt': šis arkls nav labi uzstādīts.

Latviešu-krievu vārdnīcā (LKV) vārdam *uzstādīt* ilustratīvais materiāls rāda šādas nozīmes: 1) *uzstādīt turbīnu, telefona aparātu*; 2) *uzstādīt kandidatūru*; 3) *uzstādīt prasības*; 4) *uzstādīt jautājumu, rekordu, perpendikulu*.

Latviešu-krievu vārdnīcā skolām (LKVS) vārds *uzstādīt* skaidrots ar šādiem piemēriem: 1) *uzstādītas jaunas mašīnas*; 2) *uzstādīt spēcīgu futbola komandu, uzstādīt kandidatūru*; 3) *uzstādīt prasības, pretenzijas, jautājumus*.

Minētie piemēri (tāpat kā vārda skaidrojumi un ilustratīvais materiāls daudzās citās vārdnīcās) rāda, pirmkārt, šā vārda saistīšanās spēju un, otrkārt, nozīmju attīstību, bet nepilnīgi atspoguļo vai nemaz nerāda nozīmju attieksmi pret literārās valodas normām resp. stiliem.

Ilustrācijai minēsim vēl dažus faktus no vārdnīcām. Langija (1685) un Stendera (1789) vārdnīcās vārds *uzstādīt* nav uzrādīts, tas nav dots arī Ulmaņa vārdnīcā (1872), bet Valdemāra Latviešu-krievu-vācu vārdnīcā (1879) tam ir minētas nozīmes *поставить, посадить, aufpflanzen*. Ilustratīvā materiāla nav, tāpēc grūti spriest, kādi krievu un vācu valodas vārdu leksiski semantiskie varianti ir domāti. Īpaši tas sakāms par *кр. поставить*. Tā leksiski semantiskos variantus, liekas, daļēji rāda *поставлять, поставить* nozīmju skaidrojumi Valdemāra Krievu-latviešu-vācu vārdnīcā, starp kuriem

ir minēti arī šādi: 1) *uzstatīt, nostatīt, uzstādīt, nostādīt*, 2) *nolikt, nogruntēt*, 3) *pastāvēt uz savu stīķi*, 4) *nosacīt par to, ko darīt pieklājas*.

Šajos skaidrojumos un ilustratīvajā materiālā vērojams, kā veidojas vairākas K. Milenbaha un J. Endzelina Latviešu valodas vārdnīcā dotas nozīmes.

Pēdējo gadu desmitu vārdnīcās vārdam *uzstādīt* uzrādītas tādas bieži sastopamas nozīmes kā *uzstādīt aparātu* (LKV un VLV,² *uzstādīt mašīnas* (LKVS, LKV un LAV), *uzstādīt turbīnu, telefonu* (LKV), *uzstādīt spēcīgu futbola komandu* (LKVS), *uzstādīt kandidatūru* (LKVS un LKV) u. c.

Jaunākās vārdnīcas vārdam *uzstādīt* min tādas nozīmes kā *uzstādīt jautājumu* (LKV, LKVS un LAV), *uzstādīt kandidātu* (LKV, LKVS un LAV), *uzstādīt noteikumus, prasības* (LKV, LKVS, LKV un LAV), *uzstādīt diagnozi* (LAV).

Ne visi šie vārda *uzstādīt* leksiski semantiskie varianti ir pieņemami bez iebildumiem un ierobežojumiem. Tas nozīmē, ka ne visos gadījumos vārdnīcas ir drošs avots normu jautājumos leksikā.

Pret atsevišķiem vārda *uzstādīt* leksiski semantiskiem variantiem ir vairākkārt izteikti iebildumi. Piemēram, 1933. gadā E. Blese un V. Pētersons norāda, ka «izteiciena *uzstādīt NN par kandidātu*» vietā varētu teikt «izraudzīt NN par kandidātu».³ Pāris gadus vēlāk P. Ozoliņa sastādītajā un J. Endzelina rediģētajā grāmatā «Valodas prakses jautājumi» par nepareiziem izteicieniem tiek uzskatīti *jautājumu uzstādīt, jautājumu*

² Vārdnīcu nosaukumu atšifrējumi doti raksta beigās.

³ Blese E. un Pētersons V. Latviešu pareizrakstības rokas grāmata. R., 1933, 82.—83. lpp.

nostādīt, un to vietā iesaka: «Parasti, tāpat kā mīklas, arī jautājumus uzdod vai jautā. Runājot pareizā valodā, nevar «uzstādīt prasības», bet var gan ko prasīt, pieprasīt, iesniegt prasības.»⁴

1941. gadā E. Blese vēlreiz atgriežas pie šī vārda un norāda, ka «izteiciena «uzstādīt NN par kandidātu» vietā varētu teikt «izraudzīt NN par kandidātu»; arī «likt priekšā par kandidātu NN». «Uzstādīt par mērķi = sev par mērķi spraut . . «Uzstādīt lielu karaspēku» patiesībā nozīmē izriķot lielu karaspēku, sapulcināt, saorganizēt, laist cīņā lielu karaspēku». — Uzstādīt likumu . . = nospraust likumu, formulēt likumu . .»⁵

1959. gadā «Literatūrā un Mākslā» par neliterāriem izteicieniem nosaukti *nostādīt darbu, jautājumu, uzstādīt prasības*.⁶

Vidusskolas gramatikā arī norādīts, ka «latviešu valodā nav vēlami tādi izteicieni kā . . *uzstādīt jautājumu* . . To vietā labāk lietot *uzdot jautājumu; izvirzīt, ierosināt jautājumu*.»⁷

Šie iebildumi pamatoti izteikti pret vārdu savienojumiem *uzstādīt jautājumu, prasības, kandidātu, karaspēku, likumu, par mērķi*.

Ekscerpētais materiāls⁸ rāda, ka verbs *uzstādīt* bied-

⁴ Valodas prakses jautājumi. Rediģējis J. Endzelīns. Sakārtojis P. Ozoliņš. R., 1935, 66. lpp.

⁵ Blese E. Norādījumi latviešu pareizrakstībā. R., 1941, 159. lpp.

⁶ Apspriež valodas prakses jautājumus. — «Literatūra un Māksla», 1959, 28. martā.

⁷ Freidenfelds I., Jankevics A., Kārklīņš J., Laua A., Martinsone I., Soida E. Latviešu valoda 9.—11. klasei. R., 1963, 23. lpp.

⁸ Rakstā ir izmantota arī Latv. PSR ZA Andreja Upīša Valodas un literatūras institūta Latviešu literārās valodas vārdnīcas kartotēka.

rojas ar vairāku leksiski semantisku grupu substantīviem vai atsevišķiem substantīviem.⁹

(1) Apmēram gadījumu ceturtajā daļā verbs *uzstādīt* ir saistījumā ar substantīvu, kas nosauc stacionārus complicētus, parasti lielus, smagus ražošanas rikus, būvdetaļas vai sarežģītas ierīces (aparātu, aparatūru, automātu, darbgaldu, iekārtu, ierīci, mašīnu, mehānismu, spiedni, balstus, stabus u. c.):

Rūpniecā uzstādīta spēcīga hidrauliskā spiedne («Padomju Jaunatne»); *Uz pilsētas kanāla tilta jau uzstādīti lieli laternu stabi* .. («Rīgas Balss»).

Bieži vien verbs *uzstādīt* saistās ar substantīviem, kas nosauc parasti stabili novietojamus nelielus aparātus, automātus, ierīces vai kādus citus priekšmetus (krāgi, ložmetēju, radio, solu, svariņus, televizoru u. c.):

Strēlnieki logos uzstādīja rokas ložmetējus .. («Zvaigzne»). *Pasažieru vajadzībām pie autopieturu vietām .. uzstāda soliņus, atpūtas laukumus apzaļo un apstāda ar puķēm* («Padomju Latvijas Skola»).

Mūsdienu tekstos verbs *uzstādīt* visbiežāk sastopams ar nozīmēm (a) 'samontēt, novietot un piestiprināt, nostiprināt [mehānismus, darbgaldus]'. Latviešu valodas pirmās vārdnīcas šādu nozīmi neuzrāda. Arī no J. Endzelīna un K. Milenbaha vārdnīcas materiāla šādu nozīmi grūti izsecināt. Tā ir radusies sakarā ar tehnikas attīstību. Visticamāk, ka par paraugu ir noderējis kr. установить, jo attiecīgā jēdziena apzīmēšanai latviešu valodā cita vārda nav. Mūsdienu latviešu valodā šī

⁹ Seit doti raksturīgākie gadījumi.

nozīme ir nepieciešama, un jaunākajās vārdnīcās tā tiek dota pirmā. Šķiet, pēc šī parauga tiek veidoti arī tādi vārdu savienojumi kā (b) *uzstādīt balstus, paneļus, stabus, goda plāksni*; (c) *uzstādīt telefonu*; (d) *uzstādīt staklītes*.

Ja attiecīgais darba process ir sarežģīts vai objekts ir smags, masīvs (a), tā apzīmēšanai vārds *uzstādīt* ir trāpīgs:

Montētāji uzstāda paneļus ar torņa celtna palīdzību .. («Rīgas Balss»).

Vārds *uzstādīt* ir semantiski ietilpīgs, un ar to var apzīmēt dažādus procesus, kā tas ir (a), (b) gadījumā. Šī ietilpīguma dēļ vārds *uzstādīt* ir lietots, domājams, arī šādos teikumos:

(x) .. *daudzās bāros, kur sapulcējās angļi iedzert alu vai viskiju, uzstādīti televizori, lai ar tiem pievilinātu pēc iespējas vairāk apmeklētāju* .. («Karo»); (y) *Uz kāda spīķera lēzenā jumta divi vīri virsvalkos uzstāda spēcīgu prožektoru* («Karo»).

Pirmajā teikumā (x) vārds *uzstādīt* ietver tādus jēdzienus kā 'nolikt noteiktajā vietā'; 'pieslēgt elektriskajam tīklam'; otrajā (y) — 'uznest [dabūt augšā]', 'piestiprināt vai novietot, nostādīt noteiktā virzienā', 'nodrošināt ar gaismas avotu'.

Vārdam *uzstādīt* minētajos gadījumos (a), (b), (x), (y) ir vispārīga nozīme. Par dežūrvārdu tas kļūst tad, kad to var aizstāt ar piemērotāku vārdu, kā tas ir (c), (d) gadījumos.

Vārdu savienojumos *uzstādīt balonu, telefonu, reproduktoru* atkarā no darba rakstura verba *uzstādīt* vietā ir iespējami trāpīgāki vārdi: (c) *ievilkt telefonu*; (d)

uztaisīt staklites (. . [pļāvēji] meža kaktā *uzstādīja* staklites, pār kurām pārliktais šķērskoks turēja katlu virs ugunskura («Jauno vārds»).

(2) Tekstos sastopams vārdu savienojums *uzstādīt rekordu*. Piemēram, *Jaunu pasaules rekordu diska mešanā sievietēm uzstādīja* . . («Padomju Jau-natne»). Vārdu savienojums *uzstādīt rekordu* ir plaši ieviesies praksē. Šis vārdu savienojums norāda, ka iepriekšējais rekords ir pārspēts. Tāpēc nav nepieciešams vārdam *rekords* pievienot apzīmētāju *jauns*, kā to parasti dara.

(3) Daudz ir arī tādu gadījumu, kuros verbs *uzstādīt* saistās ar substantīviem, kas nosauc pretenzijas, prasības, noteikumus, ultimātu:

Taču pārāk maz mēs vēl domājam par savu bagāto un krāšņo valodu, pārāk mazas prasības uzstādām saviem rakstniekiem un tulkotājiem («Literatūra un Māksla»). *Tādos gadījumos viņa bez kautrēšanās uzstāda klientiem ultimātu* («Komunisma Ceļš»).

Pret šādiem savienojumiem ir jau izteikti iebildumi: *prasības, noteikumus var izvirzīt, prasības var arī iesniegt, pretenzijas — izvirzīt, iesniegt, izteikt, ultimātu — iesniegt* utt.

(4) Tekstos palaikam sastopami vārdu savienojumi *uzstādīt jautājumu* un pat *stādās jautājums*:

Profesors uzaicina uzstādīt jautājumus par izstāstīto tēmu [pareizi: *tematu*] («Padomju Students»).

Vārdu savienojumā *uzstādīt jautājumu* vārdu *uzstādīt* var aizstāt ar daudz trāpīgākiem vārdiem. Visbiežāk tiek lietots vārds *izvirzīt*, retāk *uzdot*, *ierosināt*. Ir

konteksti, kuros attiecīgā jēdziena izteikšanai vislabāk noder vārds *jautāt*:

«*Vai tas viss mums būs pa spēkam?*» par to *jautāja un uz to nācās atbildēt* .. (V. Lācis. Pēc negaisa. R., 1962, 303. lpp.).

(5) Tekstos ir konstatēts arī vārdu savienojums *uzstādīt diagnozi*:

Ārsts reimatisma diagnozi uzstāda tikai pēc ilgstošas novērošanas un citiem izmeklējumiem («Pardomju Venta»).

Tā vietā jāsaka *noteikt diagnozi, diagnosticēt*.

(6) Retumis sastopams vārdu savienojums *uzstādīt komandu, kandidātu*:

.. volejbolistiem .. nav ko uztraukties, ja kāds depone spēji uzstādīt pilnu komandu («Satiksmes darbinieks»).

Pret vārdu savienojumu *uzstādīt komandu* nebūtu ko iejebilst, bet *uzstādīt kandidātu* nav labi teikts, jo var taču *kandidātu izvirzīt*.

Ekscerpti un vārdnīcas rāda, ka laika gaitā verbam *uzstādīt* ir izveidojusies daudz maz stabila nozīmju sistēma.

Rakstā lietotie saīsinājumi

LAV — Latviešu-angļu vārdnīca. R., 1962.

LFV — Latviešu-franču vārdnīca. R., 1970.

LKV — Latviešu-krievu vārdnīca. R., 1963.

LKVS — Latviešu-krievu vārdnīca skolām. R., 1956.

VLV — Vācu-latviešu vārdnīca. R., 1954.

RAKSTNIEKU UZVĀRDI

Personu uzvārdi — tāpat kā visi īpašvārdi — ir valodas vārdu krājuma sastāvdaļa, un literārajā valodā to rakstība un gramatiskās formas izveide normējama kā visai pārējai leksikai. Tas sakāms arī par rakstnieku uzvārdiem un pseidonīmiem. Praksē šajā ziņā vērojamas tomēr daudzas atkāpes.

Līdz šim vēl nav pilnīgas latviešu uzvārdu rakstības teorijas, kurā būtu konkretizēti šās leksikas daļas normēšanas galvenie principi un ar pietiekamu argumentāciju likts pamats katra uzvārda valodnieciski akceptējamai lietošanai. Ir gan izteiktas domas (bieži vien ļoti atšķirīgas, pat pretējas) par atsevišķu personu uzvārdu rakstību un ieskicētas arī dažas līnijas par vēlamajiem uzvārdu rakstības normēšanas principiem. J. Kalniņš plašākā rakstā par rakstnieku uzvārdiem¹ pamatoti konstatē, ka vērojama tendence panākt, lai vārdu un uzvārdu rakstība atbilstu vispārējām valodas likumībām. Viņš norāda uz pārmaiņām, kādas gadu desmitos un simtos ir notikušas vairāku uzvārdu rakstībā; šajos gadījumos izšķirēja bijusi nevis attiecīgo rakstnieku vēlēšanās un viņu pašu izraudzītā uzvārda forma, bet gan citu cilvēku — runātāju un rakstītāju — cenšanās pakļaut uzvārdu lietošanu vienotai likumībai. Uzvārdu teorijai jārisina plašāki uzdevumi nekā tikai noteiktu personu uzvārdu lietošanas reglamentēšana; tai jāizvirza principi, pēc kuriem nosakāmi latvisko uzvārdu valodnieciski optimālie pamatveidi un pieļaujamie varianti, kuriem jāatbilst fonētiskajām normām un

¹ Kalniņš J. Par Vili Plūdoni un arī par citiem. — «Literatūra un Māksla», 1974, 15. jūn.

jāiekļaujas valodas morfoloģiskajā sistēmā. Konkrēto personu uzvārdu rakstības noteikumi izstrādājami uz šā vispārīgā pamata. Taču vispirms jānoskaidro vairāki ar uzvārdu vēsturisko attīstību un praktisko lietošanu saistīti jautājumi, kas sagatavotu materiālu plašākas un dziļi argumentētas koncepcijas izstrādāšanai. Šādā nolūkā rakstītas arī šīs piezīmes.

Uzvārdu rakstības (dažreiz arī izrunas) nekonsekvencei parasti ir divi galvenie cēloņi: tā rodas ar izlokšnes vārda vai formas ieviešanu literārajā valodā vai ar vārda vēsturiska rakstījuma piemērošanu mūsdienu pareizrakstībai. Kā vienā, tā otrā gadījumā praksē iespējami dažādi viedokļi, un līdz ar to arī rezultāti ir atšķirīgi.

Vārdi, kurus literārās valodas vispārīgajā leksikā pārņem no izlokšnēm, parasti iekļaujas literārās valodas fonētiskajā un morfoloģiskajā sistēmā. Uzvārdi un pseidonīmi formu ziņā ir noturīgāki un arī literārās valodas leksikā bieži patur izlokšņu īpatnības. Šāda parādība izskaidrojama ar apstākli, ka uzvārdi valodas vārdu krājumā ir relatīvi patstāvīgi un nav pakļauti tik konsekventai formu un semantikas mijiedarbībai, kāda novērojama vispārīgajā leksikā. Tāpēc arī uzvārdos *Poruks* un *Doks* (Doku Atis) literārajā valodā joprojām saglabāties Austrumvidzemes izlokšnēm raksturīgais patskanis *o*, kas literārajā valodā parasti sastopams tikai citvalodu aizguvumos. (Retumis šajos rakstnieku uzvārdos gan dzirdams divskanis *o* [uo], kas neatbilst šo uzvārdu izrunas tradīcijai. Konsekventa literārā atbilsme būtu rakstījums ar patskani *a* vārda saknē: *Paruks* un *Daks*, bet šāds pārveidojums uzvārdos nav lietderīgs un nav arī nepieciešams no literārās valodas viedokļa.)

Uzvārdos dažkārt ir piedēkļi, kuri formas ziņā atšķiras no attiecīgo literārās valodas vārdu piedēkļiem; piemēram, uzvārdos *Medenis* (sal.: *mednis*), *Pulans* (sal.: *pulēns* 'balodītis'), *Putāns*, *Putins* (sal.: *putns*). Ķaut arī atsevišķos gadījumos bijusi tendence šos uzvārdus «literarizēt» (piemēram; Jāņa Medeņa pirmajās publikācijās uzvārds rakstīts ar piedēkļa patskaņa izlaidumu: Jānis *Mednis*), par literārajai normai atbilstošu jāatzīst izlokšņu cilmes uzvārdu rakstījums ar attiecīgajai izlokšnei raksturīgo piedēkļa formu, ja vien šādā veidā raksta pats autors. Jāpiebilst, ka dažos gadījumos izlokšņu vārdi saglabājuši cilmes ziņā senākas formas nekā tagad literārajā valodā lietojamās (piemēram, *mednis* < *medenis* vai *medinis*), un būtu nepareizi šīs senākās formas skaust uzvārdos.

Uzvārdu *Laicens* dažkārt nevajadzīgi raksta ar garu piedēkļa patskani ē. Lai noskaidrotu kāda izlokšnes cilmes uzvārda saknes un piedēkļa rakstības formu, salīdzinājumam var derēt attiecīgais sugas vārds. Vārdu *laicene* (kāda ūdenspuķe; arī *laiksne*) Austrumvidzemes izlokšnēs izrunā ar īsu piedēkļa patskani; rakstnieks Linards Laicens pats savu uzvārdu rakstīja tikai ar īsu piedēkļa patskani. Tiekšme garināt piedēkļa **-en-** patskani ne vienmēr ir pamatota, jo arī latviešu literārajā valodā blakus piedēklim **-ēn-** sastopams **-en-** (*slidens*; *meitene*). Tiesa, vīriešu dzimtes lietvārdos literārajā valodā dažkārt vērojama šā piedēkļa patskaņa garināšanas tendence (*kucens* > *kucēns*), bet nav pietiekama pamata šā patskaņa garināšanai izlokšnes cilmes uzvārdā, ja izlokšnē attiecīgais piedēklis izrunājams īsi.

Uzvārda piedēkļa (un visa celma) rakstījumā autoram ir tiesība lietot savas izlokšnes formu, bet attiecībā uz šā uzvārda nominatīva galotni un arī locījumu

veidošanu viņam jārespektē literārās valodas nosacījumi, jo pretējā gadījumā attiecīgais vārds neiekļaujas literārās valodas sistēmā. Tāpēc *Medenis* (ne *Medens*, kā runā Jāņa Medeņa dzimtajā Praulienā), dat. *Medenim* (ne *Medenam*). Bieži vien ja-celma uzvārdus nepareizi runā un dažkārt arī raksta ar galotni -s, kaut gan locījumos skaidri redzams šo vārdu celms. J. Endzelins jau norādīja: «Izlokšnēs tādi vārdi kā, piem., *brālis*, *brālītis*, *latvietis* ir savu *i* zaudējuši. Rakstu valodā nu sugas vārdos gan šo *i* pa laikam raksta, bet uzvārdos daudzi tā kā kaunas vai baidās rakstīt, tā ka bieži vien tagad sastopami tādi sakropļoti uzvārdi kā, piem., *Elksnīts* (no šāda nominatīva ģenitīvs varētu būt tikai *Elksnīta*) . . .»²

Daļēji balstoties uz šādām izlokšņu formām, daudzu ja-celma personu vārdu rakstījums ar galotni -s vienkaitļa nominatīvā kļuva par paradumu 19. gadsimtā un izpaudās arī 20. gadsimta sākuma rakstu valodā; paralēli bija sastopams arī uzvārdu bezgalotnes rakstījums. Piemēram, mākslinieks Vilhelms Purvītis parakstījies gan *Purvīts*, gan *Purvīt*, un abi rakstījumi šā gadsimta pirmajos gadu desmitos sastopami arī presē. Daudzu ja-celma uzvārdu rakstījums ar nominatīva galotni -s diezgan konsekventi sastopams arī latviešu padomju presē 20. un 30. gados; piemēram, Roberta Eidemaņa tālaika publikācijās autora uzvārds rakstīts formā *Eidemans*.

No literārās valodas viedokļa nepareizs ir ne tikai uzvārda bezgalotnes formas rakstījums, bet arī galotnes -s rakstījums nominatīvā normatīvās galotnes -is vietā. Taču šāds (vēsturisks) rakstījums vairākkārt

² Endzelīns J. Dažādas valodas kļūdas, 4. izd. R., 1932, 6. lpp.

ietekmējis rakstnieku un citu kultūras darbinieku uzvārdu vai pseidonīmu rakstījumu arī mūsdienu literatūrā. Raksturīgs piemērs ir Viļa Lejnieka (saskaņā ar dzimtas dokumentiem īsteni: Lejenieka) dzejnieka pseidonīms un viņa vēlākais uzvārds *Plūdonis*. Plūdoņa 100. dzimšanas dienai veltītajos rakstos bija redzamas divas šā vārda rakstījuma formas: *Plūdonis* («Zvaigzne», 1974, 5, 14. lpp.) un *Plūdons* («Karogs», 1974, 3, 148. lpp. un turpmāk; «Literatūra un Māksla», 1974, 8. martā). Turklāt laikrakstā «Literatūra un Māksla» šis vārds arī locījumos bija lietots ne kā ja-celma, bet gan a-celma vārds («*Plūdoņa* simtgade», «pievēršanās vēsturiskai tematikai *Plūdoņa* neglāba no pavisam tuvā radošo spēku izsīkuma», «*Plūdoņā* mūža nogalē mita it kā divi cilvēki»). Liekās, tas ir pirmais gadījums, kad Plūdoņa vārdu deklinē šādā veidā; gan dzejnieks pats, gan autori, kas par viņu rakstījuši, lietojuši to tikai kā ja-celma vārdu neatkarīgi no nominatīva formas rakstījuma.

Savu dzejnieka vārdu Vilis Lejnieks seminārista gadus aizguva no Ausekļa dzejojuma «Jūra», kas sacerēts ap 1873. gadu un pirmoreiz iespiests 1888. gadā. Daudzi ja-celma vārdi gan šajā, gan citos Ausekļa dzejoļos vienskaitļa nominatīvā rakstīti ar galotni -s: *tēvains*, *dziedons*, *ziedons*, *Ziemulīts*, *Pludons*. Piemērs:

Beidzies viņam jaukais ziedons,

Rāvis to ir bargais Pludons.

Sekojošā Auseklī, arī Lejnieks sākumā rakstīja savu dzejnieka vārdu ar īsu saknes patskani, bet, jau sākot ar pirmo publikāciju, kā ja-celma vārdu: «Pirmie akordi. Liriski un satīriski dzejojumi no *Plūdoņa*. Jelgavā, 1895.» Forma *Plūdons*, ģen. *Plūdoņa* (ar garu saknes patskani) dzejnieka darbu publikācijās ieviesās vēlāk,

pēc 1900. gada, bet vēl 1911. gadā izdotajā A. Upīša «Latviešu jaunākās rakstniecības vēsturē» minēta tikai forma ar īsu saknes patskani. Toties šajā Upīša grāmatā konsekventi apzīmēta ja-celma nominatīva galotne: *Pludonis*. Arī turpmākajās literatūras vēsturēs dominē forma *Plūdons*; to lieto, piemēram, dzejnieka tuvais draugs T. Zeiferts savā «Latviešu rakstniecības vēsturē» (3. d., 1925; arī 2. izdevumā, ko sagatavojis iespiešanai K. Egle, 1934). Tā lietota arī R. Egles un A. Upīša «Pasaules rakstniecības vēsturē» (4. d., 1934) un LPSR ZA Valodas un literatūras institūta «Latviešu literatūras vēsturē» (4. d., 1957). Daudzos citos avotos, arī paša dzejnieka publikācijās tomēr lietota forma *Plūdons*. Tādā kārtā ieviesies divējāds dzejnieka uzvārda rakstījums.

Dzejnieks pats izskaidroja rakstījumu *Plūdons* kā savu no jaunības pasāktu tradīciju, bet skolniekiem norādīja, ka viņiem šis vārds jāraksta saskaņā ar gramatikas un pareizrakstības noteikumiem, t. i., *Plūdons*. Ar līdzīgu motivāciju 30. gados vairāki autori apcerējumos un recenzijās pārgāja uz rakstījumu *Plūdons*; uz šādu motīvu norādīja, piemēram, Līgotņu Jēkabs savā skolu literatūras vēsturē. Redzams, ka plaši izplatītais, pagājušā gadsimta literatūrā radies un nostiprinājies dzejnieka uzvārda rakstījums pakāpeniski pārveidojās, piemērojoties literārās valodas normu prasījumiem. No literārās valodas viedokļa nav pamata atjaunot rakstījumu, kuram ir tikai vēsturiska nozīme. Šo vēsturisko formu apcerējumos var parādīt iekavās, kā tas darīts, piemēram, enciklopēdiskajā literatūrā (Latviešu literatūras darbinieki. Biogr. vārdnīca, 1965; Latvijas PSR Mazā enciklopēdija, 3. sēj., 1970). Būtu gan vēlams, lai iekavās parādītu abas vēsturiskā rak-

stījuma formas: *Pludons*, *Plūdons*. Turpretim mūsdienu literārajā valodā lietojama tikai normai atbilstošā forma *Plūdonis*, ko savā rakstā iesaka arī J. Kalniņš.

Analogi rakstāmi uzvārdi vai pseidonīmi *A. Saulietis*, *V. Eglītis*, *Zeltmatis*, kaut gan šie rakstnieki paši savu vārdu rakstījuši ar nominatīva galotni *-s* un šādā veidā autora vārds iespiests arī lielākajā daļā darbu, kas publicēti viņu dzīves laikā. Jāatzīmē gan, ka šo triju minēto autoru uzvārds vai pseidonīms latviešu padomju presē pēdējos gadu desmitos rakstīts diezgan konsekventi saskaņā ar gramatikas prasījumiem. Atkāpe nominatīva galotnes rakstījumā bijusi, piemēram, vēstulēs, ja tanīs viscaur ievērotas autora rakstības īpatnības;³ šāda atkāpe, protams, ir pamatota.

Tradicionāls ir rakstījums *Andrejs Upīts* (ģenitīvā *Upīša*). Tā vēlējās pats rakstnieks, un tā viņa uzvārds rakstīts ne vien visos viņa grāmatu izdevumos, bet arī visā latviešu padomju presē. Izraudzījies šādu uzvārda nominatīva formu, stingri to ievērodams un prasīdams arī no citiem šās formas respektēšanu, rakstnieks balstījās uz savas dzimtās izloksnes izrunu. Kā rāda Andreja Upīša memoriālā muzeja materiāli (atmiņas par rakstnieku), viņš tomēr paredzēja iespēju, ka pēc viņa nāves valodnieki uzvārda rakstījumu varētu saskaņot ar latviešu literārās valodas normatīvo prasījumu. Liekas, vēl pārāk tuva ir rakstnieka personiskā ietekme un līdz ar to varbūt pārāgri runāt par rakstnieka uzvārda rakstījuma grozīšanu. Taču ar laiku šis jautājums būtu jārisina saskaņā ar latviešu literārās valodas normām.

³ Piemēram, «Varavīksnes» 7. laidienā (1973) ievietoti literāri materiāli ar virsrakstu «Augusts Saulietis», bet Saulieša vēstulu parakstos figurē forma *Sauliets*.

Nekonsekvēnta ir salikteņu uzvārdu rakstība, ja salikteņa otrajā daļā ir *-bergs*: latviešu padomju literatūrā sastopams gan rakstījums *Ernests* (arī *Ernsts*) *Dinsbergs* (piemēram, «Varavīksnes» 1. laidienā, 1967, 228. lpp. un turpmāk, arī 7. laidienā, 1970, 35. lpp. un turpmāk), gan arī *Ernests* (arī *Ernsts*) *Dinsberģis* (piemēram, «Latviešu literatūras vēsturē», 2. d., 1963, 392. lpp. un turpmāk), tāpat *F. Mālbergs* un *F. Mālberģis*, *K. Stālbergs* un *K. Stālberģis*, *P. Krumbergs* un *P. Krumberģis*. Divējāds rakstījums sastopams pat vienā un tanī pašā izdevumā: «Latviešu literatūras vēstures» 2. sējumā rakstīts *J. Fridenbergis-Mieriņš* (120. lpp.), bet 3. sējumā — *J. Fridenbergis-Mieriņš* (553. lpp.).

Jābūt noteiktam kritērijam, lai izraudzītos vienu formu par literāro un to arī konsekventi ievērotu.

Šās grupas uzvārdu dažādo formu veidošanās gaitu visskaidrāk redzam E. Dinsberga uzvārda vēsturē. Tāpat kā visus vāciskas (un pēc to parauga arī daudzus latviskas) cilmes uzvārdus, arī E. Dinsberga uzvārdu dokumentos un vairāku desmitu gadu publikācijās rakstīja bezgalotnes formā. Rakstījums ar galotni radās vēlāk, turklāt diezgan ilgā starpposmā parastais rakstījums bija uzvārda ģenitīva forma ar sekojošu priekšvārdu. Pats rakstnieks par to stāsta: «Senāk atpakaļ visus pavārdus rakstīja pēc vācu izrunāšanas vīzes: krustītu vārdu papriekš un tad pavārdu: *Ernsts Dünsberg*, *Kārlis Feldman* un tā vēl. Tagad tie jaunajie tos izgroza pēc latviešu runāšanas vīzes: *Dünsberga Ernests*, *Feldmana Kārlis*, un tā arī ir pareizāki.»⁴ Parāleli šā-

⁴ Dinsbergs E. [Dünsbergs]. Ernesta Dünsberga dzīves apraksts (autobiogrāfija). Mājas un skolas kalendārs skolotājiem un vecākiem 1903. gadam. Cēsīs, 1902, 25. lpp.

dam rakstījumam vēlāk lietoja arī savienojumu ar daudzskaitļa ģenitīvu: *Dünsbergu Ernsts*.⁵

Saprotams, ka tautas runātajā valodā personu apzīmējumi nebija bezgalotnes formā, un no šās runātās valodas 19. gadsimta vidū un otrajā pusē arī rakstos ieviesās formas ar nominatīva galotni, turklāt vārds bieži ieguva sarunvalodai raksturīgu pārveidojumu.

Vāciskas cilmes uzvārdu izrunu latviešu valodā lielā mērā ietekmēja šejienes vācu valodas izlokšņu īpatnības. Viena no šādām īpatnībām bija *g* skaņas palatalizēšana palatālo patskaņu priekšā un zilbes galā; vārdā *Berg g* izrunāja kā tā saukto *ich-skaņu* (*ich-Laut*, vācu valodas fonēma [ç]). Tā kā latviešu vairākumam pagājušā gadsimta vidū šās fonēmas izruna sagādāja grūtības, vārdā *Berg* to aizstāja vai nu ar *ķ* vai (iespējams, arī rakstības ietekmē) ar *ģ*. Galotni *-s* šādā gadījumā vārda saknei bija grūti pievienot, tāpēc parasti runas valodā izveidojās *ja-celma* nominatīva formas: *Berķis*, *Berģis*. Šādas runas formas dažkārt ietekmēja uzvārdu rakstību dokumentos. Arī tad, ja personas uzvārds rakstos bija sastopams *a-celma* formā, dažādos atvasinātos nosaukumos parādījās sarunvalodas formas; piemēram, būvuzņēmēja Kristapa *Berga* celto namu kompleksu parasti dēvēja par *Berģa* bazāru (iznāca «*Berģa* bazāra kalendārs»).

Forma *Dünsbergis* rakstos parādījās paralēli šā uzvārda *a-celma* formai pirmajā latviešu autora literatūras vēsturē — B. Dīriķa «*Latviešu rakstniecībā*» (1860). Rakstnieka dzīves laikā *ja-celma* forma grāmatu titullapās bija redzama tikai pāris gadījumos. Biežāk bija

⁵ Tajā pašā autobiogrāfijā ir nodaļas virsraksts: «*Dünsbergu Ernestam jāsataisās uz skolotāja amatu.*»

sastopams bezgalotnes rakstījums vai forma *Dünsbergs*, turklāt pēdējā tieši lielākajos darbos (piemēram, krāšņajā izdevumā «Lapsa Kūmiņš», 1879). Šī forma bija galvenā arī oficiālajās publikācijās. Rīgas Latviešu biedrības 1870. gada darbības pārskatā teikts, ka par goda biedru uzņemts Ernst *Dünsberg*. Kopš 1883. gada uzvārds pārskatos rakstīts ar galotni, turklāt tikai divos pārskatos lietota forma *Dünsbergis*, bet visos pārējos — *Dünsbergs*. Pats rakstnieks parakstīja savu vārdu galvenokārt bezgalotnes formā.

Var secināt, ka formai *Dinsbergis* (*Dünsbergis*) galvenokārt bija sarunvalodas nokrāsa. Ir zīmīgi, ka latviešu literatūrā tā plašāk ieviesās tikai pēc rakstnieka nāves. Piemēram, E. Dinsberga autobiogrāfiju J. Ozols iespieda 1902. gadā (rakstnieka nāves gadā) «Mājas un skolas kalendārā» ar virsrakstu «Ernsta Dünsberga dzīves apraksts», bet šās autobiogrāfijas izdevumā atsevišķā grāmatā 1904. gadā ir nosaukums «Ernsts Dünsbergis». Tāds pats virsraksts ir J. Poruka ievadam šajā grāmatā. Mutvārdu tradīcijas ietekmē Plūdonis, T. Zeiferts, Līgotņu Jēkabs un daži citi literatūras vēsturnieki rakstīja tikai par *Dinsbergi*, ne *Dinsbergu*, tādā kārtā arī rakstos izveidodami tradīciju, kas neatbilda paša rakstnieka uzvārda rakstījumam un dokumentos lietotajai formai. Apcerējumos, kuros citēti Dinsberga paša vārdi, līdz ar to radās pretruna. Piemēram, Kaudzītes Matīss savās atmiņās lietojis formu *Dinsbergis*, bet turpat citējis 1874. gada vēstuli ar autora parakstu *Dünsberga Ernsts*.⁶

Paradums rakstīt E. Dinsberga uzvārdu formā *Dinsbergis* nav pietiekami pamatots. Balstīdamās uz pagā-

⁶ Kaudzīte M. Atmiņas no «tautiskā laikmeta» un viņa lielākiem aizgājušiem darbiniekiem, 1. d. 1924, 134. lpp. un turpmāk.

jušā gadsimta latviešu runas valodu un plašāk ieviesta tikai pēc rakstnieka nāves, šī tradīcija neatspoguļo ne rakstījumu dokumentos, ne arī paša rakstnieka galvenokārt lietoto formu.

Līdzīgs stāvoklis ir vairāku citu autoru uzvārdu rakstībā. Kaudzītes Matīss atmiņās raksta par *F. Mālbergi*, bet šajās atmiņās citē dzejnieka 1877. gada vēstuli ar parakstu *Fr. Mālbergs (Mahlbergs)*.⁷ Arī citos rakstos sastopamas abas formas. J. Janševskis rakstīja par dzejnieka vēstulēm («Latvju grāmata», 1924, 2), virsrakstā un tekstā lietojot formu *Mālbergis*, bet visās viņa citētajās vēstulēs dzejnieks parakstījies: *Fr. Mahlbergs*. 1925. gadā izdoti «Fridriha *Mālbergā* raksti», un arī tajos ievietots dzejnieka autogrāfs «*Fr. Mahlbergs*».

Ieviešot konsekvenci pagājušā gadsimta un šā gadsimta sākuma rakstnieku un citu kultūras darbinieku uzvārdu rakstījumā, pamatā būtu jāliek dokumentiem tuvākais rakstījums ar komponentu *-bergs*; iekavās var minēt arī formu ar *-bergis*, ja rakstnieks to lietojis.

Vācu tautības rakstnieku uzvārdu rakstību latviešu valodā nosaka «Norādījumi par citvalodu īpašvārdu pareizrakstību un pareizrunu latviešu literārajā valodā», 3. (1960). Saskaņā ar šiem norādījumiem jāraksta *J. Lundbergs* (ne *Lundbergis*) un *K. Hūgenbergers* (ne *Hūgenbergers* vai *Hūgenbergeris*). Viņu latviskajos rakstos uzvārds dots bezgalotnes formā ar *g* vārda otrajā daļā, un šai formai pievienojama tikai latviskā a-celma galotne.

Sieviešu uzvārdu rakstījumā latviešu presē un doku-

⁷ K a u d z ī t e M. Atmiņas no «tautiskā laikmeta» un viņa lielākiem aizgājušiem darbiniekiem, 1. d. 1924, 273. lpp.; 2. d., 340. lpp.

mentos līdz šā gadsimta 20. gadiem dominēja bezgalotnes forma: *Anna Kalniņ*, *Liene Jaunzem*; Padomju Savienībā šāds rakstījums atbilda latviešu valodas pareizrakstības normām līdz 1940. gadam. Bez galotnes savu uzvārdu rakstījušas vairākas latviešu rakstnieces, piemēram, Anna Brigadere (*Brigader*) un Lūcija Zamaiča (*Zamaič*). No mūsdienu literārās valodas viedokļa šāds bezgalotnes rakstījums ir nepareizs.

I. EDELMANE

AUGU NOSAUKUMI UN PERSONVĀRDI

Senatnē cilvēks, būdams cieši saistīts ar dabu un daudzas dabas parādības personificēdams, uz paša dzīvi un sabiedrību attiecināmiem jēdzieniem devis dabas norisēm atbilstošus nosaukumus. Par to jau runāts «Latviešu valodas kultūras jautājumā» 8. laidienā.¹

Šis senais paradums ir pamatā tam, ka latviešu valodā vērojama abpusēja tendence — gan nosaukt augus (kas cilvēkam vērtīgi un nepieciešami) dažādos personu vai mitoloģisku būtņu vārdos, gan arī dot jaundzimušajiem skaistu augu, sevišķi puķu vārdus. Tā, piemēram, daudzi tautā lietoti augu nosaukumi saistīti ar Jāņa vārdu. Visbiežāk par Jāņa vai Jāņu zālēm sauc augus, ko plūc zāļu un līgo vakarā. Par to spilgti liecina tautasdziesmas. Taču vairākos Latvijas novados par t. s. «īstajām» jāņuzālēm uzlūko kādu vienu augu sugu vai ģinti. Attiecīgos augus bieži vāc Jāņu laikā kā vērtīgu ārstniecības līdzekli; pēc to pilnīgas uzziēdēšanas noteic sienu pļaujas sākumu u. tml. Lielākajā

¹ Sk. rakstu «Par ko stāsta augu nosaukumi». — Latviešu valodas kultūras jautājumi. R., 1972, 120. lpp.

daļā Vidzemes izlokšņu šāds augs ir madaras (Galium), dažās Latgales un Augšzemes izloksnēs divšķautņu asinszāle (Hypericum perforatum). Arī lietuviešu valodas izloksnēs un vācu valodā augu Hypericum perforatum nosaukumi saistīti ar Jāņa vārdu — jonažolē, Johanniskraut. Kurzemes izloksnēs par jāņuzālēm visbiežāk dēvē birztalu nārbuli (Melampyrum nemorosum) līdzīgi kā dažās lietuviešu izloksnēs — Jonio žolēs, retāk arī citas Melampyrum sugas, piemēram, Virgā un Lielgramzdā — pļavas nārbuli (Melampyrum pratense). Jāņa vārds ir arī tādos tautā izplatītos augu nosaukumos kā, piemēram, apaļlapu ziemciete (Pirola rotundifolia) — Jāņa ziedi Trikātā, parastais ozoliņš (Agnilegra vulgaris) — Jāņa puķe Nautrēnos, purva jāņeglīte (Pedicularis palustris) — Jāņa egle Liezerē u. c.

Tāpat kā Jāņa vārds, vairākos augu nosaukumos sastopams arī Pētera vārds. Lauku pēterenei (Knautia arvensis) izloksnēs ir šādi nosaukumi: pēterpogas, pēterpuķes, pētersaknes, pēterzāles. Viena un tā paša auga nosaukumā dažādos apvidos var būt gan Jāņa, gan Pētera vārds. Piemēram, jau pieminēto divšķautņu asinszāli (Hypericum perforatum), ko dēvē par jāņuzāli, Gārsenē sauc arī par pēterzāli. Brūno amoliņu (Trifolium spadiceum) tautā sauc gan par Pētera, gan Jāņa ābolu (vai āboliņu), bet parasto krustaini (Senecio vulgaris) — gan par pēterišiem, gan miķelišiem. Izloksnēs savukārt Miķeļa vārds ietverts auga Aster salicifolius nosaukumos — miķelenes, miķeliši, miķelītes, miķelnīcas u. c.

Daudzos izloksnēs lietotos augu nosaukumos ir Māras jeb Marijas, tāpat arī Ilzes, Jēkaba vai Mārtiņa vārds. Laumas vārds ietilpst parastā spargeļa (Aspara-

gus officinalis) nosaukumā Laumas slota, bet Kriša vārds — vārpainās krauklenes (*Actaea spicata*) nosaukumā Kriša zāle (vāciski — Christophkraut). Par katrītēm Gārsenē sauc dzirkstītes (*Dianthus deltoides*), kas ir vārda Katrīne (Gārsenē Katre) deminutīvs.

Auga «dziedniecības žodzene» (*Sisymbrium officinale*) nosaukums «tāle» asociējas ar sievietes vārda Natālija saīsinājumu (Ošu Tāle — Natālija Ose A. Upīša romānā «Zaļā zeme»). Kādu istabas puķi, kas līdzīga leduspuķei, ap Rīgu dēvē par līzīti vai čaklo līzīti. Kādu balzamīnu sugu Džūkstē sauc par anniņu.

«Daudzie augu nosaukumi, kuros minēts lācis un vilks, ir liecinieki, ka reiz šo zvēru bijis papildnam,»² raksta A. Caune savā tēlojumu krājumā «Dialogs ar dabu». Senie augu nosaukumi līdz mūsu dienām saglabājuši tālas pagātnes liecības. Dzeltenā dzegužkurpīte (*Cypripedium calceolus*), ko tautā sauc par ādamzāli, izmantojot savā laikā populāro Ādama vārdu, vedina domāt, ka senāk šo augu bijis daudz. Tagad tie daudzās vietās pilnīgi iznīcināti, un jau sen to nosaukums ievietots aizsargājamo augu sarakstā.

Bieži vien skaistu puķu nosaukumus lieto par meiteņu vārdiem. Šim paradumam nereti ir sakars arī ar attiecīgo augu augšanas vai ziedēšanas īpatnībām. Piemēram, meitene par Vizbulīti nosaukta tāpēc, ka tā piedzimumsi pavasarī, kad uzplaukušas vizbulītes. Par to liecina šādas tautasdziesmas:

<i>Es piedzimu māmiņai</i>	<i>Es piedzimu māmiņai</i>
<i>Vizbulīšu laiciņā.</i>	<i>Pavasarā vizbulos:</i>
<i>Kad izaugu liela meita,</i>	<i>Ja nevaid cita vārda,</i>
<i>Sauca mani vizbulīti.</i>	<i>Saucat mani vizbulīti.</i>

² Caune A. Dialogs ar dabu. R., 1973, 81. lpp.

Raiņa lugu «Indulis un Ārija» un «Krauklītis» ietekmē daudzi vecāki izraudzījušies savām meitiņām vārdus Vizbulīte un Magone. Domājams, ka tieši attiecīgie augu nosaukumi ir ietekmējuši šo latvisko personvārdu tapšanu.

Ap divdesmit tautasdziesmās minētas madaras (Galium), kuru saknes izmantotas dzīparu krāsošanai. Madaru saknes vāca un dzijas krāsoja sievietes, galvenokārt jaunas meitas. Madara, tāpat kā Vizbulīte vai Magone, arī Malva, Meldra, Melisa, Mētra, Roze, Rūta u. c. augu nosaukumi ir bieži sastopams sievietes vārds. Blakus tam izveidojies arī atbilstošs vīrieša vārds Madars (līdzīgi kā Laura — Lauris, Venta — Vents u. c.). Cik zināms, arī citām tautām, sevišķi austrumu tautām, ir paradums dot meitenēm skaistu puķu vārdus. Šo labo tradīciju derētu turpināt, jo arī mūsdienu valodas runātāji nevarētu iebilst pret personvārdiem, kas asociētos ar skaistiem augiem. Rūpīgi pārlūkojot augu nosaukumu nomenklatūru (daudz labas ierosmes te jau dod mūsu kalendāri), varētu izraudzīties tādus personvārdus, kas reizē būtu tīkami ne tikai skanējuma, bet arī emocionālo asociāciju ziņā.

A. RUBINA

SVĀRSTĪBAS INTERNACIONĀLISMU LIETOJUMĀ

Internacionālismi latviešu valodā sāk plašāk ieviesties ap 19. gs. vidu, kad veidojās latviešu literārā valoda, un tie bagātina mūsu leksiku vēl šobrīd. Latviešu valodā pārņemtie internacionālie vārdi pielāgojas latviešu valodas fonētikas un morfoloģijas īpatnībām, t. i.,

noteiktai paradigmai. Tā lietvārdi vai nu pakļaujas noteiktai deklinācijai, pievienojot saknei izskaņu vai galotni (*diktatūra, efekts, skvērs, vīza* u. c.), vai arī iekļūst nelokāmo lietvārdu grupā (*autodafē, depo, solfedžo, solo* u. c.). Dažkārt lietvārdi internacionālisti neiegūst pilnīgu gramatisku noformējumu un turpina aizguvējā valodā izplatīties kā varianti ar identu semantisko nozīmi, bez atšķirībām dzimtē vai deklinācijā. Šādas svārstības palaikam vērojamas pie jauniem aizguvumiem.

Tās atspoguļojas svešvārdu vārdnīcās, kuru sastādītāji vai nu reģistrē praksē lietotos variantus, vai arī izvirza vienu no tiem. Trīsdesmito gadu svešvārdu vārdnīcās un arī latviešu valodas pareizrakstības vārdnīcās daudzi internacionālisti doti kā morfoloģiski varianti. Piemēram, 1934. gadā izdotajā Svešvārdu vārdnīcā: *bacilis, bacills, etape, etaps, fresks, freska, kvote, kvota* u. c., 1938. gadā publicētajā Pareizrakstības vārdnīcā: *anekdote, anekdots, apetits, appetite, bacilis, bacills, etaps, etape, freski, freskas, reida, reids* u. c. Jaunāko laiku latviešu valodas pareizrakstības un svešvārdu vārdnīcas cenšas normēt šī tipa morfoloģiskos variantus un dod tikai vienu formu. Piemēram, 1958. gadā izdotajā Svešvārdu pareizrakstības vārdnīcā ir tikai viens šī tipa variantu pāris — *čello, čells*.

Pārskatot vārdnīcas, vērojama šāda attīstības aina.

Internacionālistiem, ko divdesmito un trīsdesmito gadu vārdnīcas dod kā divus līdzās pastāvošus variantus, formas unificējušās un laika gaitā nostabilizējies viens no variantiem:¹

¹ Kreisajā slejā ir divdesmito un trīsdesmito gadu vārdnīcās dotie varianti, bet labajā slejā — tagad lietotā forma.

<i>apetīts, apetite</i>	—	<i>apetite</i>
<i>bacilis, bacills</i>	—	<i>bacilis</i>
<i>etaps, etape</i>	—	<i>etaps</i>
<i>freski, freskas</i>	—	<i>freskas</i>
<i>kvote, kvota</i>	—	<i>kvota</i>
<i>oma, oms</i>	—	<i>oms</i>
<i>reida, reids</i>	—	<i>reids</i>

Dažiem internacionālismiem, ko divdesmito un trīsdesmito gadu vārdnīcas dod bez variantiem, laika gaitā radies cits variants, kas nomainījis iepriekšējo:

<i>celuloza</i>	—	<i>celuloze</i>
<i>kapilāres</i>	—	<i>kapilāri</i>
<i>linkrusta</i>	—	<i>linkrusts</i>
<i>plastilīna</i>	—	<i>plastilīns</i>
<i>tross</i>	—	<i>trose</i>

Šai grupā ietilpst arī vārds *panteris*, kas līdz 1968. gadam visās vārdnīcās dots vīriešu dzimtes formā.

Latviešu valodas kultūras jautājumos 1968. gadā publicētajos Pareizrakstības komisijas atzinumos akceptēta sieviešu dzimtes forma *pantera*.²

Dažiem internacionālismiem, kam divdesmito un trīsdesmito gadu vārdnīcās dota viena forma, valodas praksē vēl mūsdienās formas variē gan dzimtē, gan deklinācijā. Piemēram, paralēli tiek lietotas formas *filejs, fileja, filē*:

Gaļas filejs sīpolu mērcē vai sardeles («Padomju Latvijas Sieviete», 1970, 2, 24. lpp.).

Svaigas zivis vai zivs fileja s notira, sadala vienādos gabaliņos un apsāla (L. Zālīte. Galda kultūra. R., 1973).

² Latviešu valodas kultūras jautājumi. R., 1968, 169. lpp.

Izdauzītus teļa gaļas filiē gabaliņus apkaisa ar sāli, smalkiem pipariem un apcep (Kalendārs sievietēm. R., 1972, 291. lpp.).

1968. gadā Pareizrakstības komisija pieļāvusi paralēlformas *filiē* un *fileja*.³ Tā kā līdz tam vārdnīcās dota vīriešu dzimtes forma *filejs*, šī forma valodas praksē sastopama vēl tagad. Svārstības dzimtē un deklinācijā konstatējamas literatūrzinātnes termina *sonets*, *soneta* lietojumā. Šis vārds sastopams abās formās gan vārdnīcās, gan tekstos. Vidusskolnieks mācību grāmatās sastop terminu *sāisinātā soneta*, bet, iepazīstoties ar literatūrzinātniskiem rakstiem, uzzina, ka ir *sāisinātā sonets*. Piemēri:

Sastopam dažādas panta formas, no kurām pati raksturīgākā ir sāisinātā soneta (Literatūra 10. klasei. R., 1971).

Kopš XIX gs. beigām latviešu dzejā izmantots ar sonētu vainags (P. Blaua «Tev», 1898) un *Rainis sāisinātais sonets* (V. Valeinis. Latviešu lirika XX gadsimta sākumā. R., 1973).

Rainis izkopa līdz pilnībai toreiz pazīstamās latviešu panta formas un radīja jaunas, viņš dziļi iesakņojot latviešu dzejā oriģinālu, t. s. sāisinātā soneta formu (V. Hausmanis. Tautas dzejnieks Rainis. R., 1968).

Vārdnīcu vairākums uzrāda vīriešu dzimtes formu *sonets*. Varbūt lietosim to un tikai to? Līdzīgi variēja formas *mitohondriji*, *mitohondrijas*:

Jau pirms 30 gadiem viņš atklāja, ka kancerogēniskie ogļūdeņraži uzkrājas galvenokārt šūnas mitohondriju

³ Latviešu valodas kultūras jautājumi. R., 1968, 169. lpp.

drijās — mikroelpošanas un vielmaiņas centros («Zinātne un Tehnika», 1970, 12).

Mitohondriji atrodas šūnas citoplazmā, un to skaits dažādās šūnās var būt no 2 vai 3 līdz 1000 un vairāk (Vispārīgā bioloģija. R., 1973, 116. lpp.).

Jāpiebilst, ka Svešvārdu vārdnīcā (R., 1969) un arī Mikrobioloģijas terminu vārdnīcā (R., 1971) atzīta tikai forma *mitohondriji*.

Kā varianti sastopami pēdējos gadu desmitos ienākušie internacionālismi *antibiotiķi*, *antibiotikas*. Piemēri: *levērojot antibiotiķu efektīvās ārstnieciskās spējas, zinātnieki neatlaidīgi meklēja jaunas antibiotiskās vielas* («Zvaigzne», 1962, 15).

Daudzi pilnīgi nevietā lieto dažādas *antibiotikas*, jo iesakņojies nepamatots uzskats, ka paaugstinātas temperatūras gadījumā — neatkarīgi no tā, kas to izraisījis — vienīgais glābiņš ir *antibiotikas* («Padomju Latvijas Sieviete», 1973, 11).

No latviešu valodas vārddarināšanas viedokļa neatbilstošs šķiet vielu apzīmējums *antibiotiķi*, jo ar izskaņu *-iķis* darinātie lietvārdi apzīmē personas, kas darbojas kādā zinātnes, mākslas vai tehnikas nozarē (*astrofizīķis, ģenētīķis, mūziķis* u. c.). Tāpēc piemērotāks ir termins *antibiotikas* vai *antibiotiskas vielas*, kas arī dominē pēdējo gadu laikrakstu, žurnālu un zinātnisku darbu valodā. Sieviešu dzimtes formu *antibiotikas* un vārdkopu *antibiotiskās vielas* savukārt rekomendē Svešvārdu vārdnīca (R., 1969).

Pēdējo gadu tekstos uzvarējis variants *čells*, izspiezdams nelokāmo formu *čello*. Viriešu dzimtes formu reģistrē arī Mūzikas terminu vārdnīca (R., 1962).

Varianti, kas atšķiras ar vārda galotni, pieskaitāmi pie formālajiem variantiem, jo galotne šai gadījumā

vārdam nepiešķir jaunu nozīmi. Tāpēc formālie varianti pastāv paralēli tik ilgi, līdz viens vai otrs uzvar. Tā kā internacionālismi lielāko tiesu ir termini, vēlams drīzāk izšķirties par viena varianta lietošanu. Ja normatīvajās vārdnīcās paralēlie varianti unificēti, jārespektē galīgi pieņemtā forma.

N. SĪKA

ATVASINĀTIE VIETU NOSAUKUMI AR IZSKAŅĀM -ĀJS, -AINE, -IENS

Latviešu valodā diezgan izplatīti ir atvasināti vietu nosaukumi ar izskaņām *-ājs*, *-aine*, *-iens* (retāk *-iēna* un *-iene*). Tie parasti apzīmē tādas vietas, kurās vairumā, pārsvarā vai lielā platībā sastopams ar pamatvārdu nosauktais priekšmets (*akmenājs*, *avoksnājs*, *čūskulājs*, *dumbrājs*, *dūņājs*, *klinšaine*, *klintājs*, *kūdraine*, *kūdrājs*, *kūdriens*, *mālaine*, *mālājs*, *smiltaine*, *smiltājs*) vai augs (*apsājs*, *apsiens*, *avenājs*, *brūklenājs*, *eglaine*, *eglājs*, *egliens*, *niedrājs*, *niedriens*, *priedaine*, *priedājs*, *priediens*). Ar izskaņām *-ājs* un *-aine* darina arī tādus vietu nosaukumus, kas norāda, ka attiecīgajā vietā, galvenokārt novāktā laukā ir bijuši kādi augi (*ābolājs*, *ābolaine*, *kviesājs*, *kviesaine*, *miezājs*, *miezaine*).

Šīs trīs (un vēl citas) izskaņas minētajā nozīmē bagātīgi pārstāvētas Milenbaha-Endzelīna Latviešu valodas vārdnīcā (*bērzājs*, *bērzaine*, *bērziens*, *bērzaite*, *celmājs*, *celmaine*, *celmiens*, *čūkslājs*, *čūksliena*, *čūksliens*). Šādi vietu apzīmējumi sastopami arī folklorā: *Eima, meitas, apšājā, vijam apšu vainadziņus* .. (Saulē sēja sudrabiņu. R., 1972, 145. lpp.); *Lēlis nīda lakstī-*

galu, ievājā sēdēdams.. (turpat, 287. lpp.); *Vilciņš savus zābaciņus niedrainē balināja*.. (turpat, 228. lpp.); *Trīs vasaras saulīt' lēca purvā lejas rāvienā*.. (turpat, 12. lpp.); *Nedod mani, māmuliņa, skujienā, virsienā*.. (turpat, 129. lpp.).

Pareizrakstības vārdnīcās un mācību grāmatās vārdi ar visām trim minētajām izskaņām atzīti par literāriem: ... *grīslājs, grīsliens, grīslaine, eglājs, egliens, eglaine* u. c. (Latviešu valodas pareizrakstības vārdnīca. R., 1944) vai arī ... *priede — priedaine, apse — apsājs, nātre — nātriena* (Latviešu valodas gramatika, I. R., 1953, arī Latviešu valodas gramatika, I. R., 1958). Taču attiecīgo izskaņu izplatība mūsdienu literārajā valodā nav vienāda. Literārās valodas lietotājiem parastāka šķiet izskaņa *-ājs* nekā izskaņas *-aine, -iens*. Tas vērojams jau vecākajās pareizrakstības vārdnīcās, kur ievadā gan visas trīs izskaņas atzītas par vienlīdz pareizām, bet vārdu sarakstā pārsvarā ir vārdi ar izskaņu *-ājs*. 1944. gadā izdotajā Latviešu valodas pareizrakstības vārdnīcā 11. lpp. norādīts: «No izloksnēs sastopamiem dažādiem vietu nosaukumu piedēkļiem vietas apzīmējumam, kur aug vairumā kādi noteikti augi, rakstu valodā — kā teritoriāli plašāk izplatītie — ieteicami atvasinājumi ar *-ājs, -iens, -aine*: *grīslājs, grīsliens, grīslaine, eglājs, egliens, eglaine*,» bet vārdu sarakstā ievietoti 34 vietu nosaukumi ar *-ājs*, 14 — ar *-aine* un 12 — ar *-iens*. Tātad vērojama tendence vietu nosaukumus darināt galvenokārt ar izskaņu *-ājs*, retumis ar izskaņām *-aine* un *-iens*. 1951. gadā iznākušajā Pareizrakstības vārdnīcā par literāriem atzīti vietu nosaukumi ar izskaņu *-ājs* (vārdu sarakstā 20 piemēru) un ar izskaņu *-aine* (vārdu sarakstā 5 piemēri). Ar izskaņu *-iens* šajā vārdnīcā vietu nosaukumu nav.

Šāda dažādība literārajā valodā varētu būt izskaidrojama ar to, ka minēto izskaņu izplatība un produktivitāte nav vienāda latviešu valodas izloksnēs. Par to liecina izlokšņu dati un vietvārdu materiāli.¹ Latvijas PSR vietvārdos sastopamas visas trīs izskaņas, bet to izplatība ir dažāda. Vietvārdi ar izskaņu *-ājs* sastopami visā Latvijas PSR teritorijā (Valkas, Viļānu, Preiļu, Daugavpils, Ilūkstes, Jēkabpils, Gulbenes, Madonas, Ogres, Valmieras, Bauskas, Rīgas, Tukuma, Jelgavas, Dobeles, Saldus, Kuldīgas, Talsu, Liepājas rajonā u. c.). Šais rajonos reģistrēti arī vietvārdi ar izskaņu *-aine*, bet ievērojami mazākā skaitā. Vietvārdi ar izskaņu *-iens* ir tikai Kurzemē un daļā Zemgales (Liepājas, Aizputes, Ventspils, Talsu, Kuldīgas, Dobeles, Saldus, Jelgavas rajonā).

Jaunākajā daiļliteratūrā galvenokārt sastopami vietu nosaukumi ar izskaņu *-ājs*. Piemēram, rakstnieki S. Kaldupe un J. Vanags, kas dzimuši Vidzemē, lieto gandrīz tikai izskaņu *-ājs*: *.. upe, pļavu meldrājos iegūlusies ..* (S. Kaldupe. Padebešu kalns. R., 1971). *.. zinu Melnupi un žubes ligzdu tās alksnājos* (turpat). *.. kāpu vīrsājā meitene plucināja dzeltena lakatiņa bārkstis ..* (turpat). *.. kur Bauskas iela iesniedz Katlakalna smiltājos ..* (turpat). *.. visi aizliedaga pauguri iebēga priedulājā ..* (turpat). *.. pa Klāņa malas sēklēm un niedrājiem ..* (J. Vanags. Meža dziesma. R., 1967). *.. jāiet cauri krūmājam ..* (turpat). *.. būdai, kas tur aiz alksnāja paslēpusies .., kūp dūmenis* (turpat). *Bet te ir Mežakaktu čūslājs* (turpat). *.. labi pārredzams klajais*

¹ Endzelīns J. Latvijas PSR vietvārdi, I. R., 1956. un II. R., 1961.

riesta priedājs .. (turpat). *Instinktīvi viņš tecēja uz apsulāja pusi* (turpat). *Grāpītis stūmās cauri niedrājam uz krastu* (turpat). .. *laipodams pāri dūksnājiem un akačiem* .. (turpat). .. *iemucis egļāja pākreslī* .. (turpat). .. *varbūt tepat biezājā guļ* .. (turpat).

Tikai retumis šie rakstnieki vietu apzīmēšanai lietojuši vārdus ar izskaņu *-aine*: .. *smiltainē izaugušie meži* (S. Kaldupe. Padebešu kalns. R., 1971). *Pārdzeltenīgi pelēkajām rugainēm* (turpat). .. *šķērsoja pakailu kara laika degumu smilšainā paugurainē* (J. Vanags. Meža dziesma. R., 1967).

Šķiet, ka jau sen izskaņa *-aine* vairāk lietota plašāku teritoriju nosaukumu darināšanai. Latvijā ir pazīstami vietvārdi ar izskaņu *-aine*: *Eglaine, Kūdraine, Mežaine, Mētraine, Olaine, Ozolaine, Priedaine, Saulaine* u. c. Turpretī mežu, pļavu un lauku nosaukumi biežāk darināti ar izskaņām *-ājs* un *-iens*: *lazdājs, lazdiens, linājs, kļavājs, kārklājs, kārkliens*.

Šī nozīmes atšķirība starp vietu nosaukumu, īpaši terminoloģiski lietojamu nosaukumu atvasinājumiem ar izskaņām *-aine* un *-ājs* vērojama arī mūsdienās. Ar izskaņu *-aine* parasti atvasina plašāku teritoriju nosaukumus, bet ar izskaņu *-ājs* — atsevišķus mazāku objektu (lauku, pļavu, purvu u. c.) nosaukumus:

kalnaine — 'kalnains apvidus'

kalnājs — 'kalnu masīvs'

Līdzīga nozīmes atšķirība ir arī citos vārdos: *krūmaine* — *krūmājs, pauguraine* — *paugurājs, purvaine* — *purvājs*. *Krūmaine* ir krūmains apvidus, krūmiem apaugusi plašāka teritorija, bet *krūmājs* — krūmu audze, arī atsevišķs krūms. *Purvaine* — purvainis apvidus, *purvājs* — teritoriāli mazāka vieta, atsevišķs purvs.

Pauguraine — plašāka pauguraina teritorija nekā *paugurājs*. Piemēri:

Mežmalās un krūmājos zied parastā bārbele (Dabas un vēstures kalendārs. R., 1971). *Tie [arkli] vairāk piemēroti tādu .. augšņu uzaršanai, kas apaugušas zemiem krūmājiem, turpreti augstāku krūmu iearšanai piemērotāki vienkorpusa arkli* (Druva, 1962, 10, 21. lpp.). *Ap 30% republikas teritorijas zemes aizņem pauguraines* («Lauku dzīve», 1970, 3, 4. lpp.). *.. Latgales augstienes stāvās nogāzes nomainīja samērā lēzena pauguraine ar ieplakām, birztaļām, eglājiem un priedulājiem ..* (turpat, 11. lpp.). *.. no pārējām pusēm paugurāju ietver purvainas pļavas, ezerā ieteošā Rūjas upe un krūmāji* («Zvaigzne», 1965, 21, 18. lpp.).

Ar izskaņu *-ājs* atvasina meža tipu nosaukumus, piemēram, *priedulājs*, kur audžu virsējo stāvu ieņem priede, un *priedeglājs*, kur vienādi labi spēj augt priede un egle.

Ar šo izskaņu darina arī meža augšanas apstākļu tipu nosaukumus: *dumbrājs, mētrājs, niedrājs, purvājs* (Lauksaimniecības enciklopēdija 4 sēj., 3. sēj. R., 1969, 309. lpp.).

Tā pati izskaņa ir arī labības lauku nosaukumiem (*auzājs, kviesājs, miezājs*), kā arī citu kultūraugu lauku nosaukumiem (*kartupelājs, linājs*).

Izskaņa *-aine* turpreti mēdz būt tādiem vietu nosaukumiem, kas apzīmē lauku pēc augu novākšanas: *auzaine, kviesaine, linaine, miezaine, rudzaine* (Sk. Agonomijas terminu vārdnīca, 1973).

Lauksaimniecības literatūrā bieži lietoti vārdi ir *zālājs* un *zāliens*. Šiem vārdiem nostabilizējusies noteikta

nozīmes atšķirība. *Zālājs* ir kopējs nosaukums pļavām un ganībām, bet *zāliens* ir apstādījumos (bulvāros, dārzos, parkos, skvēros u. c.) ierīkots laukums ar sētas zāles zelmeni.

Ar izskaņām *-ājs*, *-aine* un *-iens* atvasināto vietu nosaukumu nozīmes atšķirības vajadzētu ievērot arī ikdienas valodā, lai tās nebūtu pretrunā ar pieņemto terminoloģiju. Katrā ziņā vienveidība ir vajadzīga vārdnīcās, kur patlaban diemžēl vārdu tulkojumos un atlasē vērojama dažādība.

Protams, ir vietu nosaukumi, kam nav izkristalizējusies īpaša terminoloģiskā nozīme un kas valodā plaši ieviesušies ar dažādām izskaņām (vienā nozīmē), piemēram, *priedājs*, *priedaine*, *priediens*, *egļājs*, *eglaine*, *egliens* u. c. Tie bagātina valodu un tālab nav skaužami.

M. BALTIŅA

ATVASINĀJUMI AR *-UMS* UN TO PĀRDAUDZUMS

Kādas izskaņas pārmērīgu lietošanu varētu nosaukt par derivatīvā modeļa pārdaudzuma tendenci. It īpaši tā vērojama atvasinājumos ar izskaņu *-ums*. Šo atvasinājumu lielais īpatsvars publicistikā izskaidrojams ar modeļa produktivitāti: izskaņa *-ums* viegli pievienojama jebkuram celmam. Attiecīgus vārdus darinot, izmanto gan verbu, gan substantīvu, gan adjektīvu, gan arī adverbu celmus.

Latviešu literārās valodas veidošanās sākumā valodnieki atvasināšanā centās stabilizēt noteiktus modeļus, raudzījās, lai valodas praksē nepārkāptu to ietvarus. Pētījot atvasināšanas likumus, tika saskatītas arī

modeļu potences, kas aktīvi realizējas mūsdienu komunikācijā. Daudz atvasinājumu veidojas no verbāliem celmiem. J. Endzelīns jau 1907. gadā bija konstatējis kādu latviešu valodas lietotājam raksturīgu īpatnību: «... lai gan latvietis, vispār ņemot, mīl izsacīt savus novērojumus darbības vārdiem, tomēr viņš izredz daudzkārt, par darbību runādams, nevis darbības vārdus, bet no tiem atvasinātus vārdus, piešķirdams ar to valodai nozīmīgu, sparīgu īsumu.»¹

Liela atvasinājumu grupa veidojas no adjektīvu primārajiem un, galvenokārt, sekundārajiem celmiem. Šo parādību veicina tas apstāklis, ka mēs, dziļāk, pilnīgāk izziņot lietu, parādību, dzīvu būtņu apjomu, psihisko kvalitāšu noturīgo un būtisko raksturu, uztveram šīs īpašības vispārinātas abstraktas pazīmes veidā, piemēram, *cilvēka inertums*, *valodas sarežģītums*, *prāta vērīgums* u. c.

Substantīvus bagātīgi darina no adjektīviem zinātnes, kultūras, mākslas, sabiedrības parādību būtisko īpašību apzīmēšanai: *laikmetīgums*, *problemātiskums*, *mūsdienīgums*, *mākslinieciskums*, *kategoriskums*, *dzīvīgums*, *iedarbīgums*, *iespaidīgums* u. c. Daudzi šādi darinājumi organiski iekļaujas attiecīgajā tekstā:

Apzīmējums mūsdienīgums .. jāsaprot visai plaši (Kritikas gadagrāmata. R., 1973, 45. lpp.). *Dzejas mākslinieciskums lasītāja apziņā .. vispirms saistās ar tās tēlainību ..* (turpat, 173. lpp.).

Otru grupu, kas aptver atvasinājumus ar izskaņu *-ums*, sastāda verbālas cilmes substantīvi. Daudz šādu atvasinājumu veidojas no verbiem ar priedēkļiem *at-*, *iz-*, *no-*, *uz-*:

¹ Endzelīns J. Latviešu valodas gramatika. R., 1907, 93. lpp.

Dažs simpātisks uztvērums un dzejisks paveidiens ievijas Nellijas Bulas darbos.. (Kritikas gada-grāmata. R., 1973, 106. lpp.). Dzejā par tiešo priekšmeta attēlu paceļas tā emocionāli subjektīvais uztvērums (Par prozas mākslu. R., 1974, 174. lpp.). ..pat visvienkāršākajā mākslinieciskajā salīdzinājumā, nerunājot nemaz par tropiem un to izvērsumiem, slēpjas tēls jeb tēla elementi (turpat, 175. lpp.).

Atvasinājumi ar *-ums* tik labi iekļaujas tekstā, ka pat it kā nepamanām šās izskaņas biežo atkarītošanos: *Viņi [rakstnieki] siki izpētīja raksturus un to notēlojumā prata dvēseles smalkumu, bagātību apvienot ar personības nozīmīgumu, varenību, prata intīmajam dot sabiedriskas problemātikas skanējumu (Redzesloks. R., 1968, 210. lpp.).*

Nevar noliegt, ka tendence tipveidā substantivizēt adjektīvus vērojama arī agrākos latviešu literārās valodas attīstības posmos:

Saule sen jau nogājuse, Dzestrais krēslums dabu sedz.. (E. Dinsbergis. Puķu pušķis. R., 1873, 33. lpp.). Tāds tēla vienādības sašķobījums nedrīkst būt (Auseklis. Raksti, I. R., 1888, 13. lpp.). ..ģenitīva atbalsts uzlūkojams par ģenitīvā stāvošā vārda pakuplinājumu (Latviešu valodas gramatika. R., 1907, 92. lpp.). Skanēja tikai brīdi pēc brīža kancelejistu uzrunājumi.. (K. Štrāls. Karš. R., 1922, 55. lpp.). ..iestingums pēc priekšgada revolūcijas pārāk ieildzis garumā (turpat, 46. lpp.). ..tur viegli plīvojās izžuvušas un tūlīņ uzvelkamas bikses, ar vilēs iežuvušiem saņurcījumiem (L. Laicens. Skaistā Itālija. R., 1925, 92. lpp.). Tur pletās galdauti, aplieti ar pomidoru

mērces sārtaumu un vīna violetumu (turpat, 92. lpp.).

Šais piemēros minēto substantīvejumu lielākā daļa pēc savas vienreizējās parādīšanās tekstos no valodas izzdusi, jo to darināšana neatbilst vajadzībai pēc jaunu parādību apzīmējumiem, nedz arī īsti novatoriskas, svaigas izteiksmes nepieciešamībai.

Mūsu dienās modeli ar izskaņu *-ums* plaši lieto aizvien jaunu lietu un parādību sakarību apzīmēšanai, it īpaši zinātnes, tehnikas un publicistikas valodā.

Tomēr tendence tipveidā darināt nepieciešamos jaunvārdus galvenokārt no priedēkļu vārdiem un atvasinātiem adjektīviem palaikam veicina darinājumu pārmērīgu lietošanu rakstos. Piemēri:

Un tādā divējādā jautājuma nostādījumā viņam bija arī sava daļa taisnības (K. Egle. Atmiņas. R., 1972, 271. lpp.). *No E. Dambura trim dzejoļiem vārsmas cieta noveidojumu kā poēzijas spēka līdzveidotāju sajūtam pirmajā [dzejolī]..* (Kritikas gadagrāmata. R., 1973, 99. lpp.). *Protams, dzejas sekošana dzīvei nav tāda, ka ik gadu ikkatrs praktisks uzjauninājums radītu tajā atbalsi* (turpat, 138. lpp.). *Šāda nedaudz izvairīga pieeja mākslinieciskuma būtisko pamatiezīmju uzrādījumam nav nejauša* (Par prozas mākslu. R., 1974, 172. lpp.). *Dziesmu svētku jubilejas koncerti bija latviešu mūzikas kultūras ievērojamākā nozarējuma — kora mākslas — simtgadu attīstības spožs rezultāts* («Māksla», 1973, 4, 3. lpp.). *Īpašu vēribu krājuma autori pievērs .. asāku sociālo problēmu dziļākam un drosmīgākam uzvērsumam.* (Kritikas gadagrāmata. R., 1973, 4. lpp.). *Valdzinājo dienīšķā konkrētība un lakoniskums ainu skatu*

viskajā risinājumā (Anna Lācis. R., 1973, 65. lpp.).

Kad modeļa strukturālo un semantisko elastību sāk izmantot nepietiekami mērķtiecīgi, savairojas samocīti, neveikli darinājumi. Tādi vārdi kā *lakonisms*, *nostādne*, *veidojums* u. c. nav jāaizstāj ar minētā modeļa tipveida darinājumiem.

Neizmantosim pareizu, produktīvu un semantiski elastīgu vārddarināšanas modeli bez vajadzības!

R. AUGSTKALNE

VEROJUMI UN IEROSINĀJUMI

Par dažām konstrukcijām

Laika apzīmēšanai dažādos izdevumos reizēm lieto neveiklu konstrukciju ar diviem tuvu novietotiem prievārdiem *pēc*, piemēram:

Reizēm mati kļūst taukaini jau pēc 2—3 dienām pēc to mazgāšanas («Veselība», 1970, 9, 31. lpp.).

Atkārtoti . . . potē pēc 6—9 mēnešiem pēc vakcinācijas . . . (B. Spoksa. Bērns un tā kopšana. R., 1972, 110. lpp.).

Pēc divām stundām pēc izbraukšanas no Riskrīkas Liliana un Vīzijs jau bija mājās (E. Koljers. Trijatā Čilkotinas mežos. R., 1974, 237. un 238. lpp.).

Šādos teikumos palaikam izmantojams akuzatīvs, kas ļauj pirmo *pēc* atnest. Pārveidotie teikumi ir šādi: *Reizēm mati kļūst taukaini jau 2—3 dienas pēc to mazgāšanas; Atkārtoti . . . potē 6—9 mēnešus pēc vakcinācijas; Divarpus stundas pēc izbraukšanas no Riskrīkas Liliana un Vīzijs jau bija mājās.*

Neveikli ir arī teikumi, kuros laika apzīmēšanai lietoti tuvu novietoti prievārdi *pēc* un *no*, *pēc* un *kopš*, piemēram:

Garais klepus sākas pēc 5—14 dienām no inficēšanās dienas (B. Spokš. Bērns..., 254. lpp.).

Parasti bērnu pirmo reizi ēdina pēc 12 stundām kopš piedzimšanas.. (B. Spokš. Bērns..., 60. lpp.).

Arī šādus teikumus ieteicams pārveidot pēc minētā parauga — lietojot akuzatīvu un prievārdu *pēc*: *Garais klepus sākas 5—14 dienas pēc inficēšanās; Parasti bērnu pirmo reizi ēdina 12 stundas pēc piedzimšanas.*

Nevis *attiekties*, bet *izturēties*

Tulkojumos no krievu valodas sastopams nepareizi lietots vārds *attiekties*, piemēram:

..attiecās pret viņu ar neuzticību.. («Karogs», 1967, 6, 136. lpp.). Vajadzēja būt: *..izturējās pret viņu ar neuzticību..*

Pret klasikas darbu režisoram jāattiecas radoši un jāmeklē mūsdienīgas interpretācijas veids («Literatūra un Māksla», 1974, 16. februārī). Vajadzēja būt: *Pret klasikas darbu režisoram jāizturas radoši..*

Šķiet, ka redaktoriem un korektoriem nevajadzētu šādu vārda *attiekties* lietojumu veicināt.

Māksla mākslas dēļ

Lai gan vārdkopa *māksla mākslas dēļ* ir plaši pazīstama un visiem saprotama, tā joprojām jāaizstāv, ja daļa autoru par labāku uzskata vārdkopa *māksla mākslas dēļ*.

slai. Var minēt daudz piemēru, kas apstiprina tāda tipa vārdkopas kā *māksla mākslas dēļ* tiesīgumu latviešu valodā:

..ideja par mākslas pastāvēšanu pašas mākslas dēļ.. («Karogs», 1961, 12, 152. lpp.).

— *Cilvēkam, kurš mīl mākslu pašas mākslas dēļ..* (A. Konans Doils. Stāsti par Šerloku Holmsu. R., 1972, 371. lpp.).

Smieklī smieklu dēļ mums sveši tāpat kā māksla mākslas dēļ («Karogs», 1962, 1, 121. lpp.).

..eksperiments eksperimenta dēļ.. («Literatūra un Māksla», 1972, 29. apr.).

Sarežģītība pašas sarežģītības dēļ.. («Karogs», 1972, 7, 160. lpp.).

Runāšana runāšanas pēc liecina par cilvēka garīgo tukšumu.. (R. Tavarē. Parunāsim par uzvedību. R., 1973, 19. lpp.).

Turpretim paralēlā vārdkopa *māksla mākslai* no satura viedokļa nav pamatota un tāpēc nebūtu lietojama.

Lieks balasts

Latviešu valodā līdzās plaši lietotajiem vārdiem *pretstatīt*, *pretstatīšana*, *pretstatījums* šad tad sastopami vārdi *pretnostatīt*, *pretnostatīšana*, *pretnostatījums*, piemēram:

..šādiem iebildumiem gribas pretnostatīt .. saimniecības sasniegumus.. («Zvaigzne», 1962, 24, 4. lpp.).

Darbā «Ikonas sagaidīšana» (1878) tautas reliģiskais fanātisms pretnostatīts garīdznieku vienaldzībai (R. Lāce. Krievu māksla. R., 1962, 73. lpp.).

Es šeit nevēlos pretnostatīt autorus... («Karo», 1965, 7, 129. lpp.).

Piecdesmitajos gados Verdi mākslas pamattēma ir labā un ļaunā, dvēseles skaistuma un morālas izvirzības, nabadzīgo un apspiesto pasaules un melu, varas un despotisma pasaules pretnostatījums (Operu libreti. R., 1965, 208. lpp.).

Taču laikam arī viņš pats saprata šī pretnostatījuma naivumu (L. Volinskis. Laikmeta seja. R., 1964, 78. lpp.).

Ja no vārdiem *pretnostatīt* un *pretnostatījums* izmet priedēkli *-no-*, teikumu saturs nemainās, tātad šī zilbe minētajos vārdos ir lieka un atmetama.

Komi vai komieši?

Līdzšinējās krievu-latviešu un latviešu-krievu vārdnīcās šis tautības nosaukums dots formā *komi* — kā nelokāms vārds. Tā kā nelokāmo vārdu lietošana teikumā rada dažādas grūtības, to skaits latviešu valodā bez vajadzības nebūtu vairojams. Šai gadījumā nav nekāda pamata vairīties no lokāmiem vārdiem *komieši*, *komietis*, *komiete*, kas jau šur tur rakstos lietoti. Arī mūsu kaimiņu — lietuviešu valodā šis tautības nosaukums ir lokāms vārds (*komiai*).

O. BUSS

SINONIMIJA SPORTA LEKSIKĀ

Sporta leksika atrodas it kā pusceļā starp terminoloģiju un t. s. tematiskajām leksikas grupām. Ar terminoloģiskām sistēmām sporta leksiku saista cilmes un struktūras īpatnības, ar vispārliterāro valodu — lieto-

šanas sfēra. Sporta leksikā, tāpat kā neterminoloģiskās tematiskās grupās, sinonīmija un polisēmija ir visai plaši izplatītas parādības, un nav arī nekādas vajadzības pret tām īpaši cīnīties, kā tas tiek darīts un iespēju robežās ir jādara dažādu zinātnes nozaru (arī sporta zinātnes) terminoloģijā.

Sporta leksikā lielāko tiesu sastopami t. s. absolūtie sinonīmi, t. i., vārdi, kas neatšķiras ne nozīmes, ne stila ziņā.¹ Daži piemēri:

meistarsacikstes — *čempionāts*

riteņbraukšana — *velosports*

motobraukšana pa izdedžu celiņu — *spīdvejs*

kamaniņu sports — *rodelis*

*spēle*² — *mačs*

*spēle*² — *partija*

šaha uzdevumu sastādītājs — *problēmists*

stikla šķiedras kārts — *fiberglassa kārts*

ziemas divcīņa — *ziemeļu divcīņa*

starptautiskā dambrete — *simtlauciņu dambrete*

šķēršļu skrējiens — *kavēkļu skrējiens*

piegājiens — *mēģinājums* (svarcelšanā)

svarcelšana — *smagatlētika*

Pēdējā gadījumā atkal jāsaskaras ar polisēmiju, jo vārdam *smagatlētika* ir arī otra nozīme: 'visi sporta veidi, kuros sacensības notiek vairākās svāra kategorijās'.

Daži internacionālie termini (*spīdvejs*, *rodelis*, arī *bendijs* — *hokejs ar bumbiņu*, *skijorings* — *aizmatora slēpošana* u. tml.) sportā mazāk kompetentiem

¹ Veidemannē R. Latviešu valodas leksiskā sinonīmija. R., 1970, 88. lpp. Arī turpmākā analīze balstās uz šajā grāmatā izvirzītajiem sinonīmu klasifikācijas principiem.

² Vārdam *spēle* te ir divas dažādas nozīmes.

cilvēkiem var likties pāsveši, jo attiecīgie sporta veidi Latvijā ieviesti samērā nesen (vai arī nav sevišķi populāri, kā, piemēram, bendijs). Tātad nevar apgalvot, ka šie apzīmējumi jau ieviesušies vispārītajā valodā (resp. vispārīgajā sporta leksikā).

Tāpat kā sporta terminoloģijā, arī vispārīgajā sporta leksikā diezgan plaši izplatīti sinonīmu pāri, kuros blakus vārdkopai lieto arī atsevišķu vārdu:

olimpiskās spēles — olimpiāde

olimpisko spēļu dalībnieks — olimpietis

rezerves slēpotājs — rezervists

kano airētājs — kanoists

Atšķirībā no terminoloģijas vispārīgajā sporta leksikā var konstatēt arī citus literārajā valodā sastopamus sinonīmu tipus. Te vispirms jāmin jēdzieniskie sinonīmi, t. i., vārdi ar kopēju pamatnozīmi, bet atšķirīgām nozīmes niansēm. Līdz ar to viena vai otra sinonīma izvēli nosaka semantiski apsvērumi, tas, kāda nozīmes nianse runātājam vai rakstītājam attiecīgajā gadījumā šķiet svarīgāka.

Samērā plaši sporta leksikā izplatīti jēdzieniskie sinonīmi ar kvalitatīvām atšķirībām:

priekšsacīkstes — kvalifikācijas sacensības

debitants — iesācējs

draudzības spēle — treniņspēle

sāncensis — pretinieks

brīvais stils — krauls

Retāk sporta leksikā sastopami jēdzieniskie sinonīmi ar vērtējuma atšķirībām. Nosacīti par tādiem varētu uzskatīt divus pārus:

zaudējums — šagrāve

uzvara — triumfs

Šādus pārus par sinonīmiskiem var uzskatīt tikai vis-

pārīgajā sporta leksikā, bet ne sporta terminoloģijā. Terminoloģijā katram no šiem nosaukumiem (ja tas vispār ir termins) ir sava patstāvīga nozīme. Piemēram, ar terminu *krauls* tiek nosaukta peldēšana, kur peldētājs rokas pēc kārtas izsviež virs ūdens uz priekšu, tāpat *krauls* ir noteikts peldēšanas stils. Turpretī *brīvais stils* ir peldēšanas sacensību disciplīna, kurā atļauts peldēt jebkurā stilā. Katrs kaut cik kvalificēts peldētājs tādā gadījumā, protams, izvēlas kraulu, jo tas ir visātrākais peldēšanas veids. Tāpēc vispār literārajā valodā nosaukumi *brīvais stils* un *krauls* ir kļuvuši par sinonīmiem.

Visspilgtāk vispārīgās sporta leksikas atšķirība no terminoloģijas izpaužas stilistisko un perifērisko sinonīmu (t. i., vecvārdu un žargonismu) eksistencē. Samērā bieži stilistiski neitrālam sporta terminam atbilst sinonīms — sarunvalodas vārds:

zaudēt — paspēlēt

ciņas sports — laušanās

galda teniss — pingpongs

tiesnesis — soģis

vārtu augšējais stūris — devītnieks

Šādu sarunvalodas sinonīmu lietošanas iespējas, protams, ir ierobežotas; tie neiederas ne zinātniskā darbā, ne problēmu rakstā, bet var noderēt, piemēram, reportāžā vai intervijā.

Vēl retāk iespējams lietot perifēriskos sinonīmus. Vecvārdi iederas vai vienīgi sporta vēsturei veltītos tekstos. Dažreiz tie var noderēt arī kādas emocionālas (biežāk ironiskas) attieksmes radīšanai:

klasiskā ciņa — grieķu-romiešu ciņa

futbols — kājbumba

basketbols — groza bumba

bokss — dūru ciņa
pusmalējais uzbrucējs — insaids

(pēdējā gadījumā gan pamazām par historismu kļūst arī vārdkopa, kas vēl pavisam nesen bija neitrāls termins).

Sinonīmiskus vecvārdus palaikam lieto arī stilistiski neitrālos mūsdienu tematikai veltītos tekstos, lai izvarītos no kāda vārda pārāk biežas atkārtošanas, piemēram:

LVU un LVFKI futbola spēlei ir epizodisks raksturs, bet citās augstskolās kā jbumbu nemaz nepazīstot («Sports», 1974, 3. martā).

Tomēr regulāri šādā nolūkā lietot vecvārdus nebūtu ieteicams, jo nopietna raksta autors ar to riskē izraisīt lasītāja smaidu nevietā.

Vismazāk rodas vajadzība pēc žargoniskiem sinonīmiem:

ātrspēle — blics
11 m soda sitiens — pendele
pastarītis — autsaiders
sacensības — mači (retāk mačs)

Tiesa, ar apdomu lietoti, reizumis arī šie vārdi var raksturot sportistu un sporta cienītāju vidi. Diemžēl sporta žurnālistiem bieži vien pietrūkst nepieciešamās mēra izjūtas, un žargonisms dažreiz kļūst pat par modes vārdu. Šķiet, visraksturīgākais šāda veida piemērs ir jau vairākkārt presē kritizētais un tomēr neizskaustais vārds *mači (mačs)* nepareizais lietojums:

Otrdienas junioru mačs bija tikai tāda uvertira. Biatlona īsto dabu vakar rādīja vīri 20 km distancē. [Rakstīts par pasaules meistarsacīkstēm] («Sports», 1974, 28. febr.).

«Daugavas» orientieristi būtu pelnījuši daudz lielāku

pārstāvniecību Padomju Savienības spēcīgāko orientieristu mačā («Padomju Jaunatne», 1974, 19. janv.).

[Pareizi... *sacensībās*.]

Pagājušā sezonā piedalījos mačos VDR un Austrijā, kur Eiropas junioru sacensībās izcīnīju piekto vietu («Padomju Jaunatne», 1974, 3. martā).

Iespējamais labojums:

Pagājušā sezonā piedalījos sacensībās VDR un Austrijā, kur Eiropas junioru čempionātā izcīnīju piekto vietu.

Bet tai pašā laikā vārdam *mačs* ir arī vairākas literārajā valodā atzītas nozīmes, kuras apvieno kopējā pazīme 'divcīņa' (protams, ne katra divcīņa ir mačs):

Mūsu aizsargi, salīdzinot ar pirmo maču, bija krietni uzmanīgāki. [Rakstīts par hokeju] («Padomju Jaunatne», 1974, 19. janv.)

Mūsu labākie [vieglatlēti] pašreiz gatavojas mačam ar ASV komandu («Rīgas Balss», 1974, 28. febr.).

Tātad, vērsoties pret nepareizu lietojumu, nebūtu jāskauž pats vārds.

Diskutējams varētu būt jautājums, vai vārda *taimauts* lietojums ir lietderīgs. Šā internacionālisma tiešajai nozīmei latviešu valodā atbilst vārdkoptermini *minūtes pārtraukums* (basketbolā) un *pusminūtes pārtraukums* (volejbolā) (ne *spēles pārtraukums* vispār, kā to varētu domāt, ņemot vērā vārda iekšējo formu). Bet vārdam *taimauts* ir izveidojusies arī vispārināta nozīmē 'spēles pārtraukums pēc spēlētāja (trenera) iniciatīvas' (jebkurā sporta spēlē). Šādā nozīmē šis vārds tiek lietots, piemēram, sporta komentētāju pārlieku iecienītajā izteicienā *savdabīgs taimauts*. Tā kā minētā jēdziena apzīmēšanai mums cita termina nav, vārdu *taimauts*, šķiet, vajadzēs akceptēt vismaz sarunvalodā.

Īpaši jārūnā arī par gadījumiem, kad sporta terminus aizstāj ar «augstā stila» vārdiem:

vārtu guvējs — vārtu autors

labākais spēlētājs — solists³

saspēles vadītājs — spēles diriģents

Nav šaubu, ka te, tāpat kā sarunvalodas vārdu un žargonismu lietojumā, nepieciešama mēra izjūta. Bet vai tāpēc, ka tās dažreiz pietrūkst, šādi okazonāli sinonīmi būtu vispār skaužami? Istajā vietā un laikā lietoti, tie var veikt ne tikai stilistiskas, bet arī semantiskas papildfunkcijas. Tā, *vārtu autora* «titulu» sportists būtu pelnījis tikai tad, ja viņa gūtie vārti bijuši tiešām skaisti vai īpaši nozīmīgi, tāpat par *spēles diriģentu* būtu saucams nevis katrs sportists, kas izpilda saspēles vadītāja pienākumus, bet gan tikai augstas klases spēlētājs u. tml.

Sportam veltītajos periodiskajos izdevumos un arī grāmatās «gimalajiešu lāči» diemžēl ir diezgan bieži viesi. Bet, cenšoties tos iznīcināt, nebūtu jālikvidē arī jebkura cita dzīvība. Tā kā par sportu interesējas un tam veltītās publikācijas lasa daudzi jo daudzi, attiecīgā leksika pelna sevišķu uzmanību. Kopjot un attīstot šo leksiku, jāizmanto arī sinonīmijas iespējas.

A. OZOLA

KĀ ĪSTI LIETOT PRIEVĀRDUS *PRIEKŠ* UN *PIRMS*?

Vai attiecīgā prievārda lietošana zināmā nozīmē atbilst latviešu literārās valodas normām vai neatbilst, vai attiecīgais prievārds vispār iederas literārajā va-

³ Vārdu *solists* sporta leksikā bieži lieto arī ironiski ar nozīmi 'spēlētājs, kas pārāk aizraujas ar individuālu spēli'.

lodā vai neiederas, — par to bijušas un joprojām turpinās daudzas pārrunas un strīdi, dzirdami jauni ieteikumi.

Pēdējos gados laikrakstā «Literatūra un Māksla», rakstu krājumos «Latviešu valodas kultūras jautājumi» u. c. parādījušies vairāki raksti par prievārdu lietošanu, kuros nereti izteiktas pat pretējas domas. Diskutējama ir arī prievārdu *priekš* un *pirms* lietošana latviešu literārajā valodā.

Pagājušā gadsimta beigās un šī gadsimta sākumā prievārds *priekš* rakstu valodā vēl sastopams bieži, bet vēlāk aizvien retāk, un pēdējā laikā tas tikpat kā pilnīgi izzudis.

Pētījumā par prievārdu lietošanas biežumu dažādu laika posmu latviešu laikrakstos I. Freidenfelds saka: «Buržuāziskās Latvijas gados un arī mūsu dienās literārās valodas norma pieļauj prievārda *priekš* lietojumu tikai laika nozīmē un vietas nozīmē (šī [vietas] funkcionālā nozīme mūsu dienās vairs nav dzīva), bet tā lietojumu atbilstības un finālā datīva nozīmē noliedz, atzīstot par ģermānismu vai rusicismu. . . Tāda lietošanas ierobežojuma rezultātā rakstītāji, nevēlēdamies kļūdīties, vispār centušies šo prievārdu nelietot (arī laika nozīmē). Uz šo parādību norādījis arī prof. J. Endzelīns. . .»¹ Tālāk I. Freidenfelds secina, ka prievārda *priekš* mūsu dienās vairs nav preses valodā, kaut arī sarunvalodā tas dzirdams un zināmos gadījumos būtu noderīgs arī rakstos. Laika nozīmē prievārdu *priekš* aizstājis prievārds *pirms*, kas pagājušā gadsimta

¹ Freidenfelds I. Par lingvostatistiku latviešu literārās valodas vēsturē. — Latviešu valodas un literatūras problēmas. R., 1970, 139. lpp.

latviešu laikrakstos «Latviešu Avīzes» un «Pēterburgas Avīzes» nav sastopams.

Prievārdu *priekš* laika nozīmē nebūt nav nepieciešams pilnīgi aizstāt ar prievārdu *pirms*. Lietot var abus prievārdus. Ir pat ierosināts prievārdu *priekš* un prievārdu *pirms* laika nozīmē lietot atšķirīgi. M. Lepika ieteic prievārdu *pirms* lietot tad, ja runā par ierobežotu, noteiktu laika sprīdi, piemēram, *stundu pirms Jaunā gada*, bet, prievārdu *priekš* — tad, ja runā par neierobežotu, nenoteiktu laika posmu, piemēram, *tas noticis priekš vairākiem gadiem*.² Zēl, ka šie ieteikumi par prievārdu *pirms* un *priekš* diferencētu lietošanu laika nozīmē literārās valodas lietotājos pagaidām nav raduši atbalsi.

Nereti izskan doma, ka būtu revidējama literārās valodas norma, kas nepieļauj prievārda *priekš* lietošanu nolūka nozīmē un noderības nozīmē, jo citādi dažreiz esot grūti precīzi izteikt domu.

Tiešām, gadījumos, kur locījuma forma viena pati var radīt pārpratumus, prievārdu *priekš* sastop kopā ar atkarīgo vārdu, lai pateiktu, kam par labu notiek kāda darbība, piemēram, *man iedeva vēstuli priekš tevis*.³ Tomēr šāds prievārda *priekš* lietojums literārajā valodā nebūtu vispārināms.

Tādos teikumos kā *labākie gaudi jānoliek priekš sēklas* jālieto nolūka datīvs — *labākie gaudi jānoliek sēklai*. Tāda teikuma vietā kā *tēvs iedeva dēlam naudu priekš kino* jāizvēlas pavisam citas konstrukcijas

² Lepika M. Vērojumi par prievārdu *priekš* un *pirms* lietošanu laika nozīmē mūsdienu literārajā valodā. — Latviešu valodas kultūras jautājumi. R., 1969, 67. lpp.

³ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika 2 sēj., 1. sēj. R., 1959, 736. lpp.

teikums, piemēram, *tēvs iedeva dēlam naudu kino biļetei.*

Derētu atdzīvināt tagad literārajā valodā gandrīz vai nemaz vairs nesastopamo prievārda *priekš* lietojumu vietas nozīmē, piemēram, *aizlikt roku priekš acīm.* Šīs prievārdiskās konstrukcijas vietā tagad lieto konstrukcijas ar apstākļa vārdu *priekšā* vai arī citus vārdu savienojumus, piemēram, *aizlikt roku acīm priekšā, aizsegt acis ar roku.* Dažreiz, vairīdamies no prievārda *priekš* lietošanas vietas nozīmē, runātāji un rakstītāji pavisam aplam izraugās prievārdu *pirms.* Tā, piemēram, kādā angļu valodas pašmācības grāmatā rakstīts: *Ja artikuls stāv pirms vārda, kas sākas ar pat-skani . . . , noteikto artikulu izrunājam kā [ð].*⁴ Prievārds *pirms* literārajā valodā lietojams tikai laika nozīmē, un nav pamata no šīs normas atkāpties. Tādos teikumos kā *pirms «un» liekams komats, piebilde var atrasties pirms tiešās runas* (kurus tik bieži dzird skolēnu un studentu valodā) prievārds *pirms* nebūtu lietojams. To pašu var izteikt ar apstākļa vārdu *priekšā*, piemēram, *piebilde var atrasties tiešās runas priekšā* vai vislabāk ar prievārdu *priekš*, kā tas ir darīts «Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā», piemēram: *Ja piebilde ir priekš tiešās runas, tad to izrunā kā salikta teikuma daļu, aiz kura seko vēl kāda daļa.*⁵

Neaizmirsīsim, ka prievārds *pirms* literārajā valodā lietojams tikai laika nozīmē, bet prievārds *priekš* — gan laika, gan vietas nozīmē.

⁴ Brants K., Siliņa V. Angļu valodas pašmācība. R., 1964, 118. lpp.

⁵ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika 2 sēj., 2. sēj. R., 1962, 889. lpp.

VAI VISU VAR RAŽOT?

Mūsu laikmetā, kad ļoti plaši attīstīta rūpniecība bieži lietojam vārdu *ražot*. Rūpniecība ražo visdažādākos izstrādājumus, lauksaimniecība — pienu, gaļas olas, augkopības un augļkopības produktus. Dažas saimniecības ražo pat puķes, bet — vai var ražot krāšņumu?

Presē parādījās informācija ar virsrakstu *Viņa ražot* (retinājums mans — L. S.) *krāšņumu* («Cīņa», 1974. 8. janv.). Lasām, ka Liepājas zaļumsaimniecības kombinātā gada laikā *saražots* vairāk nekā 45 tūkstoši sarkano, balto un rozā neļķu.

Vārdu *ražot* nevajadzētu lietot pārmērīgi bieži. *Ražot* vairāk piemērots rūpnieciskajai produkcijai, ko izgatavo mašīnas. Kombināts ir liels rūpniecības uzņēmums, kas tiešām daudz ko ražo. Tikai, runājot par augiem, labāk iederētos vārds *audzēt*.

Īpaši gribas iebilst pret vārdkopu *ražot krāšņumu*. Ar piedēkli *-um-* no īpašības vārdiem atvasina lielus vārdus, kas norāda uz priekšmeta, lietas, dzīvas būtnes īpašību vai pazīmi (gluds — gludums, rūgts — rūgtums, smaržīgs — smaržīgums). Šiem lietvārdiem var būt dažāda abstrakcijas pakāpe. Bet vai lietvārds, kas apzīmē īpašības abstrakciju, var saistīties ar vārdu *ražot*, kam ir pavisam konkrēta nozīme? Šāds saistījums nebūtu loģisks. Krāšņumu varētu *radīt*, *veidot*, varētu *gādāt*, *rūpēties*, lai būtu arvien vairāk krāšņuma.

Konkrēta nozīme ir daudzskaitliniekiem ar piedēkli *-um-* (*cepumi*, *saldumi*). Latviešu valodas izlokšņu leksikā

sikā sastopam daudzskaitlinieku *skaistumi* ar nozīmi 'skaisti priekšmeti', 'rotas lietas'. Šādas lietas var, protams, *ražot*. Tātad, lai valodu nepadarītu pārāk vienveidīgu, jācenšas atrast katram gadījumam piemērotu izteiksmes formu.

TERMINOLOĢIJA

V. SKUJIŅA

VĀRDUS MEKLĒJOT

Cik bieži dzird sakām: «Trūkst vārdu...» «Literatūra un Māksla» ir publicējusi pat veselu rakstu ar virsrakstu «Ko likt vietā» (1973, 29. sept.). Izskan doma, ka valodā dažkārt pietrūkst izteiksmes līdzekļu, lai vārdos izteiktu kādu domu, īsi, bet precīzi nosauktu kādu objektu vai parādību. Un no tā savukārt izriet secinājums: valoda ir nabadzīga. Bet vai gluži tā vienmēr ir?

Protams, jebkuras valodas izteiksmes līdzekļi ir ierobežoti. Ierobežotas ir arī jaunu vārdu darināšanas iespējas. Bet vai vienmēr, kad mēs neprotam izteikties, vainojama pati valoda? Varbūt mums pašiem ir nepietiekamas valodas zināšanas, nepietiekama valodas izjūta? Varbūt mēs labi nepārzinām visas izteiksmes iespējas un neizmantojam tās? Un varbūt tieši tie, kas valodai pārmet tās nabadzību, ir cilvēki, kuriem valodas zināšanās ir vislielākie robi?

Tā, diezin vai latviešu valodai nabadzību pārmetīs Imants Ziedonis, jo viņa darbos nav jūtams vārdu trūkums. Tieši otrādi: I. Ziedonis visai drosmīgi darina jaunus vārdus, izmanto dažkārt aizmirstus literārās valodas vārdus vai apvidvārdus, popularizē maz pazīstamus svešvārdus. Tā autors panāk īpatnēju spraugu, tēlainu izteiksmi un uzbur lasītāja uztverē daudzveidīgas ainas. Piemēram, rakstā «Vai lepoties?» («Literatūra

un Māksla», 1974, 8. martā) ir vesela virkne mūsdienu latviešu valodā maz lietotu vai pat pavisām jaunu darinājumu vai aizguvumu: *noskopots, sadarbīgi, pretjaulāt, parādīks, režisūrīks, ekstraliels, ekstrabiezs, ekstrakaislības, ekstraversāls, intraversāls, etoss* u. c. Varbūt varētu strīdēties par atsevišķa vārda iederību vai nepieciešamību attiecīgajā kontekstā, bet nenoliedzams ir tas, ka dzejnieks un rakstnieks ar valodas iespējām ir rikojies ļoti elastīgi.

Lai nedaudz raksturotu dažus valodas attīstības procesus nominācijas sfērā, turpmāk pakavēšos pie divām iespējām, kādas mēdz izmantot gadījumos, kad ir nepieciešams apzīmēt jaunu vai no jauna precizētu jēdzienu, fiksēt jaunu nozīmi vai nozīmes niansi.

1. Vārdu jaunrade

Viena no iespējām apzīmēt kādu jaunu jēdzienu ir radīt jaunu vārdu.

Jaunrade ir interesants, saistošs process jebkurā nozarē, arī valodniecībā. Vārdu jaunradītāji parasti ir dzejnieki un rakstnieki. Tā kā dzejas un prozas sacerējumus lasa ļoti plašas lasītāju aprindas neatkarīgi no specialitātes un pamatinteresu loka, dzejnieku un rakstnieku jaundarinājumi kļūst pazīstami plašā sabiedrībā. Turpretī speciālo literatūru parasti lasa tikai attiecīgās specialitātes pārstāvji un nozares interesenti, tātad nenoliedzami šaurāks lasītāju loks. Tāpēc jaundarinājumi, kas rodas, piemēram, zinātniskās terminoloģijas sfērā, tik ātri nekļūst plaši pazīstami un neiegūst popularitāti visā tautā.

Tomēr terminoloģiskā jaunrades procesā esamību noliegt nevar. Jauni termini — jaunvārdi tāpat rodas visur, jebkurā nozarē. Un šoreiz runa būs vairāk tieši par terminoloģiska rakstura jaundarinājumiem.

Jaunu vārdu darināšanā latviešu valodā ir divi produktīvākie paņēmieni: jaunu vārdu atvasināšana un salikteņu veidošana.

Atvasinot jaunus vārdus, parasti tiek izmantoti laika gaitā jau nostiprinājušies latviešu valodas vārdarināšanas modeļi. Taču līdztekus tam valodas attīstības mūsdienu periodā ir konstatējami arī daži jauni vai no jauna aktualizējušies vecāki modeļi.

Tā, speciālajā terminoloģijā par regulāriem darinājumiem kļuvuši no skaitļa vārdiem atvasinātie īpašības vārdi ar *-isks* un atbilstošie apstākļa vārdi ar *-iski*:¹ *divi* — *divisks* — *diviski*, *trīs* — *trijisks* — *trijiski*, *četri* — *četrisks* — *četriski*, *divpadsmit* — *divpadsmitisks* — *divpadsmitiski*, *simts* — *simtisks* — *simtiski* utt. Par paraugu šiem darinājumiem noderēja apstākļa vārds *četriski*, kas ir senākas cilmes.

Pēc darbības vārda *vienot* (*vienošana*, *vienojums*) parauga tehnisko nozaru terminoloģijā ir radies jauns modelis — darbības vārdi ar *-ot* un atbilstošie deverbālie lietvārdi ar *-šana* un *-ums* (no skaitļa vārdiem): *divi* — *divot* — *divošana* — *divojums*, *trīs* — *trijot* — *trijošana* — *trijojums*, *četri* — *četrot* — *četrošana* — *četrojums* utt.

Ne visai parasti ir atvasinājumi ar *-iba* no ciešamās kārtas tagadnes lokāmā divdabja, kam pamatā ir ne-

¹ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas 1. sēj. šādi gadījumi nav minēti (sk. 252.—268. lpp.).

pārejošs darbības vārds.² Taču jaunākajā laikā sakarā ar dažādu objektu vispusīgu izpēti un būtisko īpašību un pazīmju konstatēšanu un vispārināšanu arvien nāk klāt jauni minētās verbālās cilmes atvasinājumi ar *-ība*, piemēram, *biezējamība* ('spēja biezēt'), *lūstamība* ('spēja lūzt'), *rūkamība* ('spēja rukt').

Latviešu valoda arvien papildinās arī ar jauniem nominālas cilmes atvasinājumiem ar *-ība* un *-ums*, piemēram, *pundurība*, *miniatūriba*, *baltpurnība*, *buldogpurnība*, *īstastainība*; *pienīgums*, *liespienīgums*, *treknpienīgums*, *stāvainums*.

Produktīvs mūsdienās kļuvis piedēklis *-n-* — gan vīriešu, gan sieviešu dzimtes lietvārdu atvasināšanā,³ piemēram, *dzertnis* ('minerālūdens vadu atzars'), *glaudnis* ('uzartās vietas pieglaudēja detaļā arkla vērstuves galā'), *sausnis* ('nokaltis koks'); *bērtne*, *atbērtne*, *krautne* (dažāda veida sabērumu vai sakrāvumu nosaukšanai).

Vēršas plašumā lietvārdu ar *-šana* un *-tājs* atvasināšana no nominālas cilmes darbības vārdiem: *galotne* — *galotņot* — *galotņošana* ('galotņu nogriešana'), *lietus* — *lietēt* — *lietēšana* ('mākslīga lietus radīšana'), *plāksne* — *plākšņot* — *plākšņošana* ('sadališana plāksnēs'), *plūči* — *plūcot* — *plūčošana* ('plūču izņemšana'), *podš* — *podot* — *podošana* ('stādīšana podos'); *bērtne* — *bērtņot* — *bērtņotājs* ('bērtnes veidotājs'), *krautne* — *krautņot* — *krautņotājs* ('krautnes veidotājs'), *mīksts* — *mīkstēt* — *mīkstēšana* ('pāreja mīk-

² Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas 1. sēj. šādi gadījumi nav minēti (sk. 252.—268. lpp.).

³ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā lietvārdu atvasināšana ar piedēkli *-n-* nav aplūkota, jo šis piedēklis atzīts par neproduktīvu.

stākā stāvoklī'). Vajadzības gadījumā lietojami arī atbilstošie atvasinājumi ar *-ums*.

Starp lietvārdiem ar *-šana*, kas atvasināti no nominālas cilmes darbības vārdiem, daudzi ir darināti arī ar piedēkli *at-*, lai nosauktu procesus, kuros kaut kas tiek ņemts nost: *atbitumēšana, atcelmošana, atgāzēšana, atkūdrošana, atogļošana, atpelnošana, atputekļošana* u. c.

Jaunu vārdu darināšanā latviešu valodā tiek izmantoti ne tikai latviskas cilmes elementi, bet arī internacionālie elementi.

Tā, latviešu valodā produktīvi kļuvuši internacionālie elementi *-āls* un *-ārs* īpašības vārdu darināšanai: *bitumāls* (piemēram, *bitumālā briketēšanas teorija*), *detāls* (piemēram, *detālā plānošana, detālā izmeklēšana*), *diaktāls* ('ar dialektiem saistīts'), *gravitārs* ('uz zemes pievilksanas spēku attiecīgs', piemēram, *gravitārā korekcija*).

Lai diferencētu lietvārda *grupa* ģenitīva nozīmes dažādos lietojumos, rodas vajadzība pēc īpašības vārda *grupāls*: *sal.*, piemēram, *grupas analīze* — kad analizē kādu objektu grupu, un *grupālā analīze* — kad kādus objektus vai parādības analizē pa grupām.

Vairāki jaundarinājumi atvasināti ar izskaņām *-ists* un *-istika*, piemēram, *rusists* ('krievu valodas pētnieks'), *arābists* ('arābu valodas pētnieks'), *viensliecists* ('vienslieču braucējs' — kamaniņu sportā); *rusistika, arābistika* (pētniecības nozares).

Salikteņu veidošanā par terminu modeļiem ir kļuvuši salikteņi ar *-izturība*: *karstumizturība, kravizturība, nodilumizturība, salizturība* utt. un tiem atbilstošie īpašības vārdi ar *-izturīgs*: *karstumizturīgs, krav-*

izturīgs, nodilumizturīgs, salizturīgs. Šos darinājumus izmanto, nosaucot dažādu objektu spēju turēties pretī kādai iedarbībai.

Daudz salikteņu veidots arī ar *-caurlaidība, -necaurlaidība, -caurlaidīgs, -necaurlaidīgs*: *ūdenscaurlaidība — ūdensnecaurlaidība — ūdenscaurlaidīgs — ūdensnecaurlaidīgs, gaismcaurlaidība — gaismnecaurlaidība — gaismcaurlaidīgs — gaismnecaurlaidīgs* u. c. Šie darinājumi nosauc īpašību vai spēju kaut ko laist vai nelaist cauri. Abu šo grupu salikteņu veidošanas nepieciešamību motivē tie gadījumi, kad tiek nosaukts arī tas priekšmets vai parādība (subjekts), kuram attiecīgā īpašība vai spēja piemīt, piemēram, *ceļa seguma nodilumizturība* (nevis: ceļa seguma nodiluma izturība), *ziedes salizturība* (nevis: ziedes sala izturība), *slāņa ūdenscaurlaidība* (nevis: slāņa ūdens caurlaidība).

Daudz jaunu salikteņterminu veidots arhīvistikas terminoloģijā: *aizstājkartīte* ('kartīte, ko ieliek izņemta dokumenta vietā, lai atvieglinātu tā atlikšanu atpakaļ'), *divņkopija* ('ar oriģinālu saskanoša dokumenta kopija'), *roknoraksts* ('ar roku rakstīts noraksts'), *saistparaksts* ('paraksts, kas rakstīts šķērsām pāri vairāku dokumenta lapu mugurpusēm lapu secības fiksēšanai'), *saistuzraksts* ('kopējs uzraksts, kas rakstīts šķērsām pāri vairāku lapu mugurpusēm lapu secības fiksēšanai').

Terminoloģijā plaši izmanto iespēju veidot salikteni tad, kad ir nepieciešams specializēt kādas vārdkopas nozīmi. Piemēram, ar vārdkopām *silta gaļa* un *silts piens* vispār apzīmē produktus, kas ir vai nu uzsildīti līdz noteiktai siltuma pakāpei, vai arī kas pēc karsēšanas vēl nav pavisam atdzisuši. Bez tam par siltu

sauc arī to gaļu, kāda ir iegūta no tikko nokauta dzīvnieka, un to pienu, kas ir tikko slaukts. Lai abus šos jēdzienus nošķirtu, otram gadījumam ir radīti saliktermini *siltgaļa* un *siltpiens*.

Dažkārt salikteņu veidošanai ir pozicionāli priekšnoteikumi, kam pamatā ir sintaktiskas ērtības. Pretī: saliktenis tiek darināts, lai īsinātu vairākkomponentu apzīmējumu un prievārdiskās vārdkopas vietā iegūtu ģenitīva vārdkopu, kas vieglāk iekļaujama dažādos kontekstos, piemēram, *skrūve ar apaļu galvu* — *apaļgalvas skrūve*, *skrūve ar iegremdētu galvu* — *gremdgalvas skrūve*, *skrūve ar plakanu galvu* — *plakangalvas skrūve*, *skrūve ar retu vītņi* — *retvītņes skrūve*, *ritenis ar asiem zobiem* — *aszobu ritenis*, *ritenis ar slīpiem zobiem* — *slīpzobu ritenis*, *ritenis ar spirāliskiem zobiem* — *spirālzobu ritenis*.

Ar vārdu jaunradi saistīts arī jautājums par mākslīgo vārdu darināšanas iespējām. Latviešu valodā mākslīgo vārdu darināšana netiek praktizēta. Nevienš no latviešu valodniekiem šo jautājumu īpaši nav pētījis. Ir pat uzskats, ka latviešu valodai mākslīga vārdu darināšana nav piemērota. Bet vai gluži tā ir? Mēs bez īpašiem iebildumiem aizgūstam mākslīgi darinātus vārdus no citām valodām, ja šie vārdi kļuvuši par internacionālistiem, piemēram, latviešu valodā šādi aizgūvumi ir *tranzistors*, *lavsāns*, *neilons*, *kaprons* u. c.

Reālās nepieciešamības un citu valodu pieredzes ietekmē arī latviešu valodniecībā izvirzās jauna problēma — par mākslīgu vārdu darināšanas iespējām. Īsti mākslīgi darinātu vārdu latviešu valodā nav. Vis tuvāk mākslīgiem darinājumiem ir no vārdu pirmajiem burtiem veidoti apzīmējumi, piemēram, vietvārds *Ro-*

mula (no vārdu *riekstot, ogot, makšķerēt, un, labi, atpūsties* pirmajiem burtiem), vārds *Vefs* (no saīsinājuma VEF — «Valsts elektrotehniskā fabrika»). Vārda *Vefs* sakne veiksmīgi izmantota tālākā atvasināšanā: *vefietis, vefiete*. Pašreiz aktuāls ir kļuvis jautājums par *elektroniskās skaitļošanas mašīnas* apzīmēšanu ar īsāku vārdu. Un, kamēr šāda vārda nav, praksē sāk jau ieviesties aizguvums no angļu valodas — *kompjūters*. Bet varbūt pēc vārda *Vefs* parauga elektronisko skaitļošanas mašīnu varētu apzīmēt ar vārdu *esma* (no iničiālsaliktena ESM — «elektroniskā skaitļošanas mašīna»)?

Liekas, laba daļa taisnības ir T. Ķarmas vārdos, ka prasmīgi radītas «sintētiskas» saknes nebūt nav slik-tākas par mantotajām.⁴ Kā jau vispār jaunu vārdu darīnāšanā, tā jo sevišķi mākslīgo vārdu darīnāšanā ir nepieciešama laba savas valodas izjūta, lai jaunradītie vārdi labi iekļautos kopējā valodas sistēmā un lai tos viegli varētu izmantot tālākos atvasinājumos.

Ja pievēršam uzmanību faktoriem, kam ir zināma loma vārdu jaunradīšanā, it viegli konstatēt, ka tie ir daudzveidīgi.

Kā rāda valodas prakse, saziņas procesā vislabāk iekļaujas darīnājumi, kas veidoti atbilstoši tradicionālajām vārddarīnāšanas likumībām un jaunākajām vārddarīnāšanas likumību attīstības tendencēm. Šādu darīnājumu semantika ir viegli apgūstama, un to ieviešana praksē parasti lielas grūtības nesagādā, piemēram, *laidenums* — kustības plūduma raksturošanai, ceļa konfigurācijas raksturošanai u. tml., *līdzkrava* — 'krava, ko mašīnai tukšbraucienā dod līdzī (pa ceļam)',

⁴ «Literatūra un Māksla», 1973, 20. okt.

pārgals — piemēram, skrūvei — 'gals, kas pēc skrūves ieskrūvēšanas otrā pusē pāriet pāri malai'.

Līdztekus galvenajam jaunu vārdu darināšanas no-
teikumam — atbilstībai latviešu valodas vārddarināša-
nas likumībām un šo likumību jaunākajām attīstības
tendencēm — uz vārdrades procesu iedarbojas vēl ve-
sela virkne valodas iekšējo faktoru.

Tā, vārddarināšanā jāraugās uz to, lai jaunais dari-
nājums semantiski neradītu nekādas blakus asociācijas,
lai tas nebūtu homonīms kādam citā nozīmē lietotam
vārdam. Piemēram, mūsdienu latviešu valodā dažādu
procesu nosaukšanai atvasinājumus ar *-šana* ļoti bieži
aizstāj atvasinājumi ar *-e*;⁵ *dzesēšana* — *dzese*, *kri-
šana* — *krite*, *plūšana* — *plūde*, *spiešana* — *spiede* u. c.
Turpretī dažos gadījumos atvasinājumi ar *-e* procesa
nozīmē nav iespējami, jo latviešu valodā jau tiek lietoti
attiecīgie atvasinājumi, tikai ar citu nozīmi. Tātad tikai
līmēšana, *tepēšana*, *ziešana* (atvasinājumi ar *-e* — *līme*,
tepe, *ziede* nosauc attiecīgus materiālus, tāpēc procesa
nosaukšanai tie nav izmantojami).

Svarīgs faktors vēl ir jaundarinājuma īsums un pie-
mērotība izmantošanai tālākos darinājumos. Sai sakarā
par veiksmīgiem atzīstami tādi īsi darinājumi kā *bērtne*
un *krautne*, no kuriem viegli atvasināmi citi vārdi:
bērtņot, *bērtņošana*, *bērtņojums*, *bērtņotājs*, *sabērtne*,
atbērtne u. c., *krautņot*, *krautņošana*, *krautņojums*, *kraut-
ņotājs* u. c. Šis faktors cieši saistās ar prasību pēc siš-
tēmisma, proti, lai jaundarinājums labi iekļautos paš-
reizējā nosaukumu sistēmā un reizē noderētu par labu
pamatu jaunu nosaukumu sistēmas veidošanai. Šai

⁵ Par atvasinājumu ar *-šana* un *-e* semantiskajām atšķirībām
sk. Latviešu valodas kultūras jautājumi. R., 1969, 88.—91. lpp.

prasībai pilnīgi atbilst darinājumi *bērtne* un *krautne*. Turpretī par neveiksmīgu šai ziņā atzīstams aizguvums *kompjūters* (par to sk. arī iepriekš), kuru nesaista sistēmas saites ar citiem latviešu valodā lietotiem vārdiem (citu atbilstošo nojēgumu apzīmējumi veidoti ar sakni *skait-*: *skaitlis*, *skaitlisks*, *skaitļot*, *izskaitļot*, *skaitļošana* utt.). Jāšaubās, vai latviešu valodā ir vajadzība pēc tādiem potenciāliem atvasinājumiem kā *kompjūterēt*, *kompjūterēšana*, *kompjūterējums* u. tml.

Sava loma vārdu jaunradē ir valodas līdzekļu ekonomijas faktoram. Katram jaundarinājuma elementam jābūt ar noteiktu semantisku slodzi, citādi tas vārdā ir lieks. Spilgti piemēri te ir vārdi, kuriem mūsdienās ir atmests kāds piedēklis (piemēram, *adjektivizēt* — *adjektivēt*), bet par tiem runa būs vēl turpmāk.

Pie valodas iekšējiem faktoriem pieder arī vārda labskanība. Ir jāraugās, lai jaundarinājums atbilstu latviešu valodas fonētiskās sistēmas likumībām, lai jaunajā vārdā nebūtu kādas grūti izrunājamas vai latviešu valodas fonētiskajai sistēmai neatbilstošas vai neparastas skaņu kopas, piemēram, *ziežamzīmulis* ir vairāk ieteicams nekā *ziežzīmulis*, lai gan pirmais vārds ir par vienu zilbi garāks.

Plašo starptautisko sakaru dēļ visās dzīves jomās īpašu aktualitāti ieguvis kontaktvalodu ietekmes faktors, kuru mēdz dēvēt par interlingvistisku faktoru. Katrā konkrētā gadījumā, kad ir aizdomas, ka zināmu valodas parādību ir ietekmējusi kontaktvaloda, ir jāraugās, ciktāl šī ietekme vērtējama pozitīvi.

Kā jau teikts, mūsdienu latviešu valodā ļoti produktīvi ir atvasinājumi ar piedēkli *at-*. Diemžēl praksē šie atvasinājumi vēl joprojām tiek lietoti arī nevietā. Piemēram, kādā televīzijas panorāmas raidījumā, pat

diktora runā bija dzirdams šāds teiciens: *..dziesmu svētku simtgades virsdiriģentiem atlietas* (sal. krievu отлиты) *bronžas medaļas*.. (pareizi: *izlietas*). Bieži dzirdam arī vārdu *atremontēt* (sal. krievu ормонтировать) vārda *izremontēt* vietā.⁶ Sādi nepareizi priedēkļa *at-* lietojumi liecina par to, ka dažs labs nekritiski izmanto citas valodas paraugu, aizmirstot, ka ikvienai valodai ir savas īpatnējas dažādo atvasinājumu strukturālās un semantiskās likumības.

Visi minētie un vēl daži citi faktori kopumā sekmē valodas leksiskās sistēmas attīstību. Tā kā dažādie faktori atrodas ne tikai savstarpējā mijiedarbībā, bet arī pret darbībā, vārdu jaunrade saistīta ar daudzām grūtībām. Tā, pretēju spēku lomās var nonākt prasība pēc jaundarinājuma sistēmisma un labskanīguma (piemēram, ar *at-* atvasināto lietvārdu sistēmā labi iekļaujas darinājums *atiekšošana* — 'atbrīvošana no iekšām', 'iekšu izņemšana', taču no labskanīguma viedokļa tas nav veiksmīgs darinājums, jo tuvu viens pie otra ir divi šņāceņi), pēc īsuma un labskanīguma (sk. minētos *ziežzīmulis* un *ziežamzīmulis*), īsuma un nehomonīmijas (sk. minētos *ziešana* un *ziede*) u. c. prasības. Darbības un pret darbības dialektiskā vienība ir pašā jaunu vārdu radīšanas nepieciešamībā, ko nosaka galvenokārt dažādi ekstralingvistiski faktori: zinātnes un sabiedrības attīstība, jaunu jēdzienu rašanās u. c. No vienas puses, periodā, kad veidojas ļoti daudz jaunu jēdzienu, rodas arī nepieciešamība pēc jauniem vārdiem. Taču, no otras puses, ar jaunvārdiem valodu nedrīkst pārblīvēt, lai neciestu sazināšanās funkcija.

⁶ Sīkāk par to sk. Latviešu valodas kultūras jautājumi. R., 1966, 70. lpp.

2. Vārdu semantikas diferencēšana

Ne jau vienmēr jauna jēdziena apzīmēšanai ir nepieciešams darināt jaunu vārdu. Reizēm ļoti labi var noderēt valodas leksiskās rezerves, ja stingrāk norobežo līdzīgas semantikas vārdu vai vārda sastāvdaļu nozīmes.

Tā, latviešu valodā mitras, dūksnainas vietas apzīmēšanai ir lietojama vesela virkne vārdu, kuru nozīmes ir ļoti tuvas un ikdienā parasti netiek stingri nošķirtas: *muklājs*, *staignājs*, *slikšņa*, *lēsa*, *akacis*, *lāma*. Taču katram no šiem sinonīmiem ir sava specifiska nozīmes nianse. Pastiprinot šo niansi un norobežojot ar katru vārdu apzīmētos jēdzienus, purvmācības un kūdras rūpniecības terminoloģijā atšķirīgu vietu apzīmēšanai ir iegūti labi termini: *muklājs* — 'grimstoša, purvainā vieta', *staignājs* — 'nestabila, līgana vieta purvā', *slikšņa* — 'ar krastu saistīts līgans, nenoturīgs augsnes slānis aizaugošu ezeru un upju krastos', *lēsa* — 'ar krastu nesaistīts peldošs apaudzis augsnes slānis aizaugošos ezeros', *akacis* — 'daļēji pāraugusi vai vēl nepāraugusi ūdens bedre purvā, kas radies no ezera', *lāma* — 'iedobe, padziļinājums, kas parasti pildīts ar ūdeni'.

Kā sinonīmi vai vismaz kā vārdi ar ļoti tuvām nozīmēm neterminoloģiski tiek lietoti *ieņēmums* un *ienākums*,⁷ *ieplaka* un *iedobe*, *krustojums* un *šķērsojums*, *mala* un *nomale*, *rullis* un *veltnis*, *sprūds* un *sprosts* u. c. Turpretī dažādu nozaru terminoloģijā šie vārdu

⁷ Par vārdu *ieņēmums* un *ienākums* nozīmēm ekonomikas terminoloģijā sk. Latviešu valodas kultūras jautājumi. R., 1972, 147. lpp.

pāri izmantoti šķiramu jēdzienu apzīmēšanai: *ieplaka* — 'sausss pazeminājums', *iedobe* — 'slapjš pazeminājums'; *krustojums* — vienā līmenī, *šķērsojums* — divos līmeņos; *mala* (ceļam) — 'josla blakus ceļa klātnei', *nomale* — 'ceļa klātnes malējā daļa'; *rullis* — ar lielāku diametru, bet īsāks, *veltnis* — ar mazāku diametru, bet garāks; *sprūds* — sprosto uz vienu pusi, *sprosts* — sprosto uz abām pusēm.

Ir iespējams šķirt nozīmes sinonīmiem, no kuriem viens ir latviskas, bet otrs — internacionālas cilmes vārds, kaut gan parasti šādi vārdu pāri arī zinātniskajā terminoloģijā ir uzskatāmi par pilnīgiem sinonīmiem, jo apzīmē identus jēdzienus. Piemēram, par pilnīgiem sinonīmiem, arī tehnisko zinātņu terminoloģijā, tiek uzlūkoti termini *motors* un *dzinējs*. Un tomēr šo vārdu nozīmes nav pilnīgi identas. Par *motoru* var saukt tikai tādu mašīnu, kuras darbība noteikti saistāma ar griešanos, bet par *dzinēju* nosauktajā mašīnā griešanās nav obligāta (piemēram, *reaktīvais dzinējs*).

Raksturotā tendence diferencēt sinonīmisku vārdu nozīmes valodā un jo sevišķi zinātniskajā terminoloģijā cieši saistās ar otru tendenci — piešķirt atšķirīgas nozīmes tādiem vārdiem, kas ļoti tuvi arī formas ziņā, t. i., vārdiem ar pavisam nelielām fonētiskām vai morfoloģiskām atšķirībām.

Tā, ir diferencējamas vārdu *stigrs*, *stigrība*, *stigrums* un *stigrs*, *stigrība*, *stigrums* nozīmes. Kā sinonīmi internacionālismiem *viskozs*, *viskozitāte* ir lietojami vārdi ar īso *i* saknē: *viskozs* — *stigrs*, *viskozitāte* — *stigrība*, *stigrums*, jo vārdi ar sakni *stig-* (sal. *stigt*) semantiski labi noder noteikta biežuma masas īpašības apzīmēšanai. Turpretī vārdi ar garo *i* saknē — *stigrs*, *stigrība*, *stigrums* (sal. *stīga*) būtu noderīgi tā-

das īpašības apzīmēšanai, kāda piemīt vielām, materiāliem, kuru struktūrā veidojas kas līdzīgs stīgām.⁸

Lauksaimniecības terminoloģijā lieto saliktenfterminu *izklieidsēja*, ar kuru apzīmē sēju, kad graudus vienmērīgi izklieidē pa visu sējplatību (vienā laidā). Tās pašas saknes ir pamatā arī saliktenim *izklieidsēja*, taču šī saliktenļa pirmais komponents *izklieid-* semantiski saistāms ar apstākļa vārdu *izklieidus* un būtu noderīgs gadījumiem, kad jānosauc process, kas notiek nevis vienā laidā, bet vietumis, šur tur.

Zināmā mērā atšķirīgās nozīmēs ir pieņemts lietot vienas cilmes, bet dažāda fonētiska sastāva vārdus *iniekcija* un *inžekcija*. Par *iniekciju* sauc ar noteiktu spiedienu izdarītu iešļircinājumu, un šo vārdu visbiežāk saista ar medicīnas nozari. Inžekcija ir šķidruma ievadīšana citā šķidrumā, turklāt šis process nav tik lielā mērā saistīts ar spiediena darbību. Vārds *inžekcija* lietojams tehnisko zinātņu terminoloģijā.

Veiksmīgi vārda nozīmes diferencēšanā tiek izmantoti dažādi piedēkļi vai priedēkļi.

Par labu nozīmes šķirēju ir izmantots piedēklis *-n-* dažādu rīku, ierīču, aparātu u. tml. objektu nosaukumos (*spiede, tekne*) atšķirībā no atbilstošajiem procesu nosaukumiem (*spiede, tece*).⁹ Jāpiebilst gan, ka tradīcijas pēc dažos rīku nosaukumos vēl joprojām sastop arī formas bez piedēkļa *-n-*, kuras robežojas ar procesu nosaukumiem, piemēram, *sulu spiede* (labāk: *spiede*), *medus sviede* (labāk: *sviede*).

⁸ Šajā sakarā Ķīmijas un ķīmijas tehnoloģijas terminu vārdnīcā (R., 1969) publicētā termina *stigrība* vietā pareizi jālieto *stigrība*.

⁹ Par to sk. arī Latviešu valodas kultūras jautājumi. R., 1969, 82. lpp. un Latviešu valodas kultūras jautājumi. R., 1970, 144. lpp.

Speciālajā literatūrā vērojamas svārstības vārdu *bitums* un *bitumens* lietojumā. Taču katrs no šiem vārdiem lietojams savā nozīmē: *bitums* — ja runa ir par vielu, kura ar šķīdinātāju ir ekstrahēta no kūdras, brūnoglēm, akmeņoglēm, bet *bitumens* — ja runa ir par mākslīgu naftas produktu destilācijas atlikumu. Tā kā šādam nozīmju šķīrumam ir savs pamats, tad vārdu *bitums* un *bitumens* lietojums atšķirīgās nozīmēs atzīstams par lietderīgu.

Terminoloģijā parasti stingri nošķir arī priedēkļu nozīmes dažādos atvasinājumos; piemēram, ādu rūpniecībā, runājot par ķīmiski apstrādātām ādām, jāsaka *apstrādāta āda*, bet, ja runa ir par ādas izstrādājumu (apavu, somu u. c.) gatavošanu, tad jāsaka *izstrādāta āda*.

Dažādo piedēkļformu un priedēkļformu stingri diferencēts lietojums terminoloģijā atzīstams par nepieciešamu, lai nejauktu jēdzienus un neradītu lasītājam vai klausītājam neskaidrību vai aplamas asociācijas.

Līdztekus saprātīgai tendencei norobežot tuvas, tomēr atšķirīgus jēdzienus, tuvas, tomēr atšķirīgas vārdu nozīmes, it īpaši speciāliem jautājumiem veltītos tekstos, valodas praksē dažkārt konstatējama pretēja parādība, proti: viena un tā paša jēdziena apzīmēšanai lieto dažādus vārdus, kas maldina lasītāju vai klausītāju un apgrūtina teksta uztveri.

Minēsim piemēru:

..viens no mūsu pielietojamās grafikas redzamākajiem veidotājiem.. ilgi un uzticīgi bija saistīts ar Latvijas PSR Tirdzniecības un rūpniecības palātu no pirmajām tās dibināšanas dienām. Tur ar mākslinieka pieredzi un padomu savu ceļu sākuši gandrīz visi mūsu lietišķās grafikas vidējās

un jaunās paaudzes autori.. («Literatūra un Māksla», 1974, 5. janv.).

Abos teikumos runa gan laikam ir par vienu un to pašu grafikas veidu — lietišķo grafiku, taču autora cenšanās dažādot izteiksmi dezorientē lasītāju, vedinot domāt, ka te runāts par diviem dažādiem grafikas paveidiem. Sinonīmi pozitīvi vērtējami tur, kur tie var noderēt par elastīgas izteiksmes un laba stila veidotājiem līdzekļiem, bet speciālo jēdzienu apzīmējumos labāk iztikt bez šādiem sinonīmiem.

Jau raksta pirmajā daļā minēts, ka sakarā ar valodas līdzekļu ekonomijas tendenci tiek atmesti t. s. liekie piedēkļi vai priedēkļi, t. i., tādi elementi, kuriem attiecīgajā vārdā nav semantiskas slodzes. Tā, latviešu valodā bieži tiek atmests citvalodu cilmes piedēklis *-iz-*, kā arī daži citi piedēkļi, piemēram, *substantivizēties* vietā lietojam *substantivēties*, *substantivizācija* vietā — *substantivācija*, *adjektivizēties* vietā — *adjektivēties*, *adjektivizācija* vietā — *adjektivācija*, *diagnosticēšana* vietā — *diagnoscēšana*, *densitometrs* vietā — *densimetros* u. c. Arī priedēkļi latviešu cilmes atvasinājumos ne vienmēr ir nepieciešami.¹⁰ Tā, *pielietot* vietā bieži pietiek ar *lietot*, *sablīvējums* vietā — ar *blīvējums*, *atlējums* vietā — ar *lējums* utt. (*Arbūzu un tomātu audzēšanā pielietots* [pareizi: *lietots*] *šāds barības šķīdums*.. — «Dārzs un Drava», 1970, VIII, 6. lpp.).

Taču, ja ir vajadzīgs un iespējams katrai formai piešķirt savu specifisku nozīmi vai nozīmes niānsi, tad abas formas (ar piedēkli un bez tā) ir paturamas. Piemēram, speciālajā terminoloģijā paturamas formas

¹⁰ Par šo problēmu sīkāk sk. Latviešu valodas kultūras jautājumi. R., 1966, 70. lpp.

aktivēšana un *aktivizēšana*, jo tad būtu iespējams katru no šiem vārdiem lietot savā nozīmē: *aktivēšana* — gadījumos, kad papildenerģiju piešķir tikai objekta virsmai, bet *aktivizēšana* — tad, ja aktivizē visu objektu pilnībā. Svešvārdu vārdnīcā ir jau fiksētas atšķirīgas formas un nozīmes aizguvumiem: *karburators* (iekšdedzes motoros — ierīce šķidrās degvielas pārvēršanai gāzveidīgā gaisa un degvielu tvaiku maisījumā) — *karburizators* (cieta, gāzveidīga vai šķidra viela, kuras sastāvā ir ogleklis un kura spēj to atdot citai vielai), *plastikācija* (kaučuka mehāniskas vai termiskas apstrādes process) — *plastifikācija* (polimēru apstrāde ar plastifikatoru).

Latviešu valodas kultūras jautājumu 1973. g. laidienā ir raksts par salikteņiem ar *-veida* un *-veidīgs*.¹¹ Līdztekus vispārīgajai tendencei garāko darinājumu (ar *-veidīgs*) vietā vārdkopterminos likt īsākās formas (ar *-veida*), par ko ir runāts minētajā rakstā, ir vēl otra tendence — šķirt nozīmes salikteņiem ar *-veida* un *-veidīgs*. Un proti: salikteņus ar *-veida* izmanto, lai norādītu uz dažādu objektu ārējo — formas, apveida — līdzību, piemēram, *adatveida sprausla*, *āķveida īlens*,¹² turpretī salikteņus ar *-veidīgs* patur gadījumos, kad runa ir par abstraktāku īpašību līdzību, piemēram, *gāzveidīga viela*, *pastveidīgas ziepes* (salīdzinājums pēc struktūras). Jāpiebilst gan, ka šī otra tendence nav sevišķi spilgti izteikta un nereti arī abstraktāku īpašību salīdzināšanā aprobežojas ar īsākajām formām.

*

Rakstā fragmentāri aplūkoti atsevišķi vārddarināšanas un vārdu nozīmju diferencēšanas gadījumi, kas

¹¹ Latviešu valodas kultūras jautājumi. R., 1973, 99. lpp.

¹² Bieži vārdkopu vietā stājas salikteņi (*adatsprausla*, *āķilens*).

pašreizējā valodas praksē varbūt izpaužas visspilgtāk. Taču šķiet, ka arī šī analīze pietiekami uzskatāmi liecina par to, ka mūsdienu latviešu valodā noris spraigs jaunu vārdu veidošanas un jau lietoto vārdu semantisko pārviržu process. Un, ja mazliet vērigāk ielūkosimies plašajās valodas vārddarināšanas rezervēs, apzināsimies valodas leksikas bagātību un pratīsim to pareizi izmantot valodas prakses vajadzībām, mums pavērsies lielas iespējas jaunu jēdzienu apzīmēšanā un izteiksmes pilnveidošanā.

A. LAUZIS

ZINĀTNISKI TEHNISKĀ REVOLŪCIJA

Ja vārds, ko mēs dzirdam un redzam, neaktivizē (neierosina, neuzbur, neuzvanda) mūsu domās kādu jēdzienu, tad tas mums paliek tukša skaņa vai burtu virkne. Bet ne mazāk saprašanās cieš tad, ja mums aktivizējas citāds jēdziens, nekā gribējies vārda lietotājs. Tā ieviešas dažādu parādību saukšana vienā vārdā, izplatās maldīgi uzskati un spriedumi. Tie savukārt iedarbojas uz valodas sfēru un rada vēl lielāku jucekli.

Tieši tāds klupšanas akmens ir krievu valodas termins научно-техническая революция. Latviešu (tāpat lietuviešu) valodā to atveido ar diviem apzīmējumiem: *zinātniski tehniskā revolūcija* un *zinātnes un tehnikas revolūcija*. Izanalizēt šo gadījumu ir visai pamācoši.

Vispirms — par krievu valodas terminu научно-техническая революция. Tas parādījās 50. gadu beigās, kad mūsu valsts un citu sociālistisko valstu filozofi sāka pamazām apgūt un attīstīt jaunu jēdzienu, kas

atspoguļo vienu no nozīmīgākajām mūsdienu sabiedriskajām parādībām. Žurnāls «Вопросы философии» savā ievadrakstā (1974, 2), kas saīsinātā veidā bija pārpublicēts laikrakstā «Cīņa» (1974. g. 31. martā), šo jēdzienu definē šādi: «Tagad par vispāratzītu kļuvusi tēze, ka zinātniski tehniskā revolūcija ir viens no fundamentālajiem mūsu laikmeta sociālvēsturiskajiem procesiem, kas dziļi iedarbojas uz dažādām sabiedrības un cilvēka dzīves pusēm. Tā ne vien pārveido materiālās ražošanas tehnisko bāzi, paplašina dabzinātnisko un tehnisko atziņu sfēru un piešķir tai jaunu nozīmi, bet arī būtiski pārmaina cilvēka un dabas mijiedarbību, rada jaunas iezīmes visdažādākajos sociālekonomiskajos procesos, skar cilvēka bioloģisko substrātu, stimulē pārmaiņas viņa psiholoģijā.»¹

Taču termins научно-техническая революция sāka aizvien biežāk parādīties arī populārzinātniskajā un sabiedriski politiskajā literatūrā. Un ne visi autori līdz ar terminu pārņēma arī jēdzienu, kura izsacīšanai tas bija radīts. Daži šo apzīmējumu attiecināja uz revolūciju pašā zinātnē un tehnikā, nevis sabiedrībā.

Termina научно-техническая революция pirmais komponents научно-технический var nozīmēt ne vien 'tāds, kas saistīts ar zinātni un tehniku', bet arī 'tāds, kas piemīt zinātnē un tehnikai', to pašu, ko vārdu savienojums науки и техники (ģenitīvā).

Latviešu valodā ir tendence katru no šīm nozīmēm izsacīt ar savu leksisko atbildumu: pirmo ar vārdkopu *zinātniski tehniskais*, otro ar vārdkopu *zinātnes un teh-*

¹ Šis izpratnes pamatojumu var atrast trijās kolektīvās monogrāfijās: Человек — наука — техника. М., 1973; Научно-техническая революция и социализм. М., 1973; Научно-техническая революция и общество. М., 1973.

nikas. Diemžēl ne visi valodas lietotāji šo niansēšanas iespēju izmanto.

Apzīmējums *zinātnes un tehnikas revolūcija* kavē saturīgā, no dziļas sabiedrisko parādību analīzes izaugušā sociālfilozofiskā jēdziena 'zinātniski tehniskā revolūcija' izplatīšanos.

Tiem, kam šīs valodiski loģiskās lamatas nav zināmas, nostiprinās aplams priekšstats par pašreizējās lielās revolūcijas būtību. Un bez pareiza priekšstata par zinātniski tehnisko revolūciju kaut cik dziļāk izprast mūsdienu pasaules attīstības gaitu ir grūti.

Acīmredzot derētu gan tulkojumos, gan oriģināldarbos pilnīgi atsacīties no dezorientējošās vārdkopas *zinātnes un tehnikas revolūcija*. To vajadzētu darīt pat tad, ja ir pamats domāt, ka tulkojamais autors tieši tā saprot terminu научно-техническая революция. Šim gadījumam var noderēt, piemēram, apzīmējums *zinātnes un tehnikas progress*.

Redakcijas kolēģijas piezīme. Latvijas PSR ZA Terminoloģijas komisija paplašinātajā sēdē, kurā piedalījās filozofi, valodnieki un citi speciālisti, ir izskatījusi jautājumu par divu paralēlo apzīmējumu *zinātniski tehniskā revolūcija* un *zinātnes un tehnikas revolūcija* nozīmes atšķirību latviešu valodā. Pēc šajās vārdkopās ietvertu jēdzienu vispusīgas analīzes TK nonāca pie kopēja secinājuma, ka zinātnes un tehnikas progresa radītās revolucionārās pārmaiņas, kas pašreiz notiek visā sabiedrībā, ir apzīmējamas ar terminu *zinātniski tehniskā revolūcija*. Vārdkopa *zinātnes un tehnikas revolūcija* lietojama, kad jārunā par revolucionārajām pārmaiņām pašā zinātnē un tehnikā.

ĢENITĪVENĪ

Mūsdienu latviešu valodā aizvien biežāk lietvārdu vārdkopās par atkarīgajiem komponentiem tiek lietoti savdabīgi salikteņi, piemēram, *zaļzīda lakats*, *četrriindu pants*, *mūsdienu problēmas*, *daudzdienu brauciens* u. c. Šiem salikteņiem parasti ir tikai viena forma, kas atbilst lietvārdu vienskaitļa vai daudzskaitļa ģenitīvam, un tie palaikam aizstājami ar atbilstošā lietvārda vārdkopu atkarīgā locījuma formā, piemēram, *zaļa zīda lakats*, *četrus rindu pants*, *mūsu dienu problēmas*, *daudzu dienu brauciens*.

Bez tam lietvārda vārdkopās par atkarīgajiem komponentiem mēdz būt veidojumi, kas pēc celma uzbūves ir līdzīgi atvasinājumiem ar priedēkļiem. Tāpat kā minētajiem salikteņiem, arī šiem veidojumiem ir tikai viena — lietvārda ģenitīvam atbilstoša forma, un tos var aizstāt ar prievārdu savienots lietvārds tai pašā atkarīgajā locījumā, piemēram, *bezmaksas izdevums* un *izdevums bez maksas*.

Minētajiem piemēriem piemīt gan kopīgas, visus vienojošas pazīmes, gan arī atšķirīgas, klasificējošas pazīmes. Kopīgs un vienlaikus visiem šiem veidojumiem savdabīgs ir tas, ka sekundāriem celmiem tiek pievienota lietvārdu ģenitīva galotne un neviena cita

deklinācijas forma tiem veidota netiek. Visi šāda rakstura veidojumi turpmāk saukti par *ģenitīveņiem*.¹

Pēc celma uzbūves atšķirībām ģenitīveņi klasificējami divās pamatgrupās. Tām atbilstoši rakstā lietotas divas terminu vārdkopas — *saliktais ģenitīvenis* un *prievārda ģenitīvenis*. *Saliktā ģenitīveņa* celmu parasti veido divi vienkārši celmi, un tam atbilst lietvārda vārdkopa atkarīgā locījuma formā. *Prievārda ģenitīveņa* celmu veido priedēklis un vienkāršais celms vai sakne. Šim ģenitīvenim atbilst prievārda un lietvārda locījuma formas savienojums. Savukārt ģenitīveņiem atbilstošās lietvārda vārdkopas atkarīgie locījumi, kā arī prievārda un lietvārda locījuma savienojumi saukti par *ģenitīveņu pamatkonstrukcijām*.

Ģenitīveņi ir produktīva mūsdienu latviešu valodas parādība. Jo bieži tie lietoti zinātniskos tekstos un periodikā, t. i., tur, kur paustas jaunas atziņas un raksturotas vai analizētas aktuālas problēmas, kur plaši lietoti termini, kā arī jauni vārdi un citi izteiksmes līdzekļi.

Jaunu domu un atziņu izteikšanai un popularizēšanai mēdz lietot pierastus, ar tradīciju nostiprinātus izteiksmes līdzekļus. Bet pa reizei var izmantot valodas potenciālās iespējas un veidot jauninājumus. Ar laiku šādi jauninājumi, ja tos sāk lietot arī citi runātāji vai rakstītāji, no individuālā runas fakta kļūst par sociālu visas valodas faktu un reizē par produktīvu paraugu analogiem veidojumiem.

¹ Terminu *ģenitīveņi* pirmais ieteicis J. Kušķis. Latviešu valodnieciskajos rakstos tas jau lietots. Sk. Ozols A., Augstkalne R., Kušķis J. *Salikteni ar vien-* pirmajā daļā. — Latviešu valodas apcerējumi. LVU zinātniskie raksti, LX sēj., 9. A laidniens. R., 1967.

Plašā ģenitīveņu veidošana, jādodomā, atspoguļo kādu aktīvu attīstības tendenci mūsdienu latviešu valodā. Tā ir cieši saistīta ar visu valodas sistēmu. Bet paši ģenitīveņi ne pēc noformējuma, ne arī pēc funkcijām neatbilst tradicionālajam vārdu grupējumam vārdšķirās. Tāpēc svarīgi noskaidrot ģenitīveņu būtību, to veidošanas cēloņus un sakņojumu latviešu valodas sistēmā.

Ģenitīveņus iespējams raksturot vairākos aspektos.

Valodas materiāls liecina, ka ģenitīveņiem parasti atbilst pamatkonstrukcijas, bet ne visiem pēc ģenitīveņu pamatkonstrukcijas parauga veidotajiem savienojumiem atbilst ģenitīveņi. Tas liecina, ka ģenitīveņi mūsdienu latviešu valodā ir sekundāra parādība un pamatkonstrukcija ir to motivētāja.

Ģenitīveņu struktūra liek domāt, ka tie veidoti gan kā priedēkļvārdi, gan arī kā salikteņi. Salīdzinot ģenitīveņus ar šiem darinājumiem, redzams gan kopīgais, gan atšķirīgais.

Tāpat kā salikteņi un darinājumi ar priedēkli, arī ģenitīveņi, kuros pamatkonstrukcijas komponenti apvienoti vienā celmā, iegūst latviešu valodas vārdam raksturīgo pirmās zilbes uzsvāru. Pēc šās pazīmes ģenitīveņi kā monolītu vienību var viegli norobežot no pamatkonstrukcijas kā divu vai vairāku relatīvi patstāvīgu komponentu savienojumu. Uzsvārs ir ārēja pazīme. Tas gan noder ģenitīveņa kā veseluma norobežošanai no pamatkonstrukcijas, bet neko neliecina par ģenitīveņa gramatisko dabu un funkcionālajām spējām.

Salikteņi un atvasinājumi ar priedēkliem parasti pieder pie tās pašas vārdšķiras, pie kuras pieder motivētājs vārds, kas darinājumā pārstāvēts kā pēdējais celma komponents. Pēdējam komponentam tiek pievienots

darinājuma gramatiskais rādītājs. Tas var būt nepārveidots pēdējā komponenta noformējums, piemēram, *up-mal-a* un *mal-a*, *pierobež-a* un *robež-a*. Darinājums var iegūt citu gramatisko noformējumu, piemēram, *platmal-e* un *mal-a*, *palodz-e* un *log-s*. Kā vienā, tā otrā gadījumā darinājumam iespējams veidot pilnu paradigmu. Lietvārdu motivētie darinājumi, tāpat kā motivētāji vārdi, ir patstāvīgi priekšmetu nosaukumi.

Saliktā un arī prievārda ģenitīveņa celmā pēdējais komponents ir lietvārda celms. Varētu gaidīt, ka ģenitīveņi ir lietvārdi. Taču pretstatā saliktajiem un ar piedēkli darinātajiem lietvārdiem ģenitīveņu celmam iespējams pievienot tikai tādu ģenitīva galotni, ar kuru veido šo formu patstāvīgajam lietvārdam, kas ģenitīvenī pārstāvēts pēdējā komponentā.

Bez tam ģenitīveņi neiemanto lietvārdam raksturīgo spēju veidot pilnu paradigmu, nedz arī būt par patstāvīgiem priekšmetu nosaukumiem. Tā veidojas savdabīgas relatīvi patstāvīgas vienības ar saliktiem un prefiksāliem celmiem un tikai ar vienu lietvārda paradigmas formu, kam ļoti vājināta vai pat neitralizēta nominatīvā spēja. Kā vēlāk redzēsīm, arī sintaktiskā funkcionēšana ģenitīveņiem ir šaurāka nekā lietvārda ģenitīva formai. Tādējādi ģenitīveņiem nav pat visu lietvārda ģenitīva formai raksturīgo pazīmju.

Kā semantiski savdabīgas vienības ģenitīveņi parasti sastopami vārdkopās ar lietvārdu centrā. Vārdnīcās tie fiksēti visai nepilnīgi. Tas arī saprotams. Ģenitīvenim nav vārdam raksturīgās nominatīvās patstāvības. Līdz šim latviešu valodniecībā nav teorētiski pamatota priekšstata par šo veidojumu vietu un lomu latviešu valodas vārdu krājumā.

Ģenitīveņu veidošanās cēloņi vērojami sastatījumā ar atbilstošajām pamatkonstrukcijām, kuras lietotas par atkarīgajiem komponentiem vārdkopās ar lietvārdu centrā.

Līdz šim minētie ģenitīveņi atbilst vai nu lietvārda vārdkopai ģenitīva formā, vai arī prievārda un lietvārda ģenitīva savienojumam. Varētu domāt, ka šie ģenitīveņi ir vienkārši atributīvo konstrukciju savilkumi, kas it viegli atkal aizstājami ar šīm konstrukcijām. Valodas materiāls tomēr liecina, ka ģenitīveņu un pamatkonstrukciju attieksmes ne katreiz ir tik tiešas un vienkāršas. Ģenitīveņiem atbilst arī tādas atributīvas pamatkonstrukcijas, kuru galvenais komponents ir nevis ģenitīva, bet gan kāda cita atkarīgā locījuma forma.

Saliktiem ģenitīveņiem bieži vien atbilst lietvārdu vārdkopas instrumentālī, piemēram, *augstpapēžu laiviņas* un *laiviņas ar augstiem papēžiem*, *garkāta pipe* un *pipe ar garu kātu*, *četrzaru lukturis* un *lukturis ar četriem zariem*.

Vārdkopu instrumentāļa formai atbilstošie ģenitīveņi daudz vairāk atšķiras no atributīvās pamatkonstrukcijas nekā vārdkopu ģenitīva formai atbilstošie. Vārdkopas celma sakausēšana te, pirmkārt, saistīta arī ar vārdkopas formas pārveidošanu: atributīvās vārdkopas instrumentāļa formas rādītājs ģenitīvenī tiek aizstāts ar attiecīgās deklinācijas ģenitīva galotni. Otrkārt, tiek mainīta atribūta vieta. Ar vārdkopu instrumentāļa formā izteiktais atribūts parasti atrodas aiz apzīmējamā lietvārda. Turpretī atbilstošais ģenitīvenis nostājas apzīmējamā lietvārda priekšā, piemēram, *laiviņas ar augstiem papēžiem* un *augstpapēžu laiviņas*.

Mūsdienu latviešu valodā apzīmētāja izteikšanai bieži izmanto lietvārda vārdkopas instrumentāļa formā. Arī tām atbilstošo ģenitīveņu ir daudz.

Saliktajam ģenitīvenim atbilst lietvārdu vārdkopas lokatīva formā, piemēram, *divrindu pogas* un *pogas divās rindās*, *brīvdabas muzejs* un *muzejs brīvā dabā*, *taisnvirziens* un *kustība* un *kustība taisnā virzienā*. Arī šie ģenitīveņi no atbilstošajām vārdkopām atšķiras ar tādām pašām pazīmēm kā lietvārda vārdkopu instrumentāļa formām atbilstošie, t. i., ar locījuma galotni un ar vietu attieksmē pret apzīmējamo lietvārdu.

K. Milenbaha un J. Endzelīna vārdnīcā (ME) reģistrēti daži piemēri, kur saliktajam ģenitīvenim atbilst lietvārda vārdkopas datīva forma, piemēram, *trīsmeitu tēvs* un *tēvs trim meitām*, *divzirgu rati* un *rati diviem zirgiem* (velkami).

Saliktie ģenitīveņi atbilst atributīvajām lietvārda vārdkopām, kuru centrālais komponents ir lietvārds atkarīgā locījuma formā ar prievārdu, piemēram, *jaunrudzu maize* un *maize no jauniem rudziem*, *vienvārda teikums* un *teikums no viena vārda*, *četrzīmju skaitlis* un *skaitlis no četrām zīmēm*.

Piemēri liecina, ka ģenitīveņu veidošana ir vienots process, kurā tiek unificēta ar dažādām pamatkonstrukcijām izteiktā apzīmētāja forma un vieta attieksmē pret apzīmējamo lietvārdu.

Kā starppakāpe starp pamatkonstrukciju un ģenitīveni parasti iespējama atributīva vārdkopa ģenitīva formā. Sai formā izteiktais apzīmētājs nostājas apzīmējamā lietvārda priekšā, piemēram, *kurpes ar*

augstiem papēžiem, augstu papēžu kurpes un augstpapēžu kurpes; tēvs trim meitām, triju meitu tēvs un trīsmeitu tēvs.

Mūsdienu latviešu valodā pārstāvēti tādi salikti ģenitīveņi, kuru celmā nav ietverti visi atributīvās pamatkonstrukcijas komponenti. Vienu šādu grupu veido ģenitīveņi, kam atbilst lietvārda vārdkopas akuzatīva forma, kura savukārt atkarīga no īpašības vārda *augsts, garš, ilgs, smags, vecs* u. c. Šādu konstrukciju apzīmētājiem atbilst ģenitīveņi, kuru morfoloģiskajā sastāvā īpašības vārds netiek iekausēts, piemēram, *četrriindu pants* un *četras rindas garš pants, divgadu kumeļš* un *divus gadus vecs kumeļš, simtgadu koki* un *simt gadus veci koki*.

Kā redzams, veidojot šos ģenitīveņus, tiek realizēts zināms ekonomijas princips: plašākas atributīvās konstrukcijas nozīme ar ģenitīveni izteikta koncentrētāk, izlaižot semantiski mazāk noslogoto komponentu.

Otrā grupā ietilpst tādi saliktie ģenitīveņi, kuros koncentrēta vēl plašāku sintaktisko savienojumu nozīme, piemēram, *daudznišu sedzene* un *ar daudzām nītim austa sedzene, dziļūdens termometrs* un *dziļa ūdens temperatūras mērišanai lietojams termometrs, krustvārdu mikla* un *krustiski kārtotu vārdu mikla*.

Jo plašākas atributīvās konstrukcijas nozīmei ģenitīvenis atbilst, jo vairāk tās komponentu ir elidēts, jo vairāk nosacīta ir ģenitīveņa nozīme. Tādēļ blakus ģenitīveņiem ar motivētu un pilnīgi skaidru nozīmi latviešu valodā pastāv arī nosacītas nozīmes ģenitīveņi, piemēram, *pārairu divnieks, retzemju elementi, Trīsgrašu opera* u. c.

Mūsdienu latviešu valodā plaši pārstāvēti arī prievārdu ģenitīveņi. Tiem atbilst gan lietvārda ģenitīva, gan arī citu atkarīgo locījumu un prepozīcijas savienojumi. Ģenitīveņa celmā tiek sakausēts prievārds ar lietvārda celmu, kuram pievienota attiecīgās deklinācijas ģenitīva galotne. Tāds prievārda ģenitīvenis iegūst pirmās zilbes uzsvāru un nostājas apzīmējamā lietvārda priekšā, piemēram, *žagata bez astes* un *bezastes žagata, pote pret vēzi* un *pretvēža pote*.

Ģenitīveņos visbiežāk pārstāvēti prievārdi *aiz, ārpus, bez, pēc, pie, pirms, priekš, virs, zem; pār, pret, starp*, bet nav realizētas visas šiem prievārdiem raksturīgās nozīmes. Visbiežāk realizēta vietas un laika nozīme, piemēram, *aizjūras viesi, piefermas dārzs, piejūras josla, piepilsētas mežs, zemādas tauki, zemledus zveja, pēckara laikmets, pēcrevolūcijas laikmets, ārpusskolas darbs, prettanku lieltanks, starpkolhozu kooperācija, starpplanētu lidojumi, starpzvaigžņu telpa*.

Jo produktīvi ir ģenitīveņi ar prievārdu *bez*. Tajos izpaužas šim prievārdam raksturīgā trūkuma nozīme, piemēram, *bezgaisa telpa, beznosacījuma reflekss, bezvārda upīte*.

Prievārda ģenitīveņa nozīme var atbilst gan nozīmei, kāda ir ar prievārdu savienotam lietvārdam attiecīgajā locījumā, piemēram, *bezvārda upīte* un *upīte bez vārda*, gan arī plašāku konstrukciju nozīmei, piemēram, *ārpusklases darbs* un *darbs, kas veicams pēc mācību stundām*.

Sai ziņā prievārdu ģenitīveņi ir līdzīgi saliktajiem ģenitīveņiem. Kā vienu, tā otru nozīme var atbilst

ģenitīveni apvienoto komponentu veidotās konstrukcijas nozīmei un var arī būt tai neadekvāta, tātad nosacīta.

Ģenitīveņu veidošanu mūsdienu latviešu valodā acīmredzot stimulē vairāki visai atšķirīgi faktori. Tie ir gan ārēji, gan iekšēji.

Ārējs faktors, kas veicina ģenitīveņu veidošanu latviešu valodā, ir citu valodu ietekme. Mūsu dienās šim faktoram ir sevišķi liels īpatsvars.

Meklējot citu valodu izteiksmes līdzekļiem ekvivalentus savā valodā, var rīkoties dažādi. Var veidot burtiskus tulkojumus — kalkas. Tas gan ir vieglākais, taču ne vienmēr labākais paņēmieni. Ideāli jautājums risināts tad, ja citas valodas parādībai atrasts atbilstošs izteiksmes līdzeklis pašu valodā.

Mūsu dienās latviešu valodā ļoti strauji attīstās terminoloģiskā leksika. Tieši terminu veidošanā citu valodu ietekme visvairāk iespējama. Šai latviešu valodas leksikas slānī ģenitīveni pārstāvēti diezgan bagātīgi.

Ģenitīveni latviešu valodas terminos salīdzinājumā ar atbilstošiem krievu valodas terminiem lietoti dažādi. Ir terminu vārdkopas latviešu valodā, kuru ģenitīveņiem atbilst salikti atvasināti īpašības vārdi krievu valodā, piemēram, *daudzvārpstu urbmašīna* un многшпиндельный сверлильный станок, *smilšstrūklas tīrīšana* un пескоструйная очистка, *starpoperāciju uzlaide* un межоперационный пуск.

Latviešu valodā ir arī tādi termini, kuros saliktie ģenitīveni lietoti krievisku vārdkopu nozīmes izteikšanai, piemēram, *augstspiediena deglis* un горелка высокого давления, *biezseguma elektrod*s un толсто-обмазанный электрод, *četrvelmju stāvs* un

стан кварто, *divdaļu vītņgriezis* un плашка разъемная.

Tas liecina, ka latviešu valodas ģenitīvenis ir samērā patstāvīgs izteiksmes līdzeklis.

Iekšējie valodas faktori, kas varētu ietekmēt ģenitīveņu veidošanos, ir vairāki.

Vispirms te izpaužas tendence darināt salikteņus no lietvārdiem un to apzīmētājiem, piemēram, *teikuma loceklis* un *teikumloceklis*, *vārdu šķira* un *vārdšķira*.

Atributīvās vārdkopas savilkšanu pa reizei veicina tas, ka centrālais lietvārds viens pats ar savu nozīmi nespēj raksturot pārvaldītāja lietvārda nosaukto parādību. Tiešais raksturotājs ir atributīvās vārdkopas atkarīgais komponents, piemēram, *jaunattīstības valstis* un *jaunās (attīstības) valstis*.

Ģenitīveņu veidošanos ietekmē arī locījumu funkciju specializēšanās un līdz ar to funkciju sfēru norobežošanās. Latviešu valodā ģenitīvs kļuvis par apzīmētāja locījumu, t. i., ģenitīvs ir atkarīgā lietvārda forma vārdkopās ar lietvārdu centrā. Turpretī akuzatīvs nostiprinās par objekta locījumu, un lietvārds šā locījuma formā parasti lietojams par atkarīgo komponentu vārdkopās ar verbu centrā. Acīmredzot tradīcija izteikt atribūtu ar lietvārdu ģenitīvā ietekmē ģenitīveņu veidošanu.

Ģenitīveņiem ir arī citas — funkcionāla rakstura pazīmes. Tos, kā redzams, lieto tikai par apzīmētājiem. Ja ģenitīvenim atbilstošās pamatkonstrukcijas centrālais lietvārds izteic nevis apzīmētāju, bet kādu citu teikuma loekli (izteicēju, apstākli), tad komponenti parasti netiek savilkti, piemēram: *Vispasaules veselības aizsardzības organizācija .. pieņēma lēmumu izvērst visā pasaulē kampaņu bada*

likvidēšanai uz zemeslodes... spēj uzstādīt līdz 10 tonnu smagas lielgabārīta konstrukcijas... Tās ir maza gabārīta.*... izmanto mazgabārīta aritmētiskās darbības skaitļošanas mašīnu.

Tas pats vērojams arī prievārdu ģenitīveņu un tiem atbilstošo prievārdu un lietvārdu savienojumu lietošanā: ģenitīvenis parasti nostājas apzīmētāja funkcijā, bet ar prievārdu savienotais lietvārds attiecīgajā locījumā — apstākļa funkcijā, piemēram: *Dispansers ārzemju jūrnieku bezmaksas ārstēšanai* un .. šī medicīniskā iestāde bez maksas ārstē tikai dažas slimības... *Keitels parakstīja bezierunu kapitulācijas aktu* un .. *derīgo zemi indiāņiem vajadzēja bez ierunām atstāt.*

Vajadzīgs plašs un vispusīgs valodas materiāla vākums un analīze, lai izdibinātu visus iekšējos faktoros, kas veicina ģenitīveņu veidošanu un lietošanu latviešu valodā. Tikpat svarīgi ir apzināt arī tos faktoros, kas šo procesu neveicina.

Mūsdienu latviešu valodas teikumā prievārda savienojums ar lietvārdu attiecīgajā locījumā vienlaikus var saistīties gan ar lietvārdu, gan ar darbības vārdu, piemēram: *Iekārta, kuras svars zem ūdens nedaudz pārsniedz 2 kg, sastāv no raidītāja, .. laringofona*.. Šai teikumā savienojumu *zem ūdens* var saistīt gan ar vārdformu *svars*, gan arī ar *pārsniedz*. Tādējādi tam vienlaikus ir gan apzīmētāja, gan apstākļa daba. Šādā funkcijā lietotais prievārda savienojums ar lietvārdu attiecīgajā locījumā par ģenitīveni netiek savilkts. No tā var spriest, ka ģenitīveņiem tipiska ir vienīgi

*Sāds sintaktisks veidojums nav ieteicams, — labāk: *Tās ir maza gabarīta konstrukcijas.*

apzīmētāja funkcija, ka apstākļa un divlocekļu funkciju tie nemēdz veikt.

Ģenitīveņu veidošana acīmredzot saistāma ar latviešu valodai tipisku, vēsturiski nostiprinātu paņēmienu vai tradīciju — iztikt ar lietvārdu ģenitīvā tur, kur citās valodās lietojams attiecīgs īpašības vārds.

A. Potebņa, analizēdams baltu valodu materiālu, secina, ka atribūta izveidē tās nav turpinājušas ar slāvu valodām kopējus ceļus. Viņš atzīst, ka latviešu un lietuviešu valoda atrodas uz daudz senākas pakāpes, «kur īpašības vārds cilmes norādīšanai vai nu nemaz netiek veidots, vai arī tiek veidots ļoti reti un par galveno, lielāko tiesu vienīgo aplūkojamo attieksmju izteicēju tiek izmantots vsk. un dsk. ģenitīvs.² A. Potebņa atzīst, ka ar ģenitīvu izteiktais atribūts neļauj domai atrauties no substances.

Prof. J. Endzelīns latviešu valodas ģenitīva īpatsvaru atribūta izteikšanā skaidrojis citādi nekā A. Potebņa. J. Endzelīns domā, ka latviešu valodā īpašības vārdi ir bijuši, bet zuduši lībiešu valodas ietekmē.

Kā redzams, ģenitīveņu veidošanā tiek unificēts formants. Par tādu ir kļuvusi lietvārdu ģenitīva galotne.

Salikto ģenitīveņu materiālā iezīmējas tendence vienskaitļa ģenitīva galotnes *-a*, *-as*, *-es* un *-s* aizstāt ar visām deklinācijām kopīgo galotni *-u*. Valodas praksē palaikam vērojamas svārstības starp vienskaitļa un daudzskaitļa galotnes lietošanu, piemēram, *pusgaiļa laiks* un *pusgaiļu laiks* ('nakts vidus'). Šīs svārstības konstatētas saliktajos ģenitīveņos ar *vien-* celma pirmajā daļā, kur pirmā komponenta nozīme rosina

² Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, III. 1968, с. 150.

gaidīt otru komponentu vienskaitļa ģenitīva formā.³ ME vārdnīcā reģistrēti piemēri, kur lietots *-u* gaidāmās vienskaitļa ģenitīva galotnes vietā, piemēram, *vienmāju augi, vienroku izkaps, viendziju cimdi*. *Vienmāju* un *viendziju* varēja rasties blakus daudzskaitliniekiem *mājas, dzijas*, kā arī analogu konstrukciju (*divmāju augi, divroku izkaps*) ietekmē. Vārds *roka* lietojams kā vienskaitļa, tā daudzskaitļa formā, un ģenitīvenī tas būtu gaidāms vienskaitļa formā.

Nelielu, bet nozīmīgu grupu veido ģenitīveņi, kuru otrais komponents nozīmes ziņā ir tuvāks atbilstošā verba, nevis substantīva nozīmei. Tā ģenitīvenis *divviru* un tam līdzīgie *trīsviru, vienviru* lietojami vārdkopās ar vārdiem *logs, durvis* centrā. Šo vārdkopu nozīme ir 'divpus verams logs', 'divpus veramas durvis' un nevis 'logs ar divām virām', 'durvis ar divām virām'. Arī ģenitīvenī *divguļu* iekausētā verbālā sakne *guļ-* ir patstāvīga lietvārda *guļa* celms. Vārdkopās *divguļu sega, divguļu gulta* lietoto ģenitīveņu nozīme ciešāk saistīta ar šās saknes verbālo nozīmi.

ME vārdnīcā reģistrēti vairāki citi ģenitīveņi ar verbālu sakni celma otrajā daļā, piemēram, *divdegu brandvīns, divdīgu mieži, lini* (kad sējums neuzdīgst vienā laikā), *vienjūga* un *vienjūgu vāgi, rati, arkls, vienmīku maize* (vienu reizi mīcīta), *vēlaudžu āboliņš, zemlodu (zemložņu) apiņi, zirņi, vitoli, kaņepes*. Tādi paši veidojumi ar *-u* ME doti ar vienkāršākas uzbūves celmiem, piemēram, *neredžu drēbes, nerimu darbs, piekaru kabata*. Ar *-u*

³ Sk. Ozols A., Augstkalne R., Kušķis J. Salikteni ar *vien-* pirmajā daļā. Latviešu valodas apcerējumi. LVU zinātniskie raksti, LX sēj., 9. A laidienis. R., 1967.

noformētas verbālas saknes, un šie veidojumi lietoti par atkarīgajiem komponentiem vārdkopās ar lietvārdu centrā, piemēram, *ne šu māte* ('krustmāte, kas nes bērnu krustīt'), *skriņu spalviņas* ('rakstāmspalvas'), *svelu gaiss* ('stiprs sals').

Daži no šiem ME reģistrētajiem ģenitīveņiem mūsdienu latviešu valodā izzuduši, bet daudzus vēl lieto. Galvenais ir tas, ka dzīvs ir ģenitīveņu veidošanas modelis. Tas palīdz izprast tekstā lietotos ģenitīveņus un pēc vajadzības ļauj veidot jaunus.

Ģenitīveņu veidošana daļēji atgādina lietvārdu locījumu un lietvārda vārdkopu locījumu formu adverbēšanu. Laika gaitā sarežģītu pārveidojumu rezultātā šie veidojumi iegūst patstāvīga vārda dabu. Tā līdzās lietvārda *druska* akuzatīva formai *drusku* mūsdienu latviešu valodā lietojams apstākļa vārds *drusku*. Tas ir minētās formas adverbējums. Tāpat vārdkopas *ši diena* akuzatīva formai *šo dienu* līdzās lietojams apstākļa vārds *šodien*.

Adverbētās lietvārdu formas mēdz uztvert kā patstāvīgus vārdus, kam ir noteiktas vārdšķiras — apstākļa vārda daba. Dažas adverbēšanai pakļauto nomenu locījumu galotnes laika gaitā kļuvušas par apstākļa vārdu darināšanas morfēmām (*lēni, lēnu, lēnām*).

Ģenitīveņiem nepiemīt šāda ar tradīciju nostiprināta vārdšķiras daba. Tie neatbilst nevienai no tradicionālajām vārdšķirām, kaut arī dažas pazīmes tos saista gan ar lietvārdiem, gan apstākļa vārdiem, gan ar īpašības vārdiem. Ar lietvārdiem ģenitīveņus vistiešāk saista cilme, ar apstākļa vārdiem tas, ka ģenitīveņiem neveidojas gramatisko formu paradigma. Funkcionējot galvenokārt par apzīmētājiem lietvārda vārdkopās, ģenitīveņi ir tuvi īpašības vārdiem.

Mūsdienu latviešu valodā ģenitīveņu celmi tiek paplašināti ar produktīvajiem īpašības vārdu piedēkļiem, visbiežāk ar *-ig-* un ar *-ain-*. Līdz ar to saliktam ģenitīvenim mūsdienu valodā paralēli tiek veidots salikts atvasināts īpašības vārds, piemēram, *konusveida tikls* un *konusveidīgs tikls*, *pakavuveida celtne* un *pakavuveidīga celtne*,⁴ *piecstāvu nams* un *piecstāvīgs nams*; *garkātu rozēs* un *garkātainās rozēs*, *sīklapu magonīte* un *sīklapainā magonīte*, *četrlapu āboliņš* un *četrlapainais āboliņš*. Īpašības vārdu izskaņa tiek pievienota arī prievārda ģenitīvenim, piemēram, *bezvēja diena* un *bezvējaina diena*, *bezsniega ziema* un *bezsniegaina ziema*.

Pa reizei ģenitīveņa celms iegūst pilnu lietvārda deklinācijas paradigmu, kondensējot sevī tās lietvārda vārdkopas nozīmi, kurā bijis par atkarīgo komponentu, piemēram, *bezsvara stāvoklis* un *bezsvars*, *bezvēja laiks* un *bezvējš*. Pēc šāda parauga veidoti vietu nosaukumi *Aizbaikāls*, *Piemaskava*, *Pievolga*, *Pārdaugava*, kā arī apzīmējums *piepilsēta*. Šajos vārdos kondensētas vārdkopas *zeme*, *teritorija*, *vieta aiz Baikāla*, *pie Maskavas*, *pie Volgas*, *pāri Daugavai* utt. nozīme.

No ģenitīveņu analīzes izriet, ka šā darināšanas modeļa produktivitāte sakņojas senā latviešu valodas apzīmētāja izteikšanas tradīcijā. Ģenitīveņi veidojas kā savdabīgi nelokāmi ar lietvārdu nosaukta priekšmeta raksturotāji.

⁴ Par to sk. A. Rubīna. Salikteni ar *-veida* un *-veidīgs*. — Latviešu valodas kultūras jautājumi. R., 1973, 99. lpp.

DAŽI PĀRVALDĪJUMA KĻŪDU VEIDI

Plaši izplatīts lietvārda vārdkopas veids ir vārdkopas ar lietvārdu ģenitīvā kā atkarīgo komponentu, piemēram, *mātes lakats, ciema padome, egļu mežs, makšķerēšanas piederumi*.

Vārdkopās ar lietvārda datīvu kā atkarīgo komponentu neatkarīgais komponents visbiežāk ir tāds lietvārds, kas atvasināts no darbības vārda, kurš biedrojas ar datīvu, piemēram, *vēstījums tautai (vēstīt tautai), kaitēšana veselībai (kaitēt veselībai), ticība uzvarai (ticēt uzvarai)*. Neatkarīgais komponents var būt arī lietvārds, kas nav atvasināts no darbības vārda, piemēram, *drēbe — drēbe mētelim; laiks — laiks atpūtai; gurķi — gurķi skābēšanai*. Atkarīgais komponents — lietvārds datīvā šādās vārdkopās izsaka nolūku, kam paredzēts konkrētas vai abstraktas nozīmes priekšmets, kuru nosauc neatkarīgais komponents: *drēbe paredzēta mēteļa šūšanai; laiku izmantos atpūtai; gurķi domāti skābēšanai*.

Lietvārda vārdkopās atkarīgais komponents var būt lietvārds instrumentālī, piemēram, *cilvēks ar pieredzi, jauneklis ar bārdu, tikšanās ar rakstniekiem*, un lietvārds lokatīvā, piemēram, *mērķi šaušana, māja mežmalā, kritiens bezdibeni*.

Lietvārda vārdkopa, kurā atkarīgais komponents ir lietvārds ģenitīvā, reizēm pēc nozīmes ir līdzīga vārdkopai, kurā tie paši komponenti saistīti datīva pārvaldījumā. Piemēram, vārdkopa *sapulču zāle* nozīmē gandrīz to pašu, ko vārdkopa *zāle sapulcēm*. Arī vārdkopās *tēva palīgs* un *palīgs tēvam* manāma tikai neliela nozīmes nianse. Teikumā *dēls ir tēva palīgs* ar vārdkopu

tēva palīgs pateikts, ka dēls tēvam pastāvīgi palīdz, varbūt kādā darbā ir viņa palīgs pat pēc amata. Turpretim teikumā *dēls ir palīgs tēvam* ar vārdkopu *palīgs tēvam* var izsacīt palīdzības epizodiskumu, spēšanu palīdzēt, ja rodas vajadzība to darīt. Pirmajā vārdkopā komponentu attieksmēm ir piederības nozīme, to saistījums ir ciešāks, bet otrajā vārdkopā (ar datīvu) komponentu jēdzieniskais saistījums ir brīvāks. Pavisam atšķirīga nozīme ir, piemēram, vārdkopām *drauga sveiciens* un *sveiciens draugam*. Pirmajā vārdkopā draugs ir sveiciena sūtītājs, otrajā vārdkopā — sveiciena saņēmējs.

Vārdkopu komponentu savstarpējās attiecības ir dažādas. Tās atkarīgas gan no šo komponentu formas, gan no to nozīmes, gan arī no citiem vārdiem, ar kuriem tie saistīti. Lai pareizi izteiktu domu, vārdi pareizi jāsaista gan mazākās vienībās — vārdu savienojumos, gan lielākā sintaktiskā vienībā — teikumā.

Ģenitīva locījumam latviešu valodā ir ļoti plaša lietojuma sfēra. To nevar sacīt par datīvu. Taču pēdējā laikā datīvu bieži vien redz lietotu tur, kur nepieciešams ģenitīvs vai cits locījums, vai prievārds ar vārdu attiecīgajā locījumā. Atrodams arī nepareizs ģenitīva lietojums.

Aplūkosim piemērus, kas ņemti no preses («Cīņa», «Padomju Jaunatne», «Rīgas Balss», «Literatūra un Māksla», «Sports», «Rīgas Viļņi»), radoraidījumiem un publicētajiem aģentūras «Latinform» materiāliem. Jāpiebilst, ka piemēros būs ne tikai vienkāršas, bet arī paplašinātas vārdkopas — atkarīgajam komponentam būs pakārtots vēl kāds vārds, piemēram: vienkāršā vārdkopa — *tilta projekts*, paplašināta vārdkopa — *Salu tilta projekts*.

Nepareizs pārvaldījums lietvārda vārdkopās

Patiesīgums, kas pusgadsimtu piemīt mūsu attiecībām, ir spilgts paraugs draudzībai un mierīgai līdzāspastāvēšanai.

Šai teikumā apgalvots, ka patiesīgums ir paraugs draudzībai un mierīgai līdzāspastāvēšanai. Vai tāds paraugs ir iespējams? Tēvs var būt paraugs bērniem, skolotājs — skolēniem, tātad ar saprātu apveltīta dzīva būtne citai tādai pašai dzīvai būtnei. Teikumā izsacītajā domā nav jēgas — pirmkārt, tāpēc, ka pārvaldījums te nav pareizs (nevis *paraugs draudzībai*, bet gan *draudzības paraugs*), un, otrkārt, tāpēc, ka grūti iedomāties patiesīgumu par draudzības paraugu. *Mūsu attiecības* varētu būt *spilgts draudzības un mierīgas līdzāspastāvēšanas paraugs*.

Francijas, Itālijas, Zviedrijas, Šveices un citu zemju firmas rādīja iekārtas un rīku kompleksus [pareizi: komplektus] *juvelieru darbam*.

Datīva formas *darbam* lietojumu šai teikumā padara neiespējamu darbības vārds *rādīja* (*rādīja iekārtas un rīku komplektus darbam*). Vajadzīgs ģenitīvs: *..firmas rādīja juvelieru darba iekārtas un rīku komplektus*. Datīvu kā locījumu, kas izsaka nolūku, te varētu lietot tad, ja šo datīvu papildinātu ar vārdu *paredzēts*: *..firmas rādīja juvelieru darbam paredzētas iekārtas un rīku komplektus*.

Parizē redzams pielūgsmes kults vecajam, bijušajam.

Vārds *kults* lietvārda vārdkopā vienmēr pārvalda ģenitīvu: *personības kults, mirušo kults, lietu kults, mātes kults, Dionīsa kults*. Tātad *vecā*,

bijušā kults. Taču teikumā ir vēl viena vaina: nav iespējams *pielūgsmes kults*. Pielūgsmes tas pats kults vien ir. Domu varētu izteikt šādi: *Parīzē redzams vecā, bijušā kults* vai arī *Parīzē dievina veco, bijušo*.

Pietiek minēt kaut vai izstrādāto projektu Salu tiltam... lai redzētu, ka visam pamatā ir ģenerālā plāna apsvērumi.

Liekas, autors ir gribējis sacīt: *Pietiek jau ar to, ka minam izstrādāto Salu tilta projektu..*

Dzidra Lase ved mani uz mazām durtiņām, aiz kurām tikpat sīkā istabelē piemetas ārstes, gaidīdamas savu reizi braucienam.

Sai teikumā nepareizi veidotās vārdkopas *reizi braucienam* vietā var likt vienu no diviem variantiem — vai nu vārdkopu ar atkarīgo lietvārdu ģenitīvā: *.. gaidīdamas savu braukšanas reizi*, vai vārdkopu, kurā atkarīgais komponents ir nenoteiksme: *.. gaidīdamas savu reizi braukt*.

Tas [nams] beidzot nu ir klāt. Veru durvis necilam namam Maskavā, Gorkija ielā iepretim kinoteātrim «Rossija». Tad kabinetam ar uzrakstu «Galvenais redaktors».

Sai piemērā paplašinātajai vārdkopai *durvis necilam namam* pievienojies darbības vārds *vērt* un izveidojies latviešu valodā nelietojams vārdu savienojums. Varētu *izgatavot durvis namam* (nolūka datīvs), bet *vērt* var *nama durvis*. Varētu gan *vērt durvis ciemiņam*, lai to laistu iekšā. Te labi redzams, ka vārdu *durvis* un *nams* saistījums ģenitīva vai datīva pārvaldījumā atkarīgs no vārdiem *vērt, izgatavot*. Acīm redzams, ka rakstītājs nav pratis pareizi rīkoties. Minēto piemēru varētu pārveidot šādi: *Tas beidzot nu ir klāt — necils nams Maskavā, Gorkija ielā iepretim kinoteātrim «Rossija». Veru*

ši nama durvis, tad — kabineta durvis ar uzrakstu «Galvenais redaktors».

Vēl daži piemēri, kuros vārdkopas atkarīgais komponents lietojams ģenitīvā, nevis datīvā:

Septembra beigās būs pirmizrāde R. Vāgnera «Klīstošajam holandiešim». [Pareizi: ..būs R. Vāgnera operas «Klīstošais holandiešis» pirmizrāde.]

Sociālistiskā sacensība aizsākās pagājušajā gadā lopu ziemošanas sākuma periodā. Iniciatore tai bija Centra fermas lopkope G. Tamane. [Pareizi: ..Tās iniciatore bija..] *Pērn mēs saņēmām fondus šiem izstrādājumiem par 88 tūkstošiem rubļu.* [Pareizi: ..saņēmām šo izstrādājumu fondus..]

Datīvs lokatīva vietā:

Lielī palīgi kaitīgo kukaiņu apkarošanai ir putni.

Palīdzēt, būt par palīgu var cilvēkam, cilvēku kolektīvam, citām dzīvām būtnēm, iestādei, organizācijai, dabai, nevis abstraktam jēdzienam — apkarošanai. Palīdzēt var kādam kaut kādā darbā, darbībā, piemēram, *skolēni palīdz (ir palīgi) kolhozam ražas novākšanā.* Tātad *lielī palīgi kaitīgo kukaiņu apkarošanā ir putni.* Tas, kam palīdz kukaiņu apkarošanā, šai piemērā ir saprotams no konteksta. Līdzīgs piemērs:

Labs palīgs un padomdevējs brīvā laika pareizai izmantošanai var būt prese. [Pareizi: *Labs palīgs un padomdevējs brīvā laika pareizā izmantošanā..*]

Viņam vaicāja, kāda ir viņa nostāja problēmām par to, ka..

Vārdu *nostāja* mēdz lietot saistījumā ar lietvārdu lokatīvā: *nostāja kādā jautājumā (nevis problēmā), kādā lietā*. Teikumu varētu veidot tā: *Viņam vaicāja, kāda ir viņa nostāja jautājumā par to, ka...*

Gadās redzēt arī tādas lietvārda vārdkopas, kurās atkarīgais komponents nepareizi lietots ģenitīvā, piemēram,

Taču īsos vārdos tā ir [islandiešu] ciņa pret dāņu un norvēģu pakļautību.

Darbības vārds *pakļaut* var vienlaikus pārvaldīt akuzatīvu un datīvu, piemēram, *pakļaut tautu verdzībai*. Ja tajā pašā vārdkopā darbības vārda nenoteiksmes vietā stājas no šī darbības vārda atvasinātie lietvārdi *pakļaušana, pakļautība, pakļāvums*, mainās pārvaldījums, proti, tas, kas tiek pakļauts, tagad iesaistās vārdkopā nevis akuzatīva, bet gan ģenitīva formā, piemēram, *tautas pakļaušana (pakļautība, pakļāvums) verdzībai*. Minētais teikums lasītāju maldinātu, ja konteksts neliecinātu un no vēstures nebūtu zināms, ka islandieši bija pakļauti dāņiem un norvēģiem, nevis dāņi un norvēģi ir tie, kas kaut kam pakļauti. Pareiza šī teikuma konstrukcija būtu šāda: *Taču, īsos vārdos, tā ir ciņa pret pakļautību dāņiem un norvēģiem.*

Diezgan bieži sastopamas lietvārda un arī īpašības vārda vārdkopas, kurās nepareizi lietots lietvārda datīvs, kad nepieciešams netiešais pārvaldījums, t. i., prievārds kopā ar lietvārdu attiecīgajā locījumā, piemēram,

..ilgi šim jautājumam meklēja atbildi.

Vairākkārt ir runāts un rakstīts, taču vēl un vēl jāatgādina, ka nevar *atbildēt jautājumam*. Var *atbildēt*

kādam *uz jautājumu*.¹ Tāpat veidojama vārdkopa ar lietvārdu kā neatkarīgo komponentu — *atbilde uz jautājumu*, tātad:

.. *ilgi meklēja atbildi uz šo jautājumu*.

Tikpat nepareizi ir lietot vārdus *lojāls (nelojāls)*, *lojalitāte (nelojalitāte)*, arī *atsaucīgs, atsaucība* ar lietvārdu datīvā.

Lojalitāte ir lojāla izturēšanās pret kādu, pret kaut ko, tātad — *lojalitāte* vai *nelojalitāte* pret kaut ko, pret kādu. Tāpat īpašības vārds *atsaucīgs* vārdkopā biedrojas ar prievārdu *pret* un lietvārdu akuzatīvā, piemēram, *atsaucīgs pret lūdzēju*.

Rīgas svaru remonta rūpnīca slēdz līgumus stacionāro, preču un analītisko svaru remontiem..

Tika dots atsevišķu materiālu vērtējums un izteikti ierosinājumi turpmākajam darbam.

Līgumu slēdz ar kādu personu, organizāciju, iestādi *par kaut ko*: .. *slēdz līgumus par.. svaru remontu*. Tāpat ierosinājumu, priekšlikumu izsaka *kādam par kaut ko*: .. *izteikti ierosinājumi par turpmāko darbu*.

Aplamā prievārdu atmešanā esam nokļuvuši jau diezgan tālu. Ja jau tiek atbalstīta prievārda atmešana verbālajās (darbības vārda) vārdkopās un atzīta par nevainojamu no diskusijas jau plaši pazīstamā vārdkopa *pieplakt zemei*,² kā arī *piebraukt laivu krastam, uzklāt segu gultai*, drosminieki attīstības vārdā sper soli tālāk — likvidē prievārdu arī nominālajās vārdkopās un saka *atsaucīgs prasībām, ierosinājums darbam, līgums remontam*.

¹ Celmiņa I. Skaust vai neskaust prievārdus? — Latviešu valodas kultūras jautājumi, 1973, 20. lpp.

² Avots K. Pārdomas par ieteikumiem. — «Literatūra un Māksla», 1973, 17. feb.

Nepareizs pārvaldījums verbālajās vārdkopās

Ļoti izplatītas ir verbālās vārdkopas, proti, vārdkopas, kurās neatkarīgais komponents ir darbības vārds (verbs). Atkarīgais komponents mēdz būt gan lietvārds vai cits deklinējams vārds visos locījumos tiešajā pārvaldījumā: ģenitīvā — *trūkst darba*, datīvā — *palīdzēt biedram*, akuzatīvā — *kopt zemi*, instrumentālī — *iet kājām*, lokatīvā — *sasist gabalos*, gan arī lietvārds vai cits deklinējams vārds netiešajā pārvaldījumā — kopā ar prievārdu: *sēdēt uz sola*, *dzīvot pie vecākiem*, *nākt no skolas* u. c.

Arī verbālajās vārdkopās bieži aplam lieto datīvu — citu locījumu vietā tiešajā pārvaldījumā, kā arī tad, kad vajadzīgs netiešais pārvaldījums.

Tāda frizūra cilvēkam netraucē būt saprātīgam.

Darbības vārds *traucēt* pārvalda akuzatīvu atšķirībā no krievu valodas, kur attiecīgais darbības vārds pārvalda datīvu — мешать кому. Arī par to ir runāts ne vienreiz vien. *Traucēt* var saistīties reizē ar lietvārdu akuzatīvā un darbības vārdu nenoteiksmē: *Tāda frizūra cilvēku netraucē būt saprātīgam.*

Rūpīga sociālistiskās sacensības gaitas analīze atklāja daudz neizmantotu iespēju, ierosināja daudziem kolektīviem pārskatīt savas saistības.

Preču ražotājiem ierosināts uzlabot ķīmisko preču iesaiņošanu un anotēšanu.

Arī darbības vārdi *rosināt*, *ierosināt* biedrojas ar lietvārdu akuzatīvā un darbības vārda nenoteiksmi: *ierosināja daudzus kolektīvus vēlreiz izskatīt savas saistības*. Otrajā piemērā divdabja *ierosināts* vietā ieteicams cita darbības vārda divdabīšis: *preču*

ražotājiem ieteikts uzlabot.. vai arī preču
ražotāji aicināti uzlabot..

*Dmitrijs Didenko, kurš [labāk: kas] kalpoja vēr-
mahtam, no armijas noliktavām bija pagādājis trīs
vācu zaldātu formas tērpus..*

Ir tiesa, ka darbības vārds *kalpot* pārvalda datīvu,
taču tikai tad, ja tas lietots ar nozīmi *strādāt, darbo-
ties, rīkoties* kā labā.³ Bet Dmitrijs Didenko nestrādāja
vērmahta labā. Tieši otrādi: okupētajā Latvijā iekārto-
jies darbā vērmahtā, viņš palīdzēja padomju karavīriem
bēgt no gūsta. Nepareizais pārvaldījums sagrozījis tei-
kuma saturu. Lai doma būtu pareizi izteikta, datīva
vietā jāliek lokatīvs: *Dmitrijs Didenko, kas kalpoja
(strādāja) vērmahtā, no armijas noliktavām bija
pagādājis..*

*Padomju cilvēkiem stingri iesakņojusies
cildena tradīcija — sagaidīt.. lielus notikumus ar
lieliskām darba uzvarām.*

Darbības vārdam *iesakņoties*, ko lieto kā tiešā, tā
pārnestā nozīmē, priedēklis *ie-* piešķir vietas nozīmi:
'ar saknēm ieaukt, nostiprināties kādā vietā'. Tāpēc arī
darbības vārds *iesakņoties* pārvalda lokatīvu: *iesakņo-
ties zemē, iesakņoties apziņā*. Tā kā tradīcijas
iesakņojas nevis pašā cilvēkā, bet gan cilvēku vidū,
viņu sadzīvē, kļūdaino piemēru varētu pārveidot šādi:
*padomju cilvēku dzīvē stingri iesakņojusies
cildena tradīcija..*

*..700 miljoni rubļu, kurus ieguldīs minētajiem
mērķiem, to no jauna apstiprina.*

³ Karulis K. Kalpība, kalpot. — Latviešu valodas kultūras
jautājumi. R., 1965, 88. lpp.

Darbības vārds *ieguldit*, tāpat kā *iesakņoties*, biedrojas ar lietvārdu lokatīvā: *ieguldit līdzekļus tautas saimniecībā, rūpniecībā, kādā pasākumā*. Nemēdz naudu *ieguldit mērķos*, tāpēc vārda *ieguldit* vietā liekams cits darbības vārds — *izlietot* vai *paredzēt*, kuri pārvalda lietvārdu datīvā, kad izsakāms nolūks: *..700 miljoni rubļu, kurus izlietos (kas paredzēti) minētajiem mērķiem..*

Tāpat ar priedekli *ie-* atvasinātais darbības vārds *ieaudzināt* teikumā *Māmiņa ieaudzināja Andrejam mīlestību pret dzīvniekiem* lietojams saistījumā ar lokatīvu: *..ieaudzināja Andrejā mīlestību pret dzīvniekiem*.

— *Kas jums izraisa vislielāko sašutumu šādu negodīgu cilvēku rīcībā?*

Mēdz sacīt: *tas cilvēkam dara (sagādā) prieku, viņš man aizdeva dusmas* — ar vienu no abiem vārdkopas atkarīgajiem komponentiem datīvā, bet darbības vārds *izraisīt* biedrojas ar lietvārdu lokatīvā un akuzatīvā: — *Kas jūsos izraisa vislielāko sašutumu..?*

Tādās reizēs cehā atlējumiem novēroja paaugstinātu piedegumu.

Darbības vārdi *vērot, novērot, ievērot* nebiedrojas ar datīvu. Datīva forma *atlējumiem* šai piemērā iesaistāma papildinātāja palīgteikumā: *Tādās reizēs cehā ievēroja, ka atlējumiem ir paaugstināts piedegums.*

..jo tajā [gadījumā] kā spoguļi atainojas ..sava veida tikumiskā izlaidība, kas novērojama dažiem jauniem un ne visai jauniem cilvēkiem.

Vārds *novērot* šai teikumā neiederas. Jāizvēlas cits darbības vārds. Varētu teikt, piemēram, tā: *..tikumiskā*

izlaidība, kurai padevušies (nodevušies) daži jauni un ne visai jauni.. cilvēki.

Mazliet jāpakavējas pie kādas plaši izplatītas konstrukcijas:

Patlaban šis jaunās kultūras nodotas valsts šķirnes pārbaudes komisijas vērtējumam.

Jau esam pieraduši, ka ik gadus.. komponists Raimonds Pauls klausītāju vērtējumam nodod jaunu koncertprogrammu.

Četrdesmit četrus instrumentus nodod mūziķu spriedumam.

..priekšlikumi, kas iesniegti CK plēnuma izskatīšanai.

Šais piemēros objekts, kam kaut ko nodod vai iesniedz, nav datīvā, bet ir ģenitīvā — komisijas, klausītāju, mūziķu, plēnuma un ar šo ģenitīvu ir saistītas datīva formas vērtējumam, spriedumam, izskatīšanai (komisijas vērtējumam, mūziķu spriedumam, plēnuma izskatīšanai). Vai tad var kaut ko nodot vērtējumam? Var kādam kaut ko nodot vērtēšanai. Tātad jāsaka: *.. jaunās kultūras nodotas.. komisijai vērtēšanai; ..komponists Raimonds Pauls klausītājiem vērtēšanai nodod..; ..instrumentus nodod mūziķiem atsauksmei; ..priekšlikumi, kas iesniegti CK plēnumam izskatīšanai.* Nav jāvairās no diviem līdzās novietojamiem datīviem. Viens datīvs ir darbības netiešais objekts (nodotas komisijai), otrs ir nolūka datīvs (vērtēšanai). Šāda izteiksme latviešu valodā ir dabiska un nevainojama.

Nobeigumā daži piemēri, kuros par labu datīvam atmetts prievārds.

Laiski izlaidušies, plikās pēdas siltajai saulei pagriezuši hipiji..

Atmetisim pie malas dažādus subjektīvus iemeslus, bet pieturēsimes galvenajam.

..Jautājumi kā krusa bira.. ražošanas apvienības «Kosmoss» 5. filiāles direktoram Dmitrijam Bobikinam, kad deputāti ieradās šajā uzņēmumā.

Kā redzams, atmet prievārdus ne tikai gadījumos, kad darbības vārds atvasināts ar tādu pašu priedekli, piemēram, *apsiet šalli ap kaklu, uzlikt lakatu uz pleciem*, bet arī prievārdus, kas prefiksāli (kā priedēkļi) neatkārtojas darbības vārdā.

Prievārdu trūkums padara neskaidras un pārprotamas vārdu sintaktiskās attiecsmes un reizē jauc visa teikuma dabisko plūdumu. Kas rakstītāju varēja pamudināt atmet prievārdu *pret* (*pret silto sauli*) pirmajā piemērā? Labskaņas trūkums? Jādomā, ka ne, jo darbības vārdā *pagriezuši* prievārds *pret* kā priedēklis neatkārtojas, turklāt jāšaubās, vai tas, kas valodā ir dabisks, kaitē labskaņai. Ekonomija? Par mēģinājumu taupīt neliecina vārdkopa *atmetisim pie malas* otrajā piemērā. Vārdā *atmetisim* priedēklis *at-* ir lieks, ja šim vārdam seko *pie malas*. Jāsaka vai nu *atmetisim*, vai *metisim pie malas*. Nebūs arī neviena zilbe izšķiesta, ja sacīs pareizi: *turēsimes pie galvenā*, nevis *pieturēsimes galvenajam*.

Ja trešajā piemērā vārdu *jautājumi* apmainītu pret vārdu *asaras*, datīva *Bobikinam* lietojums būtu pareizs, bet teikums iegūtu pavisam citu saturu. Kā zināms, saturs prasa atbilstošu formu. Šā teikuma formā trūkst prievārda *pār*: *jautājumi kā krusa bira pār direktoru Dmitriju Bobikinu*..

Nepamatota prievārdu atmešana un citas pārvaldījuma kļūdas ir skaužamas parādības valodā. Tās nepavisam nav attīstības tendences, kā šad tad dzird sakām.

PRIEVĀRDS PAR VERBĀLAJĀ PĀRVALDIJUMĀ

Prievārdu lietojumam veltītajās pārrunās, kas 1973. gadā turpinājās vairākos «Literatūras un Mākslas» numuros, netika aplūkots prievārds *par*, kaut gan tas mūsu dienās, sevišķi periodikā, bieži parādās neparastā vai nepareizā verbālā pārvaldījumā. Tāpēc dibināts ir Latviešu valodas kultūras jautājumu 9. laidienā izvirzītais ierosinājums pamatīgāk noskaidrot šā prievārda lietojuma praksi, lai varētu izdarīt normatīvus secinājumus.

Pārvaldījums radies valodas vēsturiskās attīstības gaitā, un tas vispusīgi jāpētī tiklab diahroniski, kā arī sinhroniski. Tā kā šā raksta uzdevums ir šaurāks — noskaidrot pašreizējo prievārda *par* lietojuma praksi verbālajā pārvaldījumā, var aprobežoties ar sinhronisku apskatu.

Pārvaldījums var būt bezprievārdisks un prievārdisks. Tiklab viens, kā otrs pārvaldījums palaikam sastopams pie vieniem un tiem pašiem vārdiem, bet ar atšķirīgu nozīmi vai tās niansi: *dzirdēt kādu troksni*, bet *dzirdēt* (t. i., saņemt kādas ziņas) *par ceļotāju gaitām*; *maksāt naudu*, bet *maksāt* (t. i., atlīdzināt) *par pakalpojumiem*; *nodzeltējušās lapas vēsti* (t. i., ļauj nojaust) *ziemas tuvumu*, bet *glezna vēsti* (t. i., stāsta) *par dabas skaistumu*; *uzzināt kādu faktu*, bet *uzzināt* (t. i., iegūt informāciju) *par kādiem notikumiem vai norisēm*.

Dažiem vārdiem var būt tikai prievārdisks pārvaldījums: *balsot par kandidātu*; *jūsmot par skaisto rītausmu*; *priecāties par sasniegumiem*; *skumt par zaudējumiem*.

Citiem verbiem nav prievārdiska pārvaldījuma; ja pie tādiem verbiem lieto prievārdu, tiek pārkāpta literārā norma: *nojaust negaisa tuvošanos*, nevis *nojaust par negaisa tuvošanos*; *stāsts pauž autora domas*, nevis *stāsts pauž par autora domām*.

«Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā (I sējuma 740. lappusē) teikts, ka «ar prievārdu *par* pārvalda objektu darbības vārdi ar nozīmi «runāt, spriest, domāt»». Īstenībā šī nozīme visnotaļ nav vienīgā. Piemēram, plašu grupu veido verbi, kam kopīgā nozīme ir 'pārdzīvot respektīvi paust kādas emocijas': *jūsmot, raudāt, smieties, vaimanāt*. Otrai šādu verbu grupai kopīgā nozīme ir 'paust savu attieksmi pret kādu vai ko': *balsot, cīnīties, gādāt, rūpēties*. Pēc nozīmes var izveidot vēl citas šādu verbu grupas.

Mūsdienu latviešu literārajā valodā pārvaldījums ar prievārdu *par* ir gan pārejošiem, gan nepārejošiem, gan tiešajiem, gan atgriezeniskajiem verbiem (*bārt, galvot, brinīties*), tāpat arī īpašām analītiskām vārdkopām, kas spēj verbus aizstāt (*būt drošam* [par iznākumu], *lauzīt galvu* [par kādu problēmu], *nelikties zinīs* [par notikušo]).

Pārvaldījums ar prievārdu *par* var būt raksturīgs tiklab bezpriedēkļverbiem, kā arī priedēkļverbiem: *gādāt, nobalsot, bažīties, uztraukties*.

Prievārda *par* lietojumā pie bezpriedēkļverbiem un priedēkļverbiem konstatējami šādi varianti.

1) Prievārdu *par* lieto tiklab pie bezpriedēkļverba, kā arī pie attiecīgajiem priedēkļverbiem: *jautāt — izjautāt, pajautāt, apjautāties; skaisties — apskaisties, noskaisties; smīnēt — nosmīnēt, pasmīnēt*.

2) Prievārdu *par* lieto pie bezpriedēkļverba, bet ne pie attiecīgajiem priedēkļverbiem: *galvot — apgalvot*,

iegalvot; lemt — izlemt, nolemt; bez prievārda *par* objektu pārvalda arī daži priedēkļverbi, kurus mūsdienu literārajā valodā bez priedēkļa nelieto: *aplaimot, apstrīdēt, atgādināt, pielāgot* u. c.

3) Dažkārt bezpriedēkļverbam raksturīgo prievārdu *par* atkarībā no verba nozīmes respektīvi tās nianse pie vieniem attiecīgajiem priedēkļverbiem nelieto, bet pie citiem tās pašas rindas priedēkļverbiem lieto. Vai- tāki šādi gadījumi parādīti 1. tabulā.

1. tabula

Prievārda *par* atšķirīgs un vienāds lietojums pie dažiem bezpriedēkļverbiem un attiecīgajiem priedēkļverbiem atkarībā no verba nozīmes resp. tās nianse

Pie bezpriedēkļverba prievārdu <i>par</i> lieto	Pie attiecīgajiem priedēkļverbiem	
	prievārdu <i>par</i> nelieto	prievārdu <i>par</i> lieto
<i>domāt</i>	<i>iedomāties kādu stāvokli</i>	<i>iedomāties</i> (t. i., pē- šņi sākt domāt) <i>par draugu</i>
<i>rakstīt</i>	<i>aizrakstīt vēstuli</i> <i>izrakstīties</i> (t. i., vairs nebūt ko teikt) <i>parakstīties</i> (t. i., dot savu parakstu) <i>uzrakstīt adresi</i>	<i>aizrakstīt</i> (t. i., rakst- veidā informēt) <i>par gūtajiem panākumiem</i> <i>izrakstīties</i> (t. i., gari un plaši rakstīt) <i>par kādu tematu</i> <i>parakstīties</i> (t. i., pa- rakstīt dokumentu) <i>par sūtījuma sa- ņemšanu</i> <i>uzrakstīt</i> (t. i., sacerēt rakstu) <i>par ceļo- juma iespaidiem</i>

Pie bezpriedēk verba prievārdu <i>par</i> lieto	Pie attiecīgajiem priedēk verbiem	
	prievārdu <i>par</i> nelieto	prievārdu <i>par</i> lieto
<i>runāt</i>	<i>norunāt tikšanos</i> <i>parunāt dažus vārdus</i>	<i>norunāt par tematu</i> (t. i., runājot nenovirzīties no temata) <i>parunāt par pēdējiem notikumiem</i>

Pie dažiem priedēk|verbiem pārvaldījums ar prievārdu *par* neatbilst vispāratzītajai valodas normai: *izlemt jautājumu, nevis izlemt par jautājumu; pārrunāt projektu, nevis pārrunāt par projektu; pārspriest svarīgas problēmas, nevis pārspriest par svarīgām problēmām.*

Normai neatbilstošs pārvaldījums ar prievārdu *par* retumis sastopams arī pie dažiem bezpriedēk|verbiem: *viņa runa pauž par dziļu pārliecību* [pareizi: *viņa runa pauž dziļu pārliecību*].

Šai sakarā jāaplūko daži verbālā pārvaldījuma gadījumi, kur prievārda *par* lietojums nav gluži parasts un tāpēc liekas esam nepareizs. Var droši apgalvot, ka, piemēram, teikumā *mēs par to nezinājām* pārvaldījums ar prievārdu *par* pie verba *zināt* vai *nezināt* ir nevietā, ja gribēts pateikt, ka attiecīgais fakts vai apstākļi mums nebija zināms. Pareizi tad būtu sacīt *mēs to [faktu, apstākļi] nezinājām*. Taču tas pats verbs *zināt* objektu var pārvaldīt arī ar prievārdu *par* un zināmā kontekstā pilnīgi iespējams jau minētais teikums: *Vai jūs zinājāt par viņa nodomu pirkt mašīnu? Nē, mēs par to nezinājām*. Jautājumā un atbildē runāts par

to, vai bijušas kādas ziņas, vai kaut kas dzirdēts, uz-
zināts par minēto nodomu. Verbam *zināt* te ir sava
nozīmes nianse, ko izsaka tieši pārvaldījums ar prievārdu *par*. Šāds prievārda *par* lietojums verbālajā pārvaldījumā gan sastopams retāk, bet tas, protams, nav nepareizs. Tātad vēlreiz jāuzsver: pārvaldījums ir atkarīgs no verba nozīmes vai tās nianSES.

Tādu pašu jautājumu varētu attiecināt arī uz verbu *aizmirst*. Parasti *aizmirst ko*, bet, kā redzēsīm, zināmā kontekstā (ar nozīmes niansi) iespējams arī *aizmirst par ko*.

Ja kāds, teiksim, aizmāršībā vai izklaidībā kaut kur atstājis grāmatu, būtu aplam teikt, ka viņš par šo grāmatu aizmirsis; te noteikti jāiztieks bez prievārda *par*. Ja turpretim par grāmatu būtu bijis jārunā, sikāk vai plašāk jāpastāsta, bet tas aizmāršības vai izklaidības dēļ nebūtu darīts, var teikt: *..par saņemtajām vēltēm pastāstīju, bet par grāmatu aizmirsi* [pastāstīt]. Analogu piemēru daudz. Kāds referents savā ziņojumā vai liecinieks savā liecībā var *aizmirst* [runāt, stāstīt, informēt, izteikties] *par kādu faktu vai apstākli*. Eksaminētājs var, piemēram, teikt: *Atbilde kopumā apmierina, bet par verbu laiku nozīmēm aizmirsi*. Pilnīgi saprotams, ka skolēns par laiku nozīmēm bija aizmirsis *r u n ā t*. Ja eksaminators būtu lietojis bezprievārdisku pārvaldījumu, teikdams *..laiku nozīmes aizmirsi*, iznāktu, ka skolēns uz jautājumu par laiku nozīmēm nav varējis atbildēt. Šie piemēri rāda, ka pārvaldījums, būdams atkarīgs no verba nozīmes vai tās nianSES, diferencē un precizē izteikumā ietverto domu.

Tomēr jākonstatē, ka (sevišķi presē) bezprievārdisko un prievārdisko pārvaldījumu ne vienmēr pareizi lieto saskaņā ar verba nozīmi vai tās niansi. Tā, piemēram,

kādā ziņojumā teikts: *.. mēs dažreiz aizmirstam par elementāru darba apstākļu radišanu inženiertehniskajiem darbiniekiem.* Acīm redzams, ka prievārdiskais pārvaldījums te ir nevietā. Pareizi: *.. aizmirstam elementāru darba apstākļu radišanu ..*, vēl labāk: *.. radīt elementārus darba apstākļus ..*

Prievārda *par* nepamatots lietojums verbālajā pārvaldījumā palaikam sastopams burtiskos tulkojumos un neveiklos oriģināltekstos. Piemēri:

Bet vecāki par to [uzmanību pret bērnu] bieži aizmirst, nezinādami, kādas sekas izraisa bērna organismā, ja liedz bērnam milestību («Veselība», 1973, 10, 2. lpp.).

.. būsim labi, tad krietni un tad — nekad neaizmirsīsim cits par citu («Māksla», 1973, 2, 34. lpp.).

.. negribot no milicijas prasīt visu, mēs reizēm par miliciju aizmirstam vispār un no milicijas neprasām neko («Literatūra un Māksla», 1974, 13. apr.).

Minētajos piemēros prievārds *par* pie verba ir lieks. Tas nav vajadzīgs arī šādā teikumā:

.. viņa droši vien naudu no kabatas būs ielikusi mačiņā un pēc tam par to piemirsusi .. («Padomju Latvijas Sieviete», 1974, 1, 26. lpp.).

Te bezprievārdisks pārvaldījums nevar radīt pārpratumu, jo parasti *piemirst* apstākli vai faktu, nevis priekšmetu.

Valodas praksē pie dažiem vārdiem sastopams bezprievārdisks un prievārdisks pārvaldījums bez nozīmes atšķirības vai ar tikko jaušamu nozīmes niansi.

Viens no šādiem vārdiem ir *atcerēties*, kam parasti ir bezprievārdisks pārvaldījums. Tomēr presē dažkārt sastopams pārvaldījums ar prievārdu *par*:

.. cilvēkam jābūt tur, kur ir viņa vieta. Par to vērts

atcerēties, par to vērts padomāt («Liesma», 1973, 3, 3. lpp.).

Prievārds *par* pie verba *atcerēties* nav vajadzīgs, taču mehāniski svītrot šo prievārdu citētajā piemērā nozīmētu radīt pārpratumu, jo lasītājs vietniekvārdu *to* varētu attiecināt uz lietvārdu *vieta*. Vislabāk būtu vietniekvārdu aizstāt ar atbilstošu lietvārdu: *Šo patiesību vērts atcerēties, par to vērts padomāt*.

Prievārda *par* nemotivēts lietojums pie verba *atcerēties* redzams arī šādā piemērā:

Bija arī citas izjūtas — grūtākas, pretrunīgākas, bet pār tām Inese [Jaunzeme] vēlāk lāgā neatcerējās, nevarēja pastāstīt («Padomju Latvijas Sieviete», 1973, 10, 22. lpp.). Te varētu teikt: *.. tās Inese vēlāk lāgā neatcerējās, par tām nevarēja pastāstīt*.

Cits verbs, pie kura bez vajadzības nostājas prievārds *par*, ir *atgādināt*.

Latviešu literārās valodas vārdnīcā pie verba *atgādināt* 1. nozīmes 'pateikt, aizrādīt (kādam), lai atceras, ievēro, izdara (ko)' aiz ♦* dots piemērs *atgādināt sevi* (arī *savu klātbūtni*) ar skaidrojumu 'likt manīt, atcerēties u. tml. (sevi, savu klātbūtni)'. Tātad verbs *atgādināt* te ir pārejošs (transitīvs) un tam ir bezprievārdisks pārvaldījums. Ar šo atzinumu nesaskan šāds kādā atmiņu tēlojumā konstatēts piemērs:

Regulāri atgādinām p a r sevi .. («Padomju Latvijas Sieviete», 1974, 2, 2. lpp.).

Te nu iznāk, ka *atgādināt* var ne tikai sevi, bet arī

* Šī zīme, kā vārdnīcas ievadā (18. lpp.) paskaidrots, «ievada skaidrotos vārdu savienojumus (lielākoties frazeoloģismus), kuros vienam vai vairākiem vārdiem ir nozīmes pārnesums vai arī tiem nav semantiskas patstāvības».

par sevi. Apšaubāmu iespēju pie šā verba lietot prievārdu *par* atspoguļo minētajā vārdnīcā atzīmētā tās pašas nozīmes nianse 'atsaukt atmiņā, neļaut aizmirst (ko) — par vietu, parādību, notikumu u. tml.' Te atzīts, ka verbs *atgādināt* var būt arī nepārejošs (intransitīvs), un doti šādi piemēri: *Sainītis padusē atgādina [zēnam] par gājiena mērķi* un *Uzbeku jauniešs bija nolēmis iemācīties kaut dažus latviešu vārdus, lai pēc atgriešanās dzimtajā pusē tie vienmēr atgādinātu par draugiem no Latvijas*.

Tādējādi vārdnīcā netieši apgalvots, ka *atgādināt par* ko varot kādas reālijas, piemēram, priekšmeti vai vārdi. Tāds pats pārvaldījums lietots arī šādā piemērā:

Ka šis atšķirīgā princips ir nolaists, nobadējis un aizmirsts, — par to atgādina uz vienādo māju stūriem vecie māju vārdi («Karogs», 1973, 12, 43. lpp.).

Taču diez vai prievārdiskais pārvaldījums te vispār vajadzīgs, jo šis verbs tādā pašā nozīmē parasti sastopams ar bezprievārdisku pārvaldījumu:

Mātei, kura glabāja katru lietiņu, kas atgādināja vīru [nevis par vīru!], meitas rīcība bija nesaprotama un šķita cietsirdīga («Padomju Latvijas Sieviete», 1973, 9, 18. lpp.).

Jāsecina, ka prievārda *par* lietojums pie verba *atgādināt* drīzāk ir nejaušs, nevis normatīvs. Vispār jāatzīst, ka parastais pārvaldījums nav jāmaina, ja verba nozīme vai tās nianse paliek tāda pati. Svārstības, ko rada semantiski nediferencēts prievārdiska un bezprievārdiska pārvaldījuma lietojums pie viena un tā paša verba, nenāk par labu izteiksmes precizitātei.

Konstatējami gadījumi, kad prievārds *par* verbālajā pārvaldījumā nepamatoti stājas kāda cita, parasti

lietojama prievārda vietā vai pamatoti tiek lietots kādas atšķirīgas nozīmes vai tās nianse izteikšanai. Daži šādi verbi sakopoti 2. tabulā.

2. tabula

Prievārds *par* pie dažiem priedēk[verbiem], kas parasti objektu pārvalda ar citu prievārdu, kā arī pie dažiem bezpriedēk[verbiem] un priedēk[verbiem] nozīmes vai tās nianse diferencēšanai

Prievārds *par* nevietā pie dažiem priedēk[verbiem] vienā un tai pašā nozīmē

pareizi	nepareizi
<i>iebilst pret kādu atzinumu nobīties no draudiem</i>	<i>iebilst par kādu atzinumu nobīties par draudiem nostāties* par iestādes slēgšanu</i>

Prievārds *par* pie dažiem bezpriedēk[verbiem] un priedēk[verbiem] nozīmes vai tās nianse diferencēšanai

pareizi	pareizi
<i>brīdināt (t. i., likt izsargāties) no sasaldēšanās baidīties (t. i., izjust bailes) no tumsas [pa]tīksmināties (t. i., sagādāt sev tīksmi) ar gleznu aplūkošanu</i>	<i>brīdināt (t. i., iepriekš ziņot) par vētras tuvošanos baidīties** (t. i., nebūt drošam) par mēģinājuma izdošanos [pa]tīksmināties (t. i., [pa]priecāties) par sāncenšu neveiksmēm</i>

* Te *nostāties* vietā vajadzētu *iestāties*.

** Te *baidīties* vietā būtu labāk *bažīties*.

Prievārda *par* neparasts lietojums pie dažiem verbiem vedina pievērsties šo verbu attiecībām ar attiecīgajām analītiskajām vārdkopām, kas var tos aizstāt. No šāda

viedokļa der aplūkot verbu *pārmest* un *aizrādīt*, kā arī tiem atbilstošās analītiskās vārdkopas.

Nav šaubu, ka pie analītiskās vārdkopas *izteikt pārmetumus* prievārda *par* lietojums ir gluži normāls. Var taču izteikt [kādam] pārmetumus *par* nevēlamu, nosodāmu rīcību vai izturēšanos respektīvi *par* tās rezultātiem vai sekām. Verbam *pārmest* būtībā ir tā pati nozīme, taču pretstatā analītiskajai vārdkopai tam mēdz būt bezprievārdisks pārvaldījums. Atšķirīgais pārvaldījums redzams šādā sastatījumā:

Ana lītiskā
vārdkopa
*Izteikt [kādam] pārmetu-
mus par kavējumiem,
slinkošanu, nekārtību
darba vietā*

Verbs
*Pārmest [kādam] kavēju-
mus, slinkošanu, nekārtību
darba vietā*

Blakus minētajai nozīmei verbam *pārmest* nav citas nozīmes vai tās nianšes, kas attaisnotu pārvaldījuma maiņu. Tomēr valodas praksē ar šo verbu palaiķam tiek saistīts prievārds *par*:

Pārmest par konflikta netipiskumu, pesimismu u. tml. varēja, vienīgi ignorējot stāsta struktūru kā idejiski māksliniecisku veselumu («Literatūra un Māksla», 1973, 9. jūn.).

Acīm redzams, ka neraksturīgais prievārdiskais pārvaldījums verbam te dots pēc analogijas ar atbilstošajai analītiskajai vārdkopai piemītošo pārvaldījumu.

Tāpat kā analītiskajai vārdkopai *izteikt pārmetumus* pārvaldījums ar prievārdu *par* ir arī analītiskajai vārdkopai *izteikt [kādam] aizrādījumu*. Piemēram, priekšnieks var kādam darbiniekam izteikt aizrādījumu, t. i.,

nosodošu piezīmi par darba disciplīnas neievērošanu. Bet kā ir ar verbu *aizrādīt*?

Latviešu literārās valodas vārdnīcā šim verbam fik-sēts tikai pārvaldījums ar prievārdu *uz*, ko balsta piemēri *aizrādīt uz kļūdām, trūkumiem* u. tml.

Presē tomēr sastopami gadījumi, kur pie verba *aizrādīt* gluži tāpat kā pie analītiskās vārdkopas *izteikt aizrādījumu* lietots prievārds *par*. Piemēri:

Kad aizrādīja par netīrību, viņa atbildēja: Viņš jau puiku uz pirti neved.. («Padomju Latvijas Sieviete», 1973, 2, 16. lpp.).

Kad par to [netīrību] aizrādījām, kāda slaucēja bravūrīgi metās pretuzbrukumā.. («Dzirkstele» [Gulbene], 1972, 30. nov.).

Var, protams, diskutēt, vai ir pedagoģiski, ja bērni aizrāda pieaugušajiem par nevietā nomestu papīru vai nolauztu bērza zaru.. («Padomju Latvijas Sieviete», 1973, 5, 13. lpp.).

Nevar neaizrādīt Džūlijai un Redžinaldam Bērziņiem par vaļīgo, nicinošo toni viņu atsauksmē.. («Karogs», 1973, 7, 115. lpp.).

..rūpnīcas direktors.. pielaidis kļūdu, par ko viņam aizrādīts («Dadzis», 1973, 11, 14. lpp.).

Visi šie piemēri liecina, ka verbs *aizrādīt* te nozīmē 'izteikt nosodošu piezīmi'. Turpretī piemēros ar prievārdu *uz* nosodījuma var nebūt:

Izlasījis rakstu, redaktors [autoram] aizrādīja uz dažiem negludumiem.

Referents [savā ziņojumā] aizrādīja arī uz dažiem blaku apstākļiem.

Verbam *aizrādīt* tāpat konstatējamas divas nozīmes nianses — 'pateikt [kādam], norādot uz ko' un 'izteikt

[kādam] no sodošu piezīmi par ko'. Nozīmes nianse, kā jau teikts, var attaisnot cita pārvaldījuma lietojumu.

Valodas praksē verba *aizrādīt* pārvaldījumu ar *uz* un ar *par* tomēr stingri nediferencē. Jucekli te iespējams novērst, ievērojot verba nozīmi vai tās niansi attiecīgajā tekstā.

Izplatīta kļūda ir prievārda *par* aizstājums pie dažiem bezpriedēkļverbiem un priedēkļverbiem ar apstākļa vārdu *kā*. Lai šo kļūdu novērstu, jāievēro apstākļa vārda *kā* un prievārda *par* atšķirīgā leksiskā nozīme. Apstākļa vārds *kā* pie verba izsaka salīdzinājumu, palaikam arī dažas citas attieksmes, bet prievārds *par* — funkciju vai kvalitāti. Tā, piemēram, ar teikumu *māceklis tagad strādā kā meistars* pateikts, ka māceklis *strādā tāpat kā, tikpat labi kā* meistars. Turpretī teikums *māceklis tagad strādā par meistaru* nozīmē, ka māceklis *strādā* meistara amatā, izpilda meistara pienākumus. Tātad, ja runa ir par funkciju, jālieto prievārds *par*: nevis *atzit kā labāko*, bet *atzit par labāko*; nevis *tas noder kā labākais piemērs*, bet *tas noder par labāko piemēru*; nevis *tas uzskatāms (uzlūkojams) kā labākais variants*, bet *tas uzskatāms (uzlūkojams) par labāko variantu*.

Interesants šai sakarā ir piemērs, kur prievārds *par* un apstākļa vārds *kā* lietoti vienā teikumā:

.. jāmācās par ārstu, lai varētu kā ārsts palīdzēt bērnam uz perona, palīdzēt savai tautai, kura šai karā zaudējusi tik daudz («Karogs», 1974, 3, 124. lpp.).

Jāpiebilst, ka dažkārt arī apstākļa vārdu *kā* lieto funkcijas vai kvalitātes nozīmē. To rāda šādi piemēri:

— *Ejiet un gaidiet, droši vien tiesa jūs izsauks kā*

apsūdzības liecinieku («Karogs», 1974, 3, 62. lpp.). *Pelnīdams iztiku* [šās analītiskās vārdkopas vietā varētu būt arī divdabis *peļņidamies*] *kā kokzāģētavas strādnieks, ostas krāvējs un plostnieks*, [mākslinieks] *radīja gandrīz divus tūkstošus zīmējumu, karikatūru un plakātu* («Dadzis», 1974, 4, 2. lpp.).

Šādi gadījumi te nav sīkāk aplūkojami. Par tiem īpaši jārunā apstākļa vārdam *kā* veltītā apskatā.

Attiecībā uz prievārdu *par* vēl sakāms, ka tam pie verbiem var būt arī citas nozīmes vai to nianšes, piemēram, *strādāt par diviem*, t. i., tikpat daudz vai tikpat intensīvi, cik spēj divi, *strādāt par vēdera tiesu*, t. i., saņemot tikai uzturu, u. c., taču šādos gadījumos prievārdu *par* ar apstākļa vārdu *kā* nemēdz jaukt.

Nobeigumā jāatzīst, ka šajā pārskatā visnotaļ nav iztirzāti itin visi verbālajā pārvaldījumā sastopamie prievārda *par* lietojuma gadījumi. Aplūkojot šo jautājumu lielos vilcienos, ir mēģināts noskaidrot attiecīgo valodas praksi un rast tai normatīvu pamatojumu.

Secinājumi

Katrs prievārda *par* lietojums verbālajā pārvaldījumā var būt pamatots, ja palīdz izteikt īpašu nozīmi vai tās nianši. Prievārda *par* un bezprievārda pārvaldījuma semantiski nediferencēts lietojums rada liekas svārstības pārvaldījumā un tādējādi mazina izteiksmes precizitāti. Kļūdainais prievārda *par* lietojums verbālajā pārvaldījumā pārkāpj vispāratzītās rekcijas normas un tāpēc nav pieļaujams.

PAR LIETVĀRDA *SĀLS* DZIMTI

Kaut gan mūsdienu latviešu literārajā valodā izveidojušies samērā stabili gramatisko formu normatīvi, tomēr dažkārt morfoloģisko kategoriju izpausmē vēl vērojamas svārstības un nestabilitāte. Uz normētās literārās valodas fona svārstīgie valodas elementi īpaši izceļas. Tāpēc ir svarīgi noskaidrot gramatisko variantu rašanās cēloņus, atrast paralēlformu eksistences motivāciju un nepieciešamības gadījumā panākt vienveidību attiecīgo vārdu lietojumā.

Viena no gramatiskajām kategorijām, kurai mūsdienās vēl iespējami varianti, ir lietvārdu dzimtes kategorija. Pievērsīsimies dzimtes svārstībām lietvārdā *sāls*.

Tā kā mūsdienu valodas normas daļēji balstās uz senāk iedibinātām tradīcijām, ir lietderīgi īsumā aplūkot lietvārda *sāls* dzimtes formu lietojumu laika posmā no 16. līdz 19. gs., t. i., periodā līdz normētās literārās valodas izveidei. Rakstu valodas materiālu analīze rāda, ka šajā laikā lietvārds *sāls* funkcionējis gan sieviešu, gan vīriešu dzimtē, piemēram, *Juhras uhdeni newarr tahs ruhktas sa hls labbad dzert...* (M. Stobe. Veselības grāmata. J., 1795, 91. lpp.). *Sahls.. roh-dahs raktuwēs.. ka leddaina sa hls..* (H. Kavals. Dieva radījumi pasaulē. J., 1860, 23). *Asinīs ir.. wah-rama sa hls* (Baltijas Zemkopis, 1876, 3. lpp.). *Tas Sahls.. irr leela leeta* (Latviešu Ārste, 1768, 84)... *zupai jadod.. wajadzīgais sa hls..* (Austrums, 1886, 4, 280. lpp.).

Kaut gan minētajā laika posmā lietvārds *sāls* vīriešu dzimtes formas lietojuma biežuma un nozīmes ziņā,

šķiet, bijušas līdzvērtīgas sieviešu dzimtes formām, tomēr gramatiku un vārdnīcu autori bijuši vienis prātis par šī lietvārda piederību pie sieviešu dzimtes *i*-celmu deklinācijas.¹ Tātad ir pamats domāt, ka vīriešu dzimtes formas jau tolaik uzlūkotas par izlokšņu iezīmi.

20. gs. sākumā lietvārda *sāls* vīriešu dzimtes formu lietojums rakstu valodā samazinās un diezgan strauji izzūd. Vēlāk lietvārds *sāls* pilnīgi iekļaujas sieviešu dzimtes *i*-celmu deklinācijā:

.. *Latvijā bija piemalts tik daudz smalkās sāls*.. (P. Rozītis. Ceplis. R., 1928, 205. lpp.). .. *sāls nevienā pārdotavā nav pārķama* (J. Janševskis. Mežvidus ļaudis, I. R., 1929, 162. lpp.). *Tici tīrajam lietum Un baltai sālij* (O. Vācietis. Elpa. R., 1966, 44. lpp.). *Lai .. eļļu padarītu dzidrāku, tai pieber nedaudz rupjas sāls* (V. Gustava, I. Jansone. Aukstais galds. R., 1969, 229. lpp.).

Minētajos gadījumos vārds *sāls* bija lietots šaurākā nozīmē. Tas apzīmēja vielu, ko izmanto uztura sagatavošanā un kas ķīmijā tiek saukta par *nātrija hlorīdu*. Taču šis ķīmiskais savienojums ir tikai viens no daudziem līdzīgiem savienojumiem, kuri kopā veido veselu savienojumu grupu. Latviešu valodā šo ķīmisko vielu apzīmēšanā līdz šim nekad nav ievērota gramatisko formu vienveidība. Tā kā *nātrija hlorīda* sinonimiskajā nosaukumā *vārāmā sāls* lietvārds *sāls* bija nostabilizējies sieviešu dzimtes *i*-celma deklinācijā, šķiet loģiski,

¹ Sk., piemēram, Hesselberg H. Lettische Sprachlehre. Mitau, 1841, 21. lpp.; Bielenstein A. Lettische Grammatik. Mitau, 1863, 76. lpp.; Stērstu Andrejs. Latviešu valodas mācība, I d. Rīgā un Tērbatā, 1879, 20. lpp.; Stender G. F. Lettisches Lexicon, I. Mitau, 1789, 233. lpp.; Ulmann C. Ch. Lettisches Wörterbuch. Rīga, 1872, 231. lpp.

ka arī pārējo šīs grupas ķīmisko vielu nosaukumus, kuri latviešu valodā radās daudz vēlāk, iekļāva tajā pašā paradigmā:

Skābām sāļīm nav visai liela praktiska nozīme.. (A. Bilkens. Praktiskie darbi anorganiskā ķīmijā. R., 1928, 163. lpp.). *Cilvēkā un dzīvniekā.. dažas no halogenu sāļīm.. nepieciešamas* (P. Gustavs. Ķīmija. R., 1938, 79. lpp.). *Sāļis veidota no ļoti aktīva metāla..* (Ķīmija vidusskolu 9.—11. kl. R., 1962, 74. lpp.). *Tabulā sakopoti dati.. par.. katjonu sāļīm..* (Ķīmija īsa rokasgrāmata. R., 1965, 327. lpp.). *Visas sāļis šķīst.* (G. Rudzītis. Palīgmateriāli vakarskolu skolotājiem neorganiskajā ķīmijā. R., 1967, 56. lpp.).

Taču līdzās sieviešu dzimtes formām tikpat bieži lietvārds *sāļis* ar šādu pašu nozīmi ir lietots arī vīriešu dzimtē:

.. atšķaidījumā.. četri dažādi sāļi (K. Adams. Dabas mācība. R., 1925, 76. lpp.). *.. sāļis atvasināts no stipras bāzes..* (K. Štrenks. Neorganiskās ķīmijas praktikums. R., 1949, 88. lpp.). *Sāļi var reaģēt ar skābēm* (Ķīmija vidusskolu VIII un IX klasei. R., 1957, 23. lpp.). *Slāpekļskābes sāļi.. augsnē ir ļoti mazos daudzumos* (Agroķīmija. R., 1957, 43. lpp.).

Šāds dzimtes formu paralēlisms zinātniskajā terminoloģijā izjūtams kā traucējošs faktors, tādēļ pēdējā laikā vērojami centieni panākt vienveidību lietvārda *sāļis* dzimtes formu lietojumā. LPSR ZA Terminoloģijas komisijas apstiprinātajā Ķīmijas un ķīmijas tehnoloģijas terminu vārdnīcā lietvārds *sāļis* dots tikai vīriešu dzimtē un iekļauts *ūdens*, *akmens* paradigmā, tātad arī

vārāmais sāls.² Vīriešu dzimtes izvēlē noteicošais, šķiet, bijis tas, ka valodas praksē kā zinātnisks termins mūsdienās tomēr pārsvarā tiek lietots vīriešu dzimtes lietvārds *sāls*, *sāļi*. Pēc Terminoloģijas komisijas lēmuma un minētās vārdnīcas iznākšanas vīriešu dzimtes formas lietvārdā *sāls*, ja tam ir ķīmijas termina raksturs, liekas, tiek lietotas visai konsekventi:

..šķīdumu iztvaicējot, izkrit normālā sāls kristāli.. (G. Homčenko. Ķīmija. R., 1970, 93. lpp.). *Šo elementu hipohlorīti ir ūdenī šķīstoši sāļi* (N. Ahmetovs. Neorganiskā ķīmija. R., 1971, 222. lpp.). *Ūdeni, kurš izšķīdušos sāļus satur maz, sauc par mīkstu* («Zinātne un Tehnika», 1974, 3, 40. lpp.).

Tātad ir pamats domāt, ka zinātniskajā terminoloģijā būs panākta šī lietvārda dzimtes formu vienveidība.

Cita aina vērojama tad, ja lietvārds *sāls* tiek lietots kā ikdienas reālijas apzīmējums, ja tam nav zinātniska termina rakstura. Pēdējā laikā retumis var sastapt vīriešu dzimtes formas:

..ierobežo vārāmā sāls un ūdens daudzumu (Veselība, 1973, 5, 18. lpp.). *..salvetēm, sālim, sinepēm.. jābūt neierobežotā daudzumā* (L. Zālīte. Galda kultūra. R., 1973, 23. lpp.).

Tomēr galvenokārt šādā nozīmē lietvārds *sāls* joprojām tiek lietots sieviešu dzimtē:

Vārāmā sāls.. neaizkavē botulisma baciļu veidošanos (Veselība, 1973, 9, 19. lpp.). *..uz 1 kg vārāmās sāls ņem 10 g kālija sāļu* (Kalendārs sievietēm.

² Ķīmijas un ķīmijas tehnoloģijas terminu vārdnīca. R., 1969, 299.—300. lpp.

R., 1973, 282. lpp.). ..[ūdenim] jāpievieno... 0,1 g
vārāmās sāls («Zinātne un Tehnika», 1974, 3,
40. lpp.).

Valodas fakti liecina, ka literārajā valodā lietvārds *sāls* ar nozīmi *vārāmā* sāls sieviešu dzimtes *i*-celma formu sistēmā visai stabili iekļāvies jau vismaz vairākus gadu desmitus. Sieviešu dzimtes normatīvo raksturu apliecina arī daudzas 20. gs. gramatikas un vārdnīcas.³ Acīm redzams, ka šī lietvārda piederībai pie sieviešu dzimtes ir diezgan senas un stingras saknes. Kā zināms, valodas tradīcijas ir nozīmīgs un vērā ņemams faktors valodas normu izveidē, tādēļ arī šinī gadījumā tiekšanās pilnīgi unificēt lietvārda *sāls* dzimtes formas, ieviešot vīriešu dzimti visos gadījumos, ir pārsteidzīga. Valodas prakse rāda, ka pašreizējos apstākļos tomēr ir nepieciešams normatīvi diferencēt ikdienā lietojamās reālijas apzīmējuma *vārāmā sāls* dzimti no *ķīmisko sāļu* kā zinātnisku terminu dzimtes. Tātad lietvārds *sāls*, ja tam nav zinātniska termina rakstura, lietojams sieviešu dzimtes formā.

³ Sk., piemēram, Mīlenbahs K., Endzelīns J. Latviešu gramatika. R., 1907, 53. lpp.; Ģiezens A. Latviešu gramatika, I d. R., 1925, 49. lpp.; Aizsils A. Latviešu gramatika. R., 1933, 11. lpp.; Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika 2 sēj., 1. sēj. R., 1959, 381. lpp.; Blese E. un Pētersons V. Pareizrakstības vārdnīca. R., 1938, 178. lpp.; Latviešu valodas pareizrakstības vārdnīca. R., 1951, 170. lpp.; Krievu-latviešu vārdnīca. R., 1971, 649. lpp.

KRIEVU VALODAS VĀRDU LATVISKĀ TRANSLITERĀCIJA

Transliterācija ir ar kāda alfabēta burtiem rakstītu vārdu un veselu tekstu atveide citā alfabētā pēc viennozīmīgām oriģinālabfēta un atveidalfabēta burtu un burtkopu atbilstēm. Šīm atbilstēm jābūt tādām, lai pēc atveida varētu viennozīmīgi atjaunot (retransliterēt) attiecīgo tekstu oriģināla rakstībā.

Latīņalfabētiskajai transliterācijai pēc PSRS Valsts standartu komitejas rekomendācijas pakļaujami ar krievu burtiem rakstītie, atveidrakstībā palaikam pēdīnās ietveramie grāmatu, preses izdevumu, kuģu, vilcienu, preču marku un to ražotājfirmu u. tml. nosaukumi, it īpaši t. s. strupinājumsaliktēņi. Transliterējami arī personvārdi un vietvārdi, ko lieto par tādiem nosaukumiem patstāvīgi vai arī par komponentiem vārdkopnosaukumos. Citālfabētisko nosaukumu transliterācija latviešu literārajā valodā funkcionāli pielīdzināma latīņalfabētisko nosaukumu grafiski adekvātai atveidei — adekvācijai (oriģinālrakstībai), un tās abas funkcionāli atšķiras no tulkojuma vai (īpašvārdu) ortogrāfiskās (transkriptīvās) atveides. Transliterējamo nosaukumu kontingents precizējams pēc turpmāk izstrādājamiem kritērijiem.

Latviešu literārajā valodā pašlaik nav vienota, vispārātzīta krievu vārdu un tekstu transliterācijas koda. Tāpēc vēlamo droši identificējamo (retransliterējamo)

transliterēmu vietā valodas praksē sastopamas paradig-
mētas (latviskajās deklinācijās iekļautas), kā arī ne-
paradigmētas (bez latviskajām galotnēm atstātas) trans-
kribēmas (turklāt ar lielākām vai mazākām translite-
rēmu iezīmēm), nereti pat tulkojumi.

Tāpat ir izveidojama un kodificējama krievu vārdu
latviskās transliterācijas sistēma.

Krievu valodas vārdu un tekstu vispārējo latīņalfa-
bētisko transliterāciju (turpmāk — VS) izstrādājis
ВНИИКИ (Всесоюзный научно-исследовательский ин-
ститут технической информации, классификации и ко-
дирования Государственного комитета стандартов Со-
вета Министров СССР). Tā standartizēta ar ГОСТ
16876-71 «Транслитерация русских слов латинскими
буквами» (publicēta ГКС oficiālajā izdevumā ИУС
12-73, 132-133) un pēc Valsts standartu komitejas lē-
muma bija ieviešama valodas praksē ar 1972. gada
1. janvāri, bet vēlāk šo termiņu pārcēla uz 1973. gada
1. jūliju.

VS veidota pēc šādiem principiem:

- a) viennozīmība — vienu un to pašu krievu burtu
vienmēr atveido ar vienu un to pašu latīņu burtu
vai burtkopu;
- b) atgrieznība — jebkurš transliterētā teksta latīnis-
kais ekvivalents viennozīmīgi retransliterējams
par sākotnējo krievu tekstu;
- c) universalisms — sistēma lietojama visos trans-
literācijas novados;
- d) tradicionālisms — sistēma balstās uz krievu burtu
latīņalfabētiskās transliterācijas tradīcijām Pa-
domju Savienībā, kā arī ārzemēs.

Divu kopš VS izstrādes aizritējušo gadu prakse bija
apliecinājusi tās atbilstību tiklab transliterācijas

vispārējiem uzdevumiem mūsdienās, kā arī operatīvās atveides tehnikai. Taču tūlītējs VS lietojums dažām organizācijām nebija un nav iespējams tāpēc, ka tām kā starptautisko apvienību locekļēm ir obligātas šo apvienību transliterācijas sistēmas. Tālab, paturot visas VS sākotnējās krievu un latīņu burtu atbilstmes, ВНИИКИ redakcionāli precizējis VS raksturojumu, kā arī paplašinājis pārējo transliterācijas sistēmu lietojuma novadus, tāpat korigējis VS funkcionālo variantu lietojumu informācijas apstrādē ar skaitļojamo tehniku un starptautiskajā telegrāfijā. Precizētais VS ir spēkā kopš 1974. gada 1. janvāra.

VS 1. punkta jaunā redakcija: «Šis standarts nosaka sistēmu krievu vārdu transliterācijai ar latīņu burtiem pēc absolūti viennozīmīgām krievu alfabēta burtu un latīņalfabēta līdzekļu atbilstmēm, lai šo burtu un zīmju atgrieznība atvieglotu oriģinālvalodas teksta restaurāciju.»

2. punkta jaunā redakcija: «Speciālās nozarēs, kuru transliterācijas sistēma pieņemta ar starptautisku vienošanos (konvencijām, līgumiem), atļauts lietot attiecīgo sistēmu.»

Filoloģiskos darbos un speciālās valodniecības un literatūrzinātnes, kā arī ģeogrāfiskās un kartogrāfiskās publikācijās atļauts lietot tiklab Internacionālās standartizācijas organizācijas ieteikto sistēmu (turpmāk — ISO/R9-68), kā arī citas krievu vārdu latīņalfabētiskās transliterācijas sistēmas.

Atcelta piezīme par VS lietojumu internacionālajā telegrāfijā, jo Sakaru ministrijai patlaban nav iespēju pāriet uz šo sistēmu. Informācijas mašīnapstrādes speciālā transliterācijas koda novirzes no VS korigētas tā,

ka atļauti šādi krievu burtu atveidojumi ar latīņu burtiem: ѣ ar **jj**, ш ar **q**, э ar **eh**.

VS sākotnējais, 1971. gada variants un tā turpmākie precizējumi, kā arī citu transliterācijas sistēmu pieļāvums dod iespēju nosacīt VS lietojuma sfēras latviešu valodas praksē, kā arī izveidot latvisku VS variantu vispārīga tipa izdevumiem, jo sevišķi periodikai. Šis variants pēc ieinteresēto organizāciju un speciālistu atsauksmju apkopojuma un izvērtējuma ar eventuāliem precizējumiem būtu apstiprināms Latvijas PSR ZA Valodas un literatūras institūta (VLI) Pareizrakstības komisijā.

Gatavojot VS latvisko variantu PK, VLI Pareizrakstības komisija likusi vērā vispārīgos transliterācijas principus (starp citu, citālfabētisko burtu transliteratīvie atbildumi var būt latīniskā normālfabēta burti ar diakritiskām zīmēm, burtkopas, no citiem alfabētiem patapināti burti, kā arī nealfabētiskas starpburtu, īsāk, interkritiskas zīmes). Veidojot iespējami tiešas VS un PK atbildmes, reizē izvērtētas latviskās transliterācijas un transkripcijas tradīcijas, piem., krievu šņāceņus pēc PK paredzēts transliterēt ar mūsu alfabēta diakritiski modificētajiem burtiem, nevis ar VS lietotajām burtkopām. Tāpat apsvērtas tipogrāfiju normālburtēņu, kā arī mūsu rakstāmmašīnu reproduktīvās iespējas, respektētas latviešu lasītājam parastās latīņu burtu fonētisko atbildsmju asociācijas, iecerēta īpašvārdisko transliterēmu ērta pārveide latviešu valodas ortogrāfiskajos atveidos — alfabētiskajās transkribēmās. Pamatvilcienos ievērota transliterācijas un transkripcijas funkcionālā un formālā atšķirība.

Trijos sastātos ietvertas dažādas krievu valodas vārdu transliterācijas sistēmas.

Sastati ataino ne tikai kopīgo un atšķirīgo dažādās transliterācijas sistēmās, bet arī daļēji ilustrē transliterācijas un transkripcijas īpatnības.

1. sastatā uzrādītas krievu burtu latīņalfabētiskās transliteratīvās atbilstmes pēc VS un PK. Lai salīdzinātu transliterāciju ar praktisko (alfabētisko) transkripciju, krievu oriģinālortoqrammu latviskās transliterēmas pēc PK sastatītas ar normatīvajām transkribēmām pēc VLI izdevuma «Norādījumi par citvalodu īpašvārdu pareizrakstību un pareizrunu latviešu literārajā valodā. XI. Krievu valodas īpašvārdi» (sast. R. Grabis un T. Porīte). R., 1966. Dota arī kādreizējā, savulaik par transkripciju dēvētā latviskā bibliogrāfiskā transliterācija BT 34.

Valodas praksē, it īpaši agrāko gadu izdevumos, sastopama PSRS ZA 1968—1972, kā arī ISO/R 9-68 transliterācijas sistēma; starptautiski nozīmīga ir arī internacionālās telegrāfijas transliterācija IT, kurā lietoti tikai latīniskā normālfabēta burti. Latviešu valodas prakses orientācijai šīs sistēmas salīdzinājumā ar VS un PK uzrādītas 2. sastatā. VBT sistēma te iekļauta kā paraugs tam, ka vienā valodā iespējamas un var būt noderīgas divas (vai pat vairākas) funkcionāli specializētas transliterācijas sistēmas (sal. vācu vispārlietojamo transliterāciju — pēc V. Steinica — HGW ailē 3. sastatā).

3. sastatā salīdzinātas internacionāli autoritatīvo toponīmovotu daļēji atšķirīgās transliterācijas sistēmas. (Atzīmējams, ka ārzemju izdevumos šīs sistēmas ne vienmēr ir konsekventi īstenotas.)

Krie- vu bur- ti	VS	PK	Krievu ortogramma	PK transliterēma	Latviešu ortogrāfiskā transkribēma	BT 34
а б в г д е	а b v g d	а b v g d	Алтай Бобров Вайгач Гагино Десна	k-i p s c u	Altajs Bobrova Vaigača Gagina Desna	a b v g d
е	e	e — aiz C; je — in, aiz V, ъ, ъ	Енисей	u	Jeniseja	{ e; ie
ё ж з и й к л м н о п р г с т у	e(ë) zh z i j k l m n o p r g s t u	jo z z i j k l m n o p r g s t u	Ёя Жёрдевка Зарайск Ильинск Куйбышев Клин Лальск Мурманск Няндомы Озёры Пыталово Рыбинск Свердловск Тотьма Усть-Уда	Joja Zjordevka Zarajsk Ilijnsk Kujbyšev Klin Laljsk Murmansk Njandoma Ozjory Pytalovo Rybinsk Sverdlovsk Totjma Ustj-Uda	Joja Zordevka Zaraiska Iļjinska Kuibiševa Kļina Lalska Murmanska Nandoma Ozjori Pitalova Ribinska Sverdlovska Totjma Ustjuda	ž z i j k l m n o p r g s t u

ф	f	Фосфоритный	pc	Fosforitnij	Fosforitnija	f
х	kh	Хабаровск	p	Habarovsk	Habarovska	ch
ц	c	Цимлянск	p	Cimljansk	Cimljanska	c
ч	ch	Чечень	s	Čečenj	Čečena	č
ш	sh	Шушары	pc	Šušary	Šušari	š
щ	shch	Щучье	p	Ščuče	Ščuče	šč
ъ	"	Объячево	c	Objačevo	Objačeva	{ ' (apostrof.) — med; ⊖ — fin.
ы	y	Лысьва	u	Lysjva	Lisjva	y
ь	j	Двинье	e	Dvinje	Dvinje	' (akūts)
э	è	Эвур	u	Evur	Evura	è
ю	ju	Любань	p	Ljubanj	Ļubana	ju
я	ja	Дятково	p	Djatkovо	Djatjkova	ja

P i e z ī m e s.

1. Krievu (turpmāk — kr.) ē pēc PK transliterējams ar **jo**, bet tā fakultatīvais ortogrāfiskais variants **kr. e** — ar **e**, **je** saskaņā ar **ē** vai **e** lietojumu konkrētajā oriģinālortoqrammā. Normatīvi unificējamās transliterēmās, piem., īpašvārdos, **kr. ē** vai **e** lietojums vispār precizējams pēc pašreizējās kr. ortogrāfiskās vārdnīcas, bet toponīmu transliterācija — pēc autoritatīviem kr. toponīmvotiēm, visupirms, AM (Atlas мира. 2-е издание. М., 1967 un tā pielikuma Указатель географических названий. М., 1968), kā arī БСЭ (Большая Советская Энциклопедия. 2-е издание. В 52-х томах. М., 1949—1958; 3-е незаконченное издание. В 30-ти томах. Тт. 1—16, М., 1970—1974).

2. Pēc BT 34 tāpat kā kr. **e** transliterēts arī agrākajā kr. rakstībā lietotais **ѣ**, proti, ar BT 34 **e**, **je** pēc tiem pašiem diferenciācijas kritērijiem. Analogi kr. **ѣ** un tā kādreizējais alfabētiskais variants **⊖** vienādi atveidots ar BT 34 f.

2. sastats

Krie- vu bur- tj	PSRS ZA 1968—1972		ISO/ R9-68	IT	VBT	PK
	ar diakritiku	ar digrafiem				
а б в г д е	а б в г д	а б в г д	а б в г д	а б в г д	а б в г д	а б в г д
ë	{ e — aiz C; je — in., aiz V, Ъ, б ,o — aiz C, izņemot ч, ш, щ, ж;	{ e; je ,o; o; jo	ë	e	e	{ e; je
ж з и й к л м н	{ i — in., aiz V, C; ji — aiz б	{ zh z i j k l m n	ž z z i j k l m n	g z z i j k l m n	ž z z i j k l m n	jo ž z z i j k l m n

o p r s t u f h c č š šč ⊖ y j è ju ja

o p r s t u f h c č š šč ⊖ — fin.; — med.
, — blakus gar.,
virs iepr. isā burta

o p r s t u f h c ch sh sc y i y e ju ja

o p r s t u f h c č š šč " y ' è ju ja

{ o — visp.;
'o — aiz ņ

p r s t u f x c ch; ch sh shch ⊖ y , e

{ 'u;
{ ju
{ a;
{ ja

{ o — visp.;
'o — aiz ņ, ь

p r s t u f x c

{ č — visp.;
'č — aiz ш

š šč ⊖ y , e

{ u — aiz C;
{ ju — in., aiz V, ь, ь
{ a — aiz C;
{ ja — in., aiz V, ь, ь

o p r s t u f kh c ch sh shch " y , è ju ja

o п р с т у ф х ц ч ш щ ь ы ь э ю я

3. sastats

Krie- vu bur- ti	VS	PK	TWA	TTAW	HGW	AIL
1	2	3	4	5	6	7
а	а	а	а	а	а	а
б	б	б	б	б	б	б
в	в	в	в	в	в	в
г	г	г	г	г	г	г
д	д	д	д	д	д	д
е	е	{ e; } { je } jo	{ e — aiz C; je — in., aiz V, Ъ, Ь o — aiz C, izņemot ч, ш, щ, ж; o — aiz ч, ш, щ, ж; jo — in., aiz V, Ъ, Ь	{ e } { ye } { ě, ye; } { e; } yo	{ e — aiz C; je — in., aiz V, Ъ, Ь jo — visp.; } o — aiz ц, ч, ш, щ, ж	е, ie е, io
ё	е (ё)	jo	jo	yo		
ж	zh	ž	z	z	sh	i
з	z	z	z	z	s	z
и	i	i	{ i — in., aiz V, C; ji — aiz b	{ i; } { yi }	{ i — visp.; i — aiz V; ji — aiz Ъ, Ь i — visp.; i — aiz и, ы;	i
й	j	j	j	y	{ i — in.	
к	к	к	к	к	k; kr. kc > x	

{ i — visp.;
fak. aiz V
⊖ — fin.
aiz kr. и
k

l m n o p r s

t ou
f kh ts tch ch
chtch

⊖ y
{ ⊖ — visp;
i — kr. и,
e priekšā

iou

{ ia — visp.;
ia — izskaņā
-ая

l m n o p r s

{ s — visp.;
ss — intervok.;
kr. cc fin. > ant. ss,
frakt. β: kr. kc > x

t u f ch z
tsch sch stsch

⊖ y ⊖ e ju ja

l m n o p r s

t u f kh ts ch sh shch
, y

{ ⊖ e yu ya

l m n o p r s

t u f ch c č š šč
⊖ y

{ ' — fin., C priekšā;
⊖ — V priekšā

{ e
'u — aiz C;
ju — in., aiz V, ъ, ъ
'a — aiz C;
ja — in., aiz V, ъ, ъ

l m n o p r s

t u f h c č š šč
⊖ y j é ju ja

l m n o p r s

t u f kh c ch sh shch
, y , é ju ja

л м н о п р с

т у ф х ц ч ш щ ъ ы ь э ю я

Skaidrojumi

visiem trim sastatiem

kr. — krievu (burts, burtkopa).

VS — krievu vārdu latīņalfabētiskās transliterācijas Valsts standarts — Гост 16876—71.

PK — LPSR ZA VLI Pareizrakstības komisijas ieteiktās kr. burtu latīņalfabētiskās transliteratīvās atbilstmes latviskos vispārīga tipa izdevumos.

BT 34 — kādreizējā kr. vārdu latviskā bibliogrāfiskā transliterācija, pēc izdevuma «Valsts bibliotēkas biļetens». R., 1934, 3. lpp.

PSRS ZA 1968—1972 — PSRS ZA transliterācijas sistēma divos variantos: ar čehu tipa diakritiku vai ar burtkopām resp. ar diakritiskā funkcijā lietotu h šņāceņu apzīmējumos.

ISO/R 9-68 — International Organization for Standardization (Internacionālā standartizācijas organizācija, Международная организация по стандартизации) Transliteration of Russian words by Latin Characters (Krievu vārdu latīņalfabētiskā transliterācija, Транскрипция русских слов латинскими буквами). PSRS ZA 1968—1972 un ISO/R9-68 transliterācijas sistēma uzrādīta ВИНТИ izdevumā Научно-техническая информация. Сер. 2, № 10. М., 1972, с. 35—36 (rakstā А. А. Реформатский. О стандартизации транслитерации латинскими буквами русских текстов).

VBT — Vācu bibliogrāfiskā transliterācija, t. s. bibliothekarische Transkription; pēc Der Große Duden, 16. Auflage, Leipzig, 1972, S. XXVI—XXIX.

IT — Internacionālās telegrāfijas transliterācija; pēc А. Л. Брудно. Алгол. М., 1971, с. 75.

TWA — The World Atlas. Moscow, 1967.

TTAW — The Times Atlas of the World.

TWA un TTAW transliterācijas sistēma dota pēc rādītājā TWA Index-gazetteer dotā sastata Russian Transliteration Table. Moscow, 1968, p. 1019.

HGW — Haack Großer Weltatlas. Gotha-Leipzig, 1968; V. Steinica izstrādātā transliterācijas sistēma; pēc Der Große Duden, S. XXVI—XXIX, kur tā tieši sastāta ar VBT sistēmu.

AIL — Atlas International Larousse. Politique et économique. Paris, 1965, lietotā transliterācija.

Viena kr. burta transliteratīvās diferenciacijas kritēriji abiem PSRS ZA 1968—72 variantiem palaikam ir vienādi, tāpēc tie 2. sastatā doti tikai diakritiskā varianta ailē; atšķirīgie kr. o transliteratīvās diferenciacijas kritēriji turpretim uzrādīti katra varianta ailē atsevišķi. PK ailē 2. un 3. sastatā nav atkārtoti 1. sastatā PK ailē jau uzrādītie kr. e transliteratīvās diferenciacijas kritēriji, kas te savukārt saskan ar BT 34 aili, bet 2. sastatā — ar PSRS ZA 1968—1972 aili un 3. sastatā — ar TWA aili. Attiecīgie transliteratīvās diferenciacijas kritēriji 3. sastatā saskan TWA un TTAW ailē, tāpēc tie uzrādīti tikai TWA ailē, turpretim HGW ailē tie ir atšķirīgi un tāpēc doti atsevišķi.

Saīsinājumi šo kritēriju formulējumos

V — patskanis

C — līdzskanis

in. — iniciāli, vārda sākumā

med. — mediāli, vārda iekšienē

intervok. — intervokāli, starp patskaņiem

- fin. — fināli, vārda beigās
 fak. — fakultatīvi, pēc izvēles
 īs. — īsie, zemie (burti)
 gar. — garie, augstie (burti)
 visp. — vispār resp. ar pārējos kritērijos formulētajiem
 izņēmumiem
 ⊖ — kr. burtu atmetums transliterēmā

Burti un burtkopas aiz kr. vietvārda oriģinālortogrammas

1. sastatā ir attiecīgo ģeogrāfisko objektu nomonīmu
 (nomenklatūras vārdu) saīsinājumi:

- c — ciems
 e — ezers
 k-i — kalni, kalnājs
 p — pilsēta
 pc — pilsētciemats
 s — sala
 st — stacija
 u — upe

Projektā izklāstītā PK sistēma gandrīz pilnīgi iekļaujas latviskajā alfabētā, kas papildināms tikai ar y un ē. Kr. burtu patstāvīgam transliteratīvam aizstājumam nav lietotas reproduktīvi neērtās interkritiskās, proti, transliterēmu burtu sekā izvietojamās nealfabētiskās zīmes (sal. kr. ъ transliterāciju ar " un ь — ar ' VS sistēmā). Kr. e pozicionālā diferenciācija par e vai je, kā arī kr. ѐ, ю, я transliterācija ar alfabētisko burtu kopām jo, ju, ja, nevis ar atsevišķiem diakritiski modificētiem burtiem atbilst internacionāli pazīstamo transliterācijas sistēmu pamatievirzei.

Tā ir gūta transliteratīvo burtu ekonomija un ērtas reproducēšanas iespēja, lietderīgs kompromiss ar cit-valodu īpašvārdu ortogrāfisko atveidi, proti, alfabētisko transkripciju.

Tomēr transliterēmās ignorētā kr. ъ restaurācija, kā arī jo retransliterācija par kr. ё vai ѐ, ју — par kr. ю vai љу, ја — par kr. я vai ља, ј — par љ vai ъ dažkārt nebūs tik viegla, pat izmantojot kr. ortogrammu morfēmiskos un grafēmiskos kontekstus. Grūtības varētu radīt kr. īpašvārdu latvisko transliterēmu retransliterācija, jo īpašvārdu rakstība dažkārt neatbilst vispārīgajām sugas vārdu rakstības regulām.

Tāpēc apsverama iespēja izveidot PK sistēmu, pēc kuras latviskās transliterēmas būtu retransliterējamas par krieviskajām ortogrammām pēc tiešām burtu atbilstmēm un to modifikācijas atkarā no šo burtu pozīcijas starp citiem burtiem. Šāda viennozīmīga retransliterācija gan nav izveidojama bez diakritiski modificētiem papildburtiem.

Pēc PK projekta kontekstuāli retransliterējamo burtu eventuālai tiešai vai pozicionālai retransliterācijai būtu apsverami šādi precizējumi:

Kr.	VS	PK	precizējumi
e	e	{ e; je	{ e; je
ё	e (ё)	jo	jo
ъ	”	⊖	ј
ю	ju	ju	ju
я	ја	ја	ја

Skaidrojumi:

- ј — jota bez punkta;
- ј̄ — jota ar garumzīmi.

Tā būtu izveidotas viennozīmīgas retransliteratīvas atbilstmes: PK e, je > kr. e; jo > ě; j > ѣ — in., aiz V; j > ъ — aiz C; j̄ > ѣ; ju > ю; ja > я.

Ar šīm zīmēm iespējams aizstāt arī PK ě (< kr. э) ar diakritiski nemodificētu e, taču tad kr. e arī aiz C būtu transliterējams par je.

Analogus precizējumus ierosinājuši krievu un padomju valodnieki, kā arī prakses darbinieki diskusijā par fonēmas [j] un palatalizēto līdzskaņu ortogrāfisko atveidi (Обзор предложений по усовершенствованию русской орфографии, XVIII—XX вв. М., 1965, с. 87).

PK sistēmas izklāsts nav uzlūkojams par normatīvu ieteikumu ar vienu vai otru PK variantu aizstāt pašreizējo pustranskriptīvo, pustransliteratīvo (pēdīnās liekamo) krievu nosaukumu ortogrāfisko atveidi — ar to tikai mēģināts rādīt šās valodas praksē variablās hibridatveides sistematizācijas un unifikācijas, tamlīdz konvencionalizācijas iespējas. Lieku reizi atcerēsimies, ka transliterēmas pēc PK sākotnējā variantā reprodukcijas ērtības ziņā ir pielīdzināmas mūsu pašreizējam latīņalfabētiskajām diakritiski reducētajām oriģinālortogrammām (ě krievu э atveidē vēl var vienkāršot par e, nekā daudz nekaitējot transliterēmu identifikācijai ar oriģinālortogrammām pēc grafēmiskā un morfēmiskā konteksta, kā arī tieši pēc vārdnīcām).

PK precizētais variants ar savu nekontekstuālās retransliterācijas iespēju (t. i., bez iepriekšējās identifikācijas ar oriģinālortogrammu) funkcionāli pielīdzināms kr. oriģinālortogrammām dažādos speciālos kr. vārdu un veselu tekstu reprodukcijas novados, turklāt tā transliteratīvo zīmju inventārā ir tikai trīs diakritiski modificēti ortogrāfiskā alfabēta [papild]burti —

ē, j un j̄. Par PK viena vai otra varianta izlietojumu tātad spriežams speciālistiem, kuru vajadzības nav apmierināmas ar ortogrāfisko rakstību, tamlīdz ar alfabētisko transkripciju vien.

A. BLINKENA

CITVALODU NOSAUKUMU UN APZĪMĒJUMU LIETOŠANAS PROBLĒMAS LATVIEŠU VALODĀ

1.1. Aizvien vairāk jaunu vārdu un jēdzienu sastopam, iepazīstoties ar citās valodās aprakstītiem tehnikas sasniegumiem, kā arī ar politiskās un ekonomiskās dzīves parādībām, kam šais valodās ir savi speciāli nosaukumi ar īpašvārdu vai simbolu nozīmi. Šos nosaukumus un simbolus nepieciešams iesaistīt latviešu valodas tekstos (gan runā, gan rakstos), un ir ļoti svarīgi, lai šo vārdu adaptācija būtu viennozīmīga un vienveidīga. Stingras un noteiktas konvencijas visu citvalodu īpašvārdu un īpašvārdisko nosaukumu un apzīmējumu latviskajā atveidē pagaidām nav, tāpēc arī pamatoti ir ierosināts atrisināt šo jautājumu, kas saistīts kā ar latviešu valodas kultūru, tā arī ar zinātniskās un tehniskās informācijas precīzu pārraidi un nepārprotamu uztveri.¹

1.2. Līdzšinējā praksē vērojama liela dažādība svešo nosaukumu un simbolisko apzīmējumu rakstībā, it īpaši, ja atveidots kāds vārds vai simbols, kas oriģinālā rakstīts kādā no nelatīniskajiem alfabētiem (krievu, grieķu, arābu, gruzīnu u. c.). Tā kā, piemēram, arābu vai gruzīnu alfabētu pazīst ļoti maz latviešu tekstu

¹ Zvirbulis H. Kādus apzīmējumus lietot latviešu valodā? — Ciņa, 1973, 6. jūl.

lasītāju un mūsu tipogrāfijās nemēdz būt tādu iespiedzīmju, tad visus arābu, gruzīnu un daudzu citu nelatīniskā alfabēta rakstības valodu vārdus un simboliskos apzīmējumus jau izsenis latviešu rakstos atveido ar latviešu alfabēta burtiem iespējami tuvu to izrunai. Sāmērā reti latviešu valodas tekstos var sastapt grieķu alfabēta burtus — tos dažreiz lieto speciālajā zinātniskajā literatūrā, taču parasti to vietā tiek rakstīti mūsu alfabēta burti.

Vislielākā dažādība vērojama to īpašvārdisko nosaukumu un apzīmējumu atveidē, kuri oriģinālā tiek rakstīti ar krievu alfabēta burtiem; te lieto gan krievu, gan latviešu alfabēta burtus. Tas skaidrojams ar abu valodu — latviešu un krievu valodas — līdztiesīgumu mūsu republikā, kā arī ar to, ka gandrīz visiem vienlīdz labi pazīstamas abu alfabētu grafēmas. Arī tipogrāfijās ir gan krievu, gan latviešu alfabēta burti, tā ka iespieddarbos bieži vien latviešu tekstā krievu valodas īpašvārdisko nosaukumu un apzīmējumu atveidošanai tiek izmantoti krievu alfabēta burti tāpat kā oriģinālvalodā. Taču nereti šādu apzīmējumu lietošanā, sevišķi tad, ja apzīmējums ir no atsevišķiem burtiem veidots iniciāļu saliktenis, kura nozīme lasītājam vēl nav zināma, var rasties šaubas par burtu lasījumu (piemēram, vai PC lasāmi kā latviešu vai kā krievu alfabēta burti), tātad arī objekta identifikācija nav droša.

1.3. Jautājums par nelatviskas cilmes vārdu adaptācijas formām latviešu valodā ietver vairākas visai sarežģītas problēmas, kuru atrisināšana lielā mērā ir formāli konvencionāla, taču pilnīgi vienprātīgas konvencijas panākšanu apgrūtina dažādi motīvi. Šīs problēmas saistītas 1) ar adaptējamo nosaukumu un apzīmējumu dalījumu jēdzieniskās grupās, 2) ar līdzšinējam

tradīcijām, 3) ar dažādu valodu alfabētu resp. grafēmu izmantošanas iespējām un lietderīgumu latviešu rakstībā resp. iespieddarbos, 4) ar funkcionāli stilistiskā lietojuma diferenciaciju, 5) ar aizdevējvalodas (donorvalodas) pazīstamību, 6) ar mūsdienu valodām vispār raksturīgajām tendencēm u. tml. Šo problēmu risinājumā ietverams arī jautājums par adaptējamo resp. latviešu valodas tekstos iesaistīto vārdu paradigmāciju, t. i., iekļaušanu deklināciju sistēmā, rakstības veidu un tulkošanas iespējām.

2.0. Citās valodās lietoto specifisko īpašvārdu un īpašvārdisko nosaukumu un apzīmējumu atveidošanā laika gaitā izveidojušās konvencijas saistītas ar noteiktām jēdzieniskām grupām, no kurām galvenās ir šādas: 1) personvārdi un uzvārdi, 2) vietvārdi, 3) preses izdevumu un aģentūru nosaukumi, 4) firmu, apvienību, iestāžu, izstrādājumu u. tml. vārdiskie nosaukumi un apzīmējumi, 5) augu un dzīvnieku šķirņu nosaukumi, 6) zinātnisko un tehnisko apzīmējumu simboliskie (šifrētie) apzīmējumi.

2.1. Pirmo divu grupu nosaukumu — personvārdu un uzvārdu, kā arī vietvārdu — atveidē ir samērā stingri izveidojusies tradīcija — rakstīt šos vārdus iespējami atbilstoši oriģinālvalodas izrunai ar latviešu alfabēta burtiem, iekļaujot šos vārdus latviešu valodas deklināciju sistēmā, piemēram, Вячеслав Тихонов — Vjačeslavs Tihonovs, Winston Churchill — Vinstons Čērčils, Pierre Renault — Pjērs Reno, Bordeaux — Bordo, New-York — Ņujorka u. tml.²

² Rakstu valodas agrākajos posmos personu uzvārdi un vietvārdi dažkārt atstāti oriģinālrakstībā un šiem vārdiem pēc vajadzības pievienota latviešu valodas galotne, piemēram, pēc *Reaumur*, *Beauforta-skala* (Breikšs J. Jūrnieka palīgs. R., 1891).

Šis t. s. fonētiskais princips no citām valodām pārņemto īpašvārdu praktiskajā (alfabētiskajā) transkripcijā mūsdienās kļuvis par galveno arī krievu valodas praksē,³ un tas savukārt balsta mūsu valodas seno tradīciju.

Tomēr personvārdu un it īpaši vietvārdu latviskajā atveidojumā ne viscaur panākta pilnīga konsekvence, piemēram, vācu *Kellermann* → *Kellermanis* // *Kellermans*, angļu *New-York* → *Ņujorka*, bet *Newcastle* → *Ņūkāsla* // *Ņūkastle*. Ģeogrāfisko nosaukumu atveidē dažkārt nepamatoti izmantots tulkošanas princips. Tā, Kanādas ezers *Superior* atveidots kā Augšezers, Ķīnas upe *Huanhe* — kā *Dzeltenā upe*, Amerikas *Blue Hills* — *Zilie kalni*, *New Zealand* — *Jaunzēlande*, turpretim Dienvidamerikas upe *Rio Negro* — kā *Rionegro*, kalni *Sierra Nevada* — *Sjerranevada*, *New York* — *Ņujorka* u. tml. Ne vienmēr te ievērots dalījums t. s. pazīstamajās jeb pasaules valodās un mazāk pazīstamajās valodās, kuram dažkārt ir nozīme tulkošanas iespēju noteikšanā. Šķiet, ka pareizāk būtu vietvārdu identificēšanas labad tulkojumus izmantot mazāk, vismaz speciālajā ģeogrāfiskajā literatūrā, piemēram, *Blue Hills* būtu dēvējami par *Blūhilla kalniem*, tāpat kā nosaukumos *Tjanšana kalni*, *Isikula ezers*, *Rionegro upe*, *Ailendleika ezers* (tā dara, nosaucot citā valodā kādu no latviešu valodas vietvārdiem — *Ķišezers ozero Kuшезерс*, nevis *озеро Куу*).

Atšķirībā no vietvārdiem personvārdu un uzvārdu atveidē tulkojumi netiek pieļauti. Savas grūtības pašreizējos apstākļos sagādā tas, ka nav norādījumu par visu

³ Старостин А. Некоторые тенденции и перспективы в передаче и орфографии заимствуемых собственных имен. — Нерешенные вопросы русского правописания. М., 1974, с. 59.

valodu, piemēram, Skandināvijas valodu, īpašvārdu atveidošanu, kā arī starpniekvalodu ietekme uz to citvalodu īpašvārdu formu, kuras oriģinālā nepazīstam.⁴ No daudzām Āzijas, Āfrikas un Amerikas tautu valodām īpašvārdus pārņemam ar kādas citas valodas (angļu, vācu, visbiežāk krievu) rakstu starpniecību. Aizstājot oriģinālortogrammas ar interskribēmām, dažkārt veido nepareizus īpašvārdus.

Taču fonētiskais atveides princips mūsdienu latviešu rakstu valodā pamatos ir atzīts un tiek arvien pilnveidots, precizēts un konkretizēts.⁵

2.2. Samērā stingra, kaut arī gluži citāda, ir tradīcija citās valodās izdotu avīžu un žurnālu nosaukumu rakstībā. Šos nosaukumus atšķirībā no personvārdiem un vietvārdiem dod oriģinālvalodas rakstībā, ja oriģinālā lietots latīniskais alfabēts, bet, ja nosaukums oriģinālā tiek rakstīts kādā no nelatīniskajiem alfabētiem (grieķu, arābu, krievu, gruzīnu u. c.), nosaukums tiek transliterēts resp. transkribēts. Tāda ir tradīcija jau kopš pagājušā gadsimta vidus, un tā tiek ievērota arī pašlaik, piemēram, angļu avīze «Times», poļu «Głos Szczeciński», vācu «Neues Deutschland», franču «L'Humanité», igauņu «Rahva Hääl», krievu «Večernaja Moskva», «Sovetskaja Kuļtura», bulgāru «Otečestven front», «Rabotničesko delo» u. c.⁶

⁴ Par to, piemēram, S ū m a n e M. Ar vārdnīcu un gramatiku. — «Literatūra un Māksla», 1973, 22. sept.

⁵ Sk. Norādījumi par citvalodu īpašvārdu pareizrūnu un pareizrakstību latviešu literārajā valodā. I—XIII. R., 1962—1974.

⁶ Nereti gan vēl tagad, pat vienā un tai pašā izdevumā, tiek lietoti paralēli gan slāvu alfabēta burti, gan arī tiem atbilstošie latviešu alfabēta burti resp. burtkopas, piemēram, divi krievu valodā izdotu žurnālu nosaukumi pat vienā lappusē tiek atveidoti dažādi: «Химия и жизнь», bet «Junij tehnik» (Zinātne un Tehnika, 1973, 6, 48. lpp.).

Originālrakstība var radīt arī iebildumus. Ne visi prot pareizi izlasīt svešo avīžu vai žurnālu nosaukumus, ja šīs originālvalodas rakstība neatbilst izrunai. Sai ziņā lasītājam it kā ērtāka būtu nevis latīņalfabētisko nosaukumu originālrakstība, attiecīgi citālfabētisko nosaukumu transliterācija, bet gan transkripcija, kas pamatojas uz svešās valodas vārda skaņu atveidošanu ar savas valodas grafiskajiem līdzekļiem, piemēram, ja «Times» vietā rakstītu «Taims». Šāds veids varbūt dotu lielāku iespēju visiem valodas lietotājiem svešo nosaukumu pareizāk izrunāt. Kā rāda prakse, grūtības nesagādā transkribētie preses izdevumu nosaukumi, kas nāk no valodām, kurās nav latīniskā alfabēta, piemēram, bulgāru valodā izdotie žurnāli «Orbita», «Paraļeļi», krievu valodā izdotās avīzes «Pravda», «Večernij Ļeņingrad» u. c., kuri optisko identitāti nesaglabā. (Te minami arī no hieroglifu rakstības atveidotie nosaukumi, kā ķīniešu «Žeņ Miņ Žibao» vai japāņu «Koši Šimbum»).

Tomēr tradīcija dot avīžu un žurnālu, kā arī preses aģentūru nosaukumus originālrakstībā (ja originālā ir latīniskā grafika) ir tik ilga un stabila, ka to nebūtu vēlams lauzt.⁷ Ja originālā ir kiriliskais alfabēts, nosaukums transliterējams resp. transkribējams.⁸

2.3. Originālrakstības principu ar latīniskā alfabēta burtiem rakstītajos vārdos saskaņā ar tradīciju lieto arī daudzu citu nosaukumu rakstībā, kā dažādu

⁷ So domu labi pamatojuši A. Ozols un J. Kušķis rakstā «Par latīniskās grafikas citvalodu nosaukumu un teicienu rakstīšanu.» — Latviešu valodas kultūras jautājumi. R., 1967, 5.—12. lpp.

⁸ Krievu īpašvārdu atveidē daļēji apvienojas transliterācija un transkripcija. Piemēram, palatāla patskaņa priekšā krievu burti л, н tiek atbilstoši izrunai atveidoti nevis ar l, n, bet ar ъ, ѱ.

biedrību, organizāciju, firmu, mācību un kultūras iestāžu (teātru, kinoteātru, koncertzāļu utt.), tehnisko ierīču, kuģu, viesnīcu, rūpnīcu, internacionālo balvu, izstrādājumu marku u. tml. īpašvārdu nosaukumu atveidē. Piemēram, sporta biedrības un komandas: Antverpenes «Racing Ford», Vīnes «UBSV Wienerberger», Madrides «Real», Krakovas «Wisla», somu «Assät», firmas: amerikāņu «Pullmann», «Occidental Petroleum», «Chase Manhattan», «General Electric», «Alcoa», «Reynolds», «Kaiser», angļu bumbvedējs «Hurrier», orbitālā stacija «Skylab», dziedāšanas skola «Infantes del Coro», viesnīca «Sahary Palace», rūpnīca «Warszawa».

Atveidojot šās grupas nosaukumus, kas rakstīti ar nelatīniskā alfabēta burtiem, izmanto gan transliterācijas, gan transkripcijas principu, piemēram, Libānas avīze «Al Haijat», sporta komandas Sverdlovskas «Uralmaš», Novosibirskas «Sibirj», Sofijas «Akademik», rūpnīca «Dvigatel», automašīnas «Zaporožec», «Moskvič», magnetofons «Majak». Nav šaubu, ka šais gadījums nosaukums ir īpašvārds un tas dodams oriģināla formā, nevis tulkojams arī no tādām valodām, kuras mēs labi pazīstam, piemēram, Ļeņingradas apgabala dārzenu audzēšanas firma «Ļeto», kolhozi «Mirnij», «30 let Oktjabrja», ledlauzis «Severnij poľus», velosipēds «Skoľnik», putekļu sūcējs «Čaika», pulkstenis «Luč» u. c.

Arī paradigmācija šais gadījumos nav vēlama, piemēram, nebūtu pareizi rakstīt «Mirnijs», «Lučs», «Skoľniks».

2.3.1. Paradigmācijas jautājums kļūst problemātisks, ja minētajā nosaukumu grupā ietilpst kādas personas vārds un uzvārds vai vietvārds, kam saskaņā ar tradīciju mēdz piešķirt latviešu valodas

morfoloģiskajai sistēmai atbilstošu formu — galotni. Tā, piemēram, sporta komandu «Салават Юлаев» varētu arī latviski saukt un rakstīt «Salavats Julajevs», kuģi «Максим Горький» — «Maksims Gorkijs», viesnīcas «Ленинград», «Киев», «Минск» — viesnīcas «Ļeņingrada», «Kijeva», «Minska», vaļu medību kuģi «Юрий Долгорукий» — «Jurijs Dolgorukijs», kuģi «Обь» — «Oba», rūpnīcu «Warszawa» — «Varšava», «Tallinn» — «Tallina» u. tml. Tomēr šādos gadījumos nebūtu pieļaujami tradicionālie morfēmu pārveidojumi, piemēram, viesnīca, tāpat kinoteātris vai universālveikals «Москва», «Псков» nebūtu oficiālos tekstos saucami «Maskava», «Pleskava». Tādi pārveidojumi pieļaujami daiļliteratūrā, kur dažādiem nosaukumiem nav nepieciešama precizitāte.

2.3.2. Problemātisks ir jautājums, kā rīkoties, ja minētie nosaukumi ir internacionālistiski, kas radušies uz klasisko valodu bāzes un saskaņā ar dažādu valodu īpatnībām tiek atveidoti katrā valodā mazliet atšķirīgi (gan fonētiskajā, gan morfoloģiskajā ziņā). Līdzšinējā praksē vērojami divi šādu īpašvārdisko nosaukumu atveides varianti: 1) īpašvārda transkripcija vai transliterācija bez internacionālisma formu pielāgošanas latviešu valodas fonētiskajām un morfoloģiskajām īpatnībām, piemēram, ierīce «Raketa», mazgājamie pulveri «Delfin», «Kristal», motocikls «Iž-Jupiter-3», Klaipēdas sporta komanda «Atlantas»; 2) īpašvārda pārveidojums ar tā formu pielāgošanu atbilstošā sugas vārda resp. īpašvārda latviskajai formai, piemēram, kinokamera «Ekrāns-4», magnetofons «Komēta-209», motocikls «Iž-Jupiters-3», Česke Budejovices «Motors», Čeljabinskas «Traktors». Kaut arī lietojumā tas sagādā neērtības (nepieciešams nosaukt blakus arī kopjēdziena

vārdu jeb nomonīmu), šķiet, būtu vēlams atstāt oriģinālo nosaukuma formu, t. i., tādu formu, kāda lietota tai valodā, no kuras nosaukumu pārņemam, — tas ļautu drošāk noteikt valsti, kurā objekts atrodas vai kurā tas ražots, piemēram, kādai ierīcei, ja tā oriģinālā nosaukta krievu valodā, nosaukumu apzīmētu ar «Raketa», ja vācu valodā — «Rakete», ja angļu valodā — «Rocket» u. tml. Sarunvalodā būtu pieļaujamas arī adaptētas formas.

2.3.3. Izņēmums varētu būt vārdiskie nosaukumi, kas lietoti ļoti bieži un ieguvuši sugas vārdu nozīmi; tādā gadījumā nosaukumu varētu rakstīt ar mazo burtu un tas nebūtu liekams arī pēdiņās, piemēram, *salīmēt ar supercementu, Rīgas ielās daudz moskviču, žiguļu un volgu*. Līdzīgi mēdz darīt ar to mašīnu nosaukumiem, kas veidojušies kā iniciāļu salikteni un kļuvuši ļoti plaši pazīstami, piemēram, *nozib izgaismas strēle* (R. Ezera. Vasara bija tikai vienu dienu. R., 1974, 90. lpp.); *..sēžu rafiņa priekšgalā..* (turpat, 164); *gaziks atvedis pulciņu* [žibulētāju]. (Prese.) Sal. arī: *sarkanais karogs reriešiem*. (Prese.) Pašreizējā praksē, piemēram, automašīnu marku nosaukumus mēdz paradigmēt un tomēr rakstīt ar lielo burtu un likt pēdiņās: *..nav varējis paciest, ka pa priekšu velkas «Žigulis», un lūkojis to apdzīt; No «Moskviča» pāri palicis lūznis*. (Prese.)

Sarunvalodā, daiļliteratūrā un arī preses izdevumos varētu paradigmēt arī dažus citus internacionāla rakstura nosaukumus, piemēram, runāt par televizoriem «Elektrons», «Ekrāns», «Starts», «Krima», par ledusskapjiem «Saratova», «Kristāls», par veļas pulveri «Delfīns», «Lotoss», «Dona» u. tml., taču ne oficiālajos

tekstos, ne arī etiķetēs un cenrāžos šos nosaukumus nebūtu ieteicams parādmēt.

2.4. Īpaša nosaukumu grupa veidojas, ja nosaukumam izmantots nevis kāds no parastajiem valodas vārdiem (pašvalodas vai citvalodu cilmes sugas vārds vai īpašvārds), bet gan specifiski veidots saliktenis. Katra šā saliktena zilbe vai burts izsaka kādu no vairākvārdu nosaukuma sastāvdaļām. Sevišķi bieži šādi īpašvārdiski salikteni tiek lietoti krievu valodā: Гипросоюз, Россельхозтехника, Севзапмонтажавтоматика, Союзвзрывпром, Энергопромремонт, Экспортлен, Экспортлес, Энергосетьпроект, Тепломонтаж u. c. (Atšķirībā no iniciāļu saliktniem, kuros visi ir lielle burti, šādos zilbju saliktnos lielais burts ir tikai vārda pirmais burts.) Tiem objektiem, kas atrodas Latvijā, ir savi oficiālie latviskie nosaukumi. Turpretim objektiem, kas atrodas ārpus Latvijas teritorijas, krieviskie nosaukumi nav tulkojami, bet ir tikai transliterējami resp. transkribējami un liekami pēdiņās, pievienojot attiecīgo nomenīmu (*institūts, apvienība, uzņēmums, trests* u. tml.). Piemēram, būtu jāraksta Vissavienības projektēšanas institūts «Giprosojuz», apvienība «Rosselhoztehnikā», kontroles un mēraparātu montāžas cehs «Sевзапмонтажавтоматика», Ļeņingradas urbšanas un spridzināšanas darbu pārvalde «Sojuzvzrivprom», Kaļiņingradas uzņēmums «Energopromремонт», mežmateriālu eksporta un importa Vissavienības apvienība «Eksпортлес» u. tml.

Šos vārdus nevajadzētu parādmēt un iekļaut latviešu valodas leksikā. Piemēram, nepareizi būtu teikt *Mosfilmā radītas 1249 filmas; es strādāju Giprosojuzā; magnetofoonus apgādā Akademsnabs; Rigaseļmašam vajadzīgi strādnieki* u. tml. Jāvairās no tādiem mūsu

republikas iestāžu un uzņēmumu nosaukumiem, ko nevar iekļaut latviešu valodas gramatiskajā sistēmā un ko grūti arī saprast un atšifrēt (piemēram, «Rīgaseļmaš», «Rīgadorremstroj», «Latvpoligraf», «Latvbithim», «Latgiproseļstroj» u. tml.). Ja nu šādus nosaukumus tomēr lieto, tie katrā ziņā liekami pēdējās un atstājami bez latviešu valodas vārda galotnes. Būtu nepareizi šādos vārdos arī lietot garumzīmes pat tad, ja tajos ietilpst kāds īpašvārds, kas latviski rakstāms ar garumzīmi, piemēram, nevis «Rīgadorremstroj» (= Rīgas pilsētas Darbaļaužu izpildu komitejas Specializētais ceļu remonta un būvniecības trests), bet «Rīgadorremstroj». Taču no šādiem salikteņiem vajadzētu vairīties, jo latviešu valodai tie nav raksturīgi.⁹ Nebūt nav nepieciešams, lai nosaukumā iestādes vai uzņēmuma funkcija un pakļautība būtu atspoguļota pilnīgi. Piemēram, būtu reducējams šāds garu garais uzraksts, kas lasāms uz plāksnes pie iestādes ieejas: LPSR Ministru Padomes materiālu tehniskās pārvaldes metālu, metālizstrādājumu, ugunsdrošo materiālu un koksāķimiskās produkcijas apgādes un realizācijas Latvijas pārvalde. Ja nosaukumā elementu mazāk, var dot pilnu nosaukuma tulkojumu, piemēram: «Latvpoligraf» — Latvijas eksperimentālā poligrāfijas rūpnīca, «Latgiprozem» — Latvijas zemes projektēšanas institūts, «Rīgaseļmaš» — Rīgas lauksaimniecības mašīnu rūpnīca utt. Dažkārt var speciāli izraudzīties īsus īpašvārdiskus nosaukumus, piemēram, «Latvbithim» vietā — Latvijas ķīmisko tautas patēriņa preču ražošanas firma «Mājķīmija» vai tml.; līdzīgi varētu būt arī projektēšanas institūtu nosaukumi — «Zemesprojekts», «Ceļuprojekts», «Pilsēt-

⁹ Sk. Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika 2 sēj., 1. sēj. R., 1959, 222. lpp.

projekts», «Kolhozprojekts» (Латгипрозем, Латдоравто-проект, Латгипрогострой, Латколхозпроект) u. tml.¹⁰

Labs šādu nosaukumu veidošanas paraugs ir vārds *Lauktehnika*, kas radīts atbilstoši krievu valodas nosaukumam Латсельхозтехника un nosauc lauksaimniecības rīku un mašīnu tirdzniecības uzņēmumu.

Tekstā, kur pilns nosaukums jau minēts, varētu izmantot iniciāļu salikteņus, piemēram, Rīgas lauksaimniecības mašīnu rūpnīca → RLMR, Latvijas zemes projektēšanas institūts → LZPI, tāpat, kā tas jau darīts pazīstamajos nosaukumos SMCP (Specializētā melioratīvās celtniecības pārvalde), RABR (Rīgas aparātu būves rūpnīca), RAMK (Rīgas automotoklubs).

No vārddarināšanas viedokļa raugoties, jāatzīst, ka nav labi veidots mūsu republikas preses aģentūras nosaukums «Latinform» (Latvijas informācijas aģentūra?), kas turklāt vēl parasti tiek rakstīts ar lielajiem burtiem kā iniciāļu saliktenis (LATINFORM). Ja vārdu raksta ar lielajiem burtiem, tad parasti katrs no tiem apzīmē attiecīgo pilnā nosaukuma vārda pirmo burtu, piemēram, LPSR (Latvijas Padomju Sociālistiskā Republika), RVR (Rīgas vagonu rūpnīca) u. c. Minētajā gadījumā tā nav, jo vārds ir veidots no garāka nosaukuma zīlēm (**L**atvijas **i**nformācija), tā ka lielo burtu lietojums ir nevietā. Šāda bezgalotnes vārdforma neiekļaujas latviešu valodas gramatiskajā sistēmā, un nereti lietotās locījumu formas (piemēram, LAT-INFORMA korespondents) ir pretrunā ar latviešu valodas lietvārdu paradigmas lietojumu — ja ģenitīvs ir *Latinforma*, tad atbilstošais nominatīvs ir *Latinforms*. Turklāt nav pareizi šādos iniciāļu salikteņos ar liela-

¹⁰ Šie nosaukumi minēti kā varbūtēji varianti.

jiem burtiem rakstīt arī galotni, jo to var uztvert par atsevišķu iniciāli (piemēram, VEF jeb Vefs, nevis VEFS, VEFAM). Pēc «Latinform» parauga aplam veidojas citi darinājumi, piemēram, automotoamatieru biedrība «Latautom», kas pēc formas tāpat neiederas latviešu valodas gramatiskajā sistēmā, piemēram: *Lielu interesi Valkas rajona iedzīvotājos izraisījusi brīvprātīgās autoamatieru biedrības «Latautom» dibināšana.* (Presē.) Vai tad nebūtu vienkāršāk šo biedrību nosaukt «Latvijas automotoamatieris» vai tamlīdzīgi — vārdā, ko viegli uztvert un lietot?

2.5. Īpatnēji veidojas īpašvārdu grupa, kas aptver augu un dzīvnieku šķirņu nosaukumus. Arī te, līdzīgi aplūkotajiem īpašvārdiskajiem nosaukumiem, jaunākajā laikā lielākoties paturēta oriģinālrakstība, turklāt augu šķirņu nosaukumu rakstot vienpēdīnās, piemēram, krizantēmu šķirnes 'Bronce Taffeta', 'Pink Champagne', 'Fred Shoemith', 'Orange Queen' u. c. («Dārzs un Drava», 1974, 3, 25. lpp.).

Šādi rakstījumi ir neērti dārzkopjiem, jo neļauj pareizi vārdu izlasīt. Tāpēc dažkārt mēdz blakus dot arī lasījuma paraugu vai adaptētu (pat tulkotu) nosaukumu, piemēram, tomātu šķirnes 'Condine' (Kondīne), 'Marmande' (Marmandes), upeņu šķirnes 'De Naples' (Neapoles), 'Lee's Prolific' (Lija ražīgā) (LME, III). Dažreiz min tikai adaptēto nosaukumu, piemēram, plūmju šķirnes 'Emma Lepermane', 'Edinburgas hercogs', kartupeļu šķirnes 'Forans', 'Berlihingens', 'Kalevs', 'Moskvičs' (Augu aizsardzības rokasgrāmata, 1972).

Jautājums par kultūraugu šķirņu nosaukumu rakstību 1963. gadā apspriests LPSR ZA Terminoloģijas komisijā. Atzīts, ka saskaņā ar starptautiskās kultūraugu

nomenklatūras kodeksu lietojami oriģinālnosaukumi vienpēdiņās, bet blakus, ja nepieciešams, var dot norādi uz izrunu, pievienot nosaukuma tulkojumu vai tirdzniecisko sinonīmu, kas apspriežami un pieņemami atbilstošās nozares terminoloģijas apakškomisijā un apstiprināmi Terminoloģijas komisijas plēnumā.¹¹ Taču šo lēmumu pagaidām praksē konsekvēnti nerealizē. Nav arī vienprātīga pieņēmuma par vārdu paradigmācijas iespējām šķirņu nosaukumos.

Dzīvnieku šķirņu nosaukumu rakstībā patlaban vēl pārsvarā ir adaptētās formas un pat nosaukumu tulkojumi. Šos nosaukumus neliek ne pēdiņās, ne vienpēdiņās, piemēram, trušu šķirnes Pelēkais milzis, Sudrabainais, Melnbrūnais, Sudraboti plīvurainais, Padomju šinšila, Baltais milzis, Vīnes zilais; Šropšīras un Oksfordšīras aitas (LME, III).

Jāšaubās, vai divos tik tuvos novados — augkopībā un dzīvniekkopībā — šāda nosaukumu rakstības atšķirība ir lietderīga. Šai jautājumā speciālistiem jāskatījas.

3.1. Daudzus nosaukumus, kas latviešu valodā ienāk no citām valodām, veido dažādi burtu savienojumi. Arī te gan cilmes, gan arī izsakāmo nozīmju ziņā šķiramas vairākas grupas. Atkarībā no cilmes un nozīmēm arī veidojas rakstības pieņēmumi un lietošanas tradīcijas, tomēr pagaidām te vēl ir diezgan daudz svārstību un neskaidrību.

3.2. Daļēji ir izveidojušies adaptācijas un rakstības pieņēmumi tādiem apzīmējumiem un nosaukumiem, kas

¹¹ Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Terminoloģijas komisijas atzinums par kultūraugu šķirņu nosaukumu lietošanu latviešu valodā. — LPSR ZA Vēstis, 1963, 4, 153. lpp.

veido t. s. iniciāļu salikteņus, t. i., radušies no vairākvārdu nosaukuma atsevišķo vārdu pirmajiem burtiem (LPSR, ANO, GDA, DOSAAF, FIB, NATO u. tml.). Taču arī šai grupā vērojamas vairākas apakšgrupas, kurās nosaukumu lietojums latviešu valodā nav viendabīgs un ne vienmēr ir skaidrs. Starp šiem apzīmējumiem var būt 1) iniciāļu salikteņi, kas radušies pašā latviešu valodā (LPSR, LVU, ZA, LLA); 2) iniciāļu salikteņi, kas sākotnēji radušies krievu valodā atbilstošu jēdzienu apzīmēšanai un pēc tam, šiem jēdzieniem ienākot mūsu dzīvē, tulkoti latviešu valodā, tā ka apzīmējumu iniciāļu salikteņi atbilst latviešu valodas vārdiem (ГТО→GDA, ГОТ→DZO, ВЛКСМ→VĻKJS, ВДХХ→TSSI, АСУ→AVS); 3) iniciāļu salikteņi, kas pārņemti no krievu valodas, neizmantojot tulkojumu, bet tikai transliterējot burtus (ДОСААФ→DOSAAF, ТАСС→TASS, ГОЭЛРО→GOELRO, АПН→APN); 4) iniciāļu salikteņi, kam ir internacionāla nozīme un kas pārņemti no kādas Rietumeiropas valodas (NATO, SEATO, ISO, FIDE, FMJD, UP); 5) iniciāļu salikteņi (vai viens burts), kas apzīmē dažādu izstrādājumu (preparātu, mašīnu, agregātu u. tml.) markas (ГАЗ, МАЗ, ИЖ, БФ, СШ, ЯК).

Ne vienmēr iespējams šīs apakšgrupas stingri no robežot.

3.2.1. Iniciāļu salikteņi, kas radušies no latviešu valodas vārdiem, rakstības ziņā problēmas nerada. Daudzi no tiem ātri vien ieguvuši visiem zināmu nozīmi: (LPSR ZA — Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas Zinātņu akadēmija, LLA — Latvijas Lauksaimniecības akadēmija, LVU — Latvijas Valsts universitāte, RCUV — Rīgas centrālais universālveikals). Problēma gan rodas, kad vērtējam šādu saīsinājumu

lietderīgumu un lietošanas iespēju plašumu, taču tas ir īpaši apcerams jautājums.

3.2.2. Daudz sarežģītāks ir jautājums par otrās un trešās grupas iniciāļu salikteņu lietojumu un tā robežām. Nav šaubu, ka daudzi jēdzieni, kas krievu valodā izteikti ar iniciāļu salikteņiem, ir tulkojami un latviešu valodā apzīmējami ar iniciāļu salikteņiem, kuri atbilst tulkoto vārdu pirmajiem burtiem: ГТО 'Готов к труду и обороне' → GDA 'Gatavs darbam un aizsardzībai', НОТ 'научная организация труда' → DZO 'darba zinātniskā organizācija', ВДНХ 'Выставка достижений народного хозяйства' → TSSI 'Tautas saimniecības sasniegumu izstāde', АСУ 'автоматическая система управления' → AVS 'automātiskā vadības sistēma' u. tml. Turpretim izveidojusies tradīcija netulkot, bet transliterēt dažus citus līdzīgas nozīmes krievu valodas iniciāļu salikteņus: ДОСААФ (Добровольное общество содействия армии, авиации и флоту → Brīvprātīgā armijas, aviācijas un flotes veicināšanas biedrība), ТАСС (Телеграфное агентство Советского Союза → Padomju Savienības telegrāfa aģentūra), АРН (Агентство печати «Новости» → Preses aģentūra «Jaunumi»), ГОЕЛРО (Государственная комиссия по электрификации России → Krievijas elektrifikācijas valsts komisija) u. c. Robeža starp abiem saīsinājumu tipiēm pagaidām ir svārstīga, un arī grūti tai saskatīt stingru semantisku pamatojumu — preses aģentūru apzīmējumus, arī no citām valodām pārņemtos, parasti netulko (ТАСС, АРН, УР, УНИ), taču organizāciju nosaukumus mēdz gan tulkot (PSKP, VLKJS), gan arī pārņemt netulkotus (ДОСААФ); līdzīgi ir ar dažiem citiem nosaukumiem. Pašreizējā praksē mēdz tulkot plašāk pazīstamo iestāžu un apzīmējumu nosaukumus (ВДНХ → TSSI

'Tautas saimniecības sasniegumu izstāde', МХАТ → МАДТ 'Maskavas akadēmiskais Dailes teātris', АМН → МЗА 'Medicīnas zinātņu akadēmija', ВАК → ААК 'Augstākā atestācijas komisija', МГУ → МВУ 'Maskavas Valsts universitāte', bet daudzus no tiem arī atstāj netulkotus un tikai transliterē: ГОСТ → GOST 'Государственный стандарт' → 'Valsts standarts', МРТУ → МРТУ 'Межреспубликанские технические условия' → Starprepubliku tehniskie noteikumi). Dažreiz šos iniciāļu salikteņus pat netransliterē un dod oriģinālrakstībā blakus izsakāmā jēdziena latviskajam tulkojumam, piemēram, Vissavienības Ļeņina lauksaimniecības zinātņu akadēmija (ВАСХНИЛ — Всесоюзная академия сельскохозяйственных наук им. В. И. Ленина).

Būtu ieteicams vairākvārdu nosaukumu tulkot un aiz pilnā nosaukuma vajadzības gadījumā dot to iniciāļu salikteni, ko veido nosaukuma tulkojuma vārdu pirmie burti, piemēram, ВАСХНИЛ — Vissavienības Ļeņina Lauksaimniecības zinātņu akadēmija (VLZA); ВИНТИ — Vissavienības zinātniski tehniskās informācijas institūts (VZTI); ИХХУК — Mākslinieciskās kultūras institūts (MKI); ВХУТЕМАС — Valsts augstākās mākslinieciski tehniskās darbnīcas (VAMTD); ЦИНИИШ — Centrālais vilnas zinātniskās pētniecības institūts (CVZPI); ЛИТЛП — Ļeņingradas tekstilrūpniecības un vieglās rūpniecības institūts (LTVRI); ГОСТ — Valsts standarts (VS); МРТУ — Starprepubliku tehniskie noteikumi (STN); СНИП — Celtniecības normas un noteikumi (CNN) u. tml.

3.2.3. Iniciāļu salikteņi, kam ir starptautisks raksturs, latviešu valodā rakstāmi atbilstoši oriģinālrakstījumam, piemēram, Starptautiskā basketbola asociācija FIBA (Federation of International Basket-

ball Associations), Starptautiskā šaha federācija FIDE (Fédération Internationale des Échecs), Starptautiskā dambretes federācija FMJD (Fédération Mondiale de Jeu de Dames); līdzīgi arī NATO, SEATO u. tml.

3.2.4. Valstu nosaukumus, kas izteikti ar vairākiem vārdiem, mēdz tulkot un lietot iniciāļu salikteni, kas veidojas no tulkojuma vārdu pirmajiem burtiem (PSRS, LPSR, ASV, VDR, PTR, VFR u. tml.). Šāda tradīcija ir jau sena. Attiecīgo valstu apzīmējumi ir visiem pazīstami, un pārpratumi to atšifrēšanā nerodas. Ja mazāk pazīstamu nosaukumu saīsinājumus min pirmoreiz, tie jāatšifrē.

3.3. Ļoti dažādi pašreizējā valodas praksē raksta iniciāļu salikteņus, kas apzīmē dažādu izstrādājumu un rūpniecības ražojumu *markas*.

Šie apzīmējumi, kas veidoti kā simboliski iniciāļu salikteņi, tiek doti gan ar krievu, gan ar latīņu burtiem, tā ka lasītājam grūti uzreiz orientēties, kā kurš burts lasāms, it īpaši tad, ja tas katrā alfabētā attēlo citu skaņu, kā B, C, H, P. Piemēram, K. Bambergas grāmatā «Ķīmiskie augu aizsardzības līdzekļi» (R., 1964) ķīmisko preparātu latviskajam resp. internacionālajam nosaukumam blakus dots krievu valodā lietotajam apzīmējums krievu burtiem — *Butofēns* (ДНБФ), bet iespējams arī starptautiskais apzīmējums ar latīņu burtiem — *Prevenols* (CMU); dažkārt minēti kā krieviskie, tā starptautiskie simboliskie apzīmējumi — *Vapams* (HМДК, SMDC). Ja šādos gadījumos lieto burtus, kas katrā valodā lasāmi citādi, dažs labs paliek neziņā, kā šo simbolisko apzīmējumu lasīt, piemēram, *Eptams* (ЭПТК, EPTC) — vai otrais apzīmējums lasāms kā EPTC vai kā ERTS? Līdzīga nekonsekvence ir arī tāda, ka, piemēram, minētajā

grāmatā respiratoru un gāzmaskas markas apzīmētas ar krievu alfabēta burtiem PH-16, Ф-46, ШБ-1, ПП-51, ПРБ-1, bet augu aizsardzībā lietojamās mašīnu markas — ar latviešu alfabēta burtiem, piemēram, smidzinātāji GAN-8, PASS-2,8, OSS-15, ODS-15 u. c., apputinātāji ONU «Kometa», OPS-3OB, OSS-10A, augšnes dezinfektori OZG-120, IR-12M, EPG u. c.

Saziņas precizitātes un arī tehniskās ērtības labad būtu vēlama vienošanās par vienu rakstības variantu, proti, par atveidi ar latviešu alfabēta burtiem arī tad, ja latviešu tekstā jāmin apzīmējums, kas oriģinālā rakstīts ar krievu alfabēta burtiem. Gadījumos, kad burts nav tieši transliterējams (я, щ, ю, ё), to varētu aizstāt ar fonētiski atbilstošām burtkopām, piemēram, ЛЯ — LJа, ЮМЗ — JuMZ, СИЦ — SŠč u. tml.¹²

Sevišķas nepieciešamības gadījumā varētu pievienot arī oriģinālapzīmējumu, piemēram, epoksīdlīme EDP (ЭДП).

Ja būtu pieņemts noteikts rakstības princips — latviešu alfabēta burti —, tas atvieglotu tipogrāfiju darbu (praktiski tā jau tagad rīkojas laikrakstu redakcijas), kā arī neliktu lasītājam šaubīties par to, kā rakstāms kāds no simboliskajiem apzīmējumiem.

Taču arī šai ziņā ne vienmēr iespējama absolūta unifikācija visās nozarēs. Tā, minētajā gadījumā ar augu aizsardzības preparātu apzīmējumiem iekavās dotie simboli, kas lietojami krievu tehniskajā literatūrā, nav identiski internacionālajiem apzīmējumiem, piemēram, izopropilfenilkarbamātu krievu zinātniskajā literatūrā apzīmē ar ИФК (Ф — фlocфop, К — карбамат).

¹² Bendiks H. Krievu valodas vārdu latviskā transliterācija. — Sk. šā krājuma 160.—176. lpp.

Latviešu literatūrā turpretim tie saskaņoti ar ķīmisko elementu apzīmējumu starptautiskajiem pieņēmumiem — IPC (P — phosphor, C — carbon). Transliterācija ИФК → IFK būtu aplama.

Katrā ziņā transliterācija būtu vēlama un iespējama dažādu mašīnu un agregātu apzīmējumu rakstībā. Transliterēto apzīmējumu identifikācija nevar radīt pārpratumus, jo tiklab rakstītājam, kā lasītājam ir zināms, kāda alfabēta burti lietoti, piemēram, automašīnas ГАЗ → GAZ, ВАЗ → VAZ, ЗИЛ → ZIL, emaljas krāsa ЛФ-254 → LF-254, perhlorvinila krāsas ПХБ → PHB, ХФК → HFК, laka С-4 → S-4, traktors МТЗ-52 → MTZ-52, МТЗ-5ЛС → MTZ-5LS, šasija ДВСШ-16 → DVSS-16, smidzinātājs ОВ-4 → OV-4 u. tml.

4. Skarto jautājumu kompleksa risināšana ir plašāka pētījuma uzdevums. Rakstā tikai mēģināts fiksēt galvenās problēmas un, balstoties uz prakses vērojumiem, parādīt dažas atrisinājuma iespējas. Šos jautājumus vajadzētu galīgi izlemt kompetentai komisijai.

R. BERTULIS

VĒLREIZ PAR IESTARPINĀJUMIEM

Latviešu valodas kultūras jautājumu 1973. gada laidienā P. Ozoliņš pievērsis uzmanību iestarpinājumiem un tai nekonsekvencei, kāda sastopama pieturzīmju lietojumā, ja tekstā ir autora iestarpinājumi ar viņa paša iniciāļiem aiz tiem.¹ Raksta autora ieteikums nošķirt iniciāļus no iestarpinājuma teksta tikai ar domuzīmi ir pamatots un viegli iegaumējams. Tā var rīkoties, kad

¹ Ozoliņš P. Interpunkcija iestarpinājumos. — Latviešu valodas kultūras jautājumi, 1973, 147.—149. lpp.

ar iestarpinājumu citātā tuvāk jāpaskaidro vai jāprecizē kāds vārds (visai bieži tas ir vietniekvārds) vai vārdu savienojums, kā arī jāizsaka sava attieksme pret citātā pausto domu. Kā tad būtu jārikojas, ja rakstītājs iestarpina paskaidrojumu, ka viņš pats visu citātu vai kādu tā daļu īpaši izcēlis ar pasvītrojumu, retiņājumu vai kursīvu?

Tagad uz izcēlumu citātā parasti norāda ar iestarpinājumiem *pasvītrojums mans*, *retinājums mans*, *kursīvs mans*. Aiz šiem iestarpinājumiem autors raksta iniciāļus un to priekšā liek dažnedažādas pieturzīmes — visbiežāk punktu un domuzīmi, kā jau aizrādījis P. Ozoliņš. Dažkārt iestarpinājumos formas *mans* vietā lieto daudzskaitļa formu *mūsu*, piemēram: [*kursīvs šeit un turpmāk mūsu* — A. O.]. (A. Ozols. Veclatviešu rakstu valoda. R., 1965, 80. lpp.) R. Ādmidiņš savukārt lieto darbības vārda vienskaitļa pirmās personas formu: (*pasvītroju*. — R. Ā.). («Karogs», 1973, 5, 123. lpp.)

Iestarpinājumus, kas norāda uz teksta izcēlumu citātā, iespējams rakstīt divējādi. Ja iestarpināto vārdu lieto darāmās kārtas lokāmā pagātnes divdabja formā, nekāda pieturzīme starp iestarpinājumu un autora iniciāļiem nav vajadzīga, piemēram: *retinājis A. B.*, *pasvītrojusi C. D.*, *izcēlis E. F.* Domuzīme iniciāļu priekšā rakstāma tikai tādos iestarpinājumos kā *retinājis autors* — A. B. Taču, kā liecina prakse, nekādi pārpratumi nevar rasties, ja autora iniciāļus aiz iestarpinājuma nemaz neraksta, piemēram: (*Pasvītrojis I. Ziedonis.*). (J. Torgāns. — «Literatūra un Māksla», 1974, 14, 5. lpp.)

Līdzās lietvārdam *kursīvs*, ko arī bieži sastop iestarpinājumos izcēluma apzīmēšanai, latviešu valodā retumis lieto darbības vārdu *kursivēt*, no kura tad var

darināt divdabja formu šī izcēluma veida apzīmēšanai, piemēram: *kursivējis A. B., kursivējis autors.*

Uz teksta izcēlumu citātā bez tam norāda ar lietvārda *kursivs, pasvītrojums, retinājums u. tml.* inverziju, piemēram: (*Pasvītrojums Ūdera. — S. C.*). (S. Cielava. — «Karogs», 1973, 12, 145. lpp.) Pareizāk būtu rakstīt: (*Ūdera pasvītrojums — S. C.*) vai (*Pasvītrojis Ūders — S. C.*).

Īpaši jāpievērš uzmanība tam, ka dažkārt aiz iestarpinājuma autora iniciāļi rakstīti bez jebkādas vajadzības. Piemēri:

1. Viņš uzsver, ka groteska atkarībā no tajā iemiesotās pretrunas rakstura var būt gan satīriska, gan humoristiska, gan traģiska, gan pozitīva (resp. tāda, kas izsaka parādības apliecinājumu un slavinājumu. — **I. T.**), gan ambivalenta (tajā apvienota pozitīvā un kritiskā funkcija). (I. Tuņķelis. — «Karogs», 1973, 1, 132. lpp.)

2. Kritiķis savus uzdevumus sekmīgi veiks tikai tad, ja viņš saredzēs tradīciju un novācījas (novatorisma. — **P. Z.**) attiecības, ja viņš balstīsies uz stilu dažādības sapratni, bet nevērtēs visu mākslu, vadoties no kādas vienas šauras grupas stilistiskajām interesēm. (P. Zeile. — «Karogs», 1973, 5, 141. lpp.)

3. Tāpat kā krietnajam moldāvietim, kuru «apņēmas nokaut ļaunais ungārietis ar urančēnieti» (atdz. K. Skujenieks), arī Magdai Isanosai **nāve faktiski neeksistē** (retinājums mans. — L. B.). (L. Briedis. — «Literatūra un Māksla», 1974, 8. martā.²)

² Šajā piemērā vēl ir tāda neatbilstība, ka autors iestarpinājumā norāda uz retinājumu, bet tekstā ir pustreknais salikums. Reizēm ir otrādi — tekstā ir retinājums, lai gan iestarpinājumā runāts par pasvītrojumu. Šādi piemēri ir V. Ķikāna rakstā («Karogs», 1973, 10, 132.—134. lpp.).

Pirmajos divos piemēros iniciāļi aiz iestarpinājumiem ir lieki tāpēc, ka teksta un iestarpinājuma autors ir viena un tā pati persona, bet trešajā lieks ir arī pats iestarpinājums.

Minētie piemēri uzskatāmi rāda, cik neloģisks tajos ir punkts aiz iestarpinājuma, kā jau aizrādījis P. Ozoliņš. Sevišķi spilgti tas redzams tur, kur iestarpinājums ir teikuma vidū.

Tātad būtu labi jāiegaumē, ka autora iniciāļi aiz iestarpinājuma rakstāmi tikai tad, ja ar to vēlamies tuvāk kaut ko paskaidrot vai precizēt citas personas izteikumā resp. citātā, nevis paša autora tekstā.

Jāpiebilst, ka dažkārt rakstītājam jānorāda uz paša tekstā sastopamiem neparastiem vai kļūdainiem vārdiem vai izteikumiem. Tādā gadījumā aiz attiecīgā vārda vai izteikuma iekavās lieto starptautiski pieņemto iestarpinājumu — latīņu valodas apstākļa vārdu *sic!*, kas nozīmē 'tā', vai izsaukuma zīmi.

Reizēm rakstītāji ar iestarpinājumu un saviem iniciāļiem aiz tā norāda, ka viņi paši savā tekstā kādus vārdus vai teikuma daļas īpaši izcēlušī. Iestarpinājumi arī šādos gadījumos nav vajadzīgi.

INTONĀCIJAS

Intonācijas no runātāja viedokļa ir balss modulējums (augstumā un skaļumā), ar kādu izrunā garskani — garu patskani un divskani, kā arī īsa patskaņa tautosillabisku savienojumu ar *r, l, ļ, m, n, ņ*. No klausītāja viedokļa intonācijas ir attiecīgo skaņu īpatnējs skanējums. Tās atšķir latviešu valodu no daudzām citām valodām. Sākotnēji saknes zilbēs ir bijušas divas intonācijas — kāpjošā jeb akūtētā un kritošā jeb cirkumflektētā. No kāpjošās intonācijas ir izveidojušās divas intonācijas: ja vārda uzsvars sākotnēji bijis uz pirmās zilbes, radusies stieptā intonācija, piemēram, vārdos *māte, tēvs*; ja uzsvars bijis uz citas zilbes, bet pēc uzvara vispārinājuma tas atvilks uz pirmo zilbi, izveidojusies lautzā intonācija, piemēram, vārdos *galva, zāle* ('augš'). Kritošā intonācija palikusi savā vietā, piemēram, *brīdis, maize*. Tātad latviešu valodā teorētiski ir trīs pamatintonācijas.

Mūsdienās cilvēku, kuru runā būtu visas trīs intonācijas, ir samērā maz. Ar visām trim intonācijām vietām vēl runā Cēsu, Valmieras un Valkas rajonā Vidzemē un ap Jaunpili Zemgalē, kā arī tie, kuru senči nākuši no šiem apvidiem vai kuri ir triju intonāciju atšķiršanu īpaši iemācījušies. Trīs intonācijām runā tomēr ir tendence zust. Vērojumi ekspedīcijās liecina, ka

vietās, kur divdesmitajos gados saklausītas visas trīs intonācijas, tagad tās skaidri vairs nav atšķiramas.

Latvijas austrumdaļas iedzīvotāji paturējuši lauzto intonāciju, lai gan pēc pēdējiem vērojumiem jāatzīst, ka lauztās intonācijas savdabība sāk zust. Stieptās un krītošās intonācijas vietā turieniešu runā parasta ir krītošā intonācija. Rietumniekiem ir stieptā un lauztā intonācija, bet krītošajai intonācijai ir tendence kļūt vairāk vai mazāk lauztai. Rūpīgi ieklausoties, bieži var manīt starpību starp īsti lauzto un krītošo intonāciju. Interesantus pētījuma rezultātus referātā par sava tēva — sacenieka — intonācijām A. Ozola dienas konferencē 1974. gada 19. martā parādīja ZA A. Upīša Valodas un literatūras institūta zinātniskais līdzstrādnieks mūzikas speciālists V. Bendorfs, kas secināja, ka attiecīgajā Rietumkurzemes izloksnē ir gan divu intonāciju opozīcija, tomēr fonētiski samērā pareizi lieto visas trīs intonācijas — apmēram trīs ceturtdaļas visu nestiepti intonējamo uzsvērto sakņu zilbju ir izrunātas pareizi no trīsintonāciju sistēmas viedokļa; vērojama atšķirība pat abu nestiepto intonāciju izrunas augstuma ziņā.

Augškurzemē — bijušajā sēļu zemē — un Aiviekstes baseina novados lauztās intonācijas vietā runā stipri kāpjošu, bet stieptās un krītošās intonācijas vietā — krītošu intonāciju. Lielā Vidzemes daļā, īpaši rietumos, runā stiepto intonāciju, bet krītošās un lauztās intonācijas vietā — vairāk vai mazāk krītošu. Atsevišķos novados, piemēram, Kurzemes ziemeļos un Vidzemes austrumos, ir dzirdamas arī papildintonācijas jeb intonāciju variācijas, bet tās literārajā valodā nav vērā ņemamas.

Intonācijas par obligātu normu literārajā valodā

uzskatīt nevar. Tomēr būtu ļoti vēlams, lai radio vai televīzijas diktoru, latviešu valodas skolotāju, aktieru, lektoru runā būtu dzirdamas vismaz divas intonācijas — stieptā un nestieptā.

Grūti pateikt, kad patskanis runājams ar vienu vai otru intonāciju. Kas no mātes runas mantojuši stiepto un nestiepto intonāciju vai visas trīs intonācijas, to runā tās skan dabiski. Citiem jāiegaumē katra vārda intonācija. Visgrūtāk ir augšzemnieku un sēlisko izlokšņu runātājiem un to pēctečiem, jo tiem stieptā intonācija nav dabiska. Turklāt nav viegli pieejamu avotu, kur varētu smelties ziņas par vārdu pareizo izrunu. Cenšoties runāt stiepto intonāciju, viens otrs kļūdās un stiepti izrunā arī vārdus, kam nestiepta jeb krītoša intonācija, piemēram, *maize, tauta, ciņa, iela* u. tml. Sēlisko izlokšņu runātāju pēcteču literārajā runā reizēm lauztās intonācijas vietā parādās kāpjošā, kas stipri līdzīga stieptajai intonācijai un var radīt pat pārpratumus, piemēram, *zāle* ('augš') kļūst par *zāli* ('telpa'), *augstākais stāvs* par *aukstāko* u. tml.

Intonācijas dzirdamas kā uzsvērtajās, tā neuzsvērtajās zilbēs. Tā kā intonācijas uzsvērtajās zilbēs pakļautas stingrākai likumībai, šai rakstā ir apskatītas uzsvērtos zilbju intonācijas. Neuzsvērtos zilbju intonācijās ir lielākas svārstības. Kurzemes un Zemgales izlokšņu runātāju pēcteču runā vairāk ir nestieptās intonācijas, bet Vidzemes izlokšņu runātāju pēcteču runā — stieptās intonācijas, piemēram, izskaņās *-iba, -nieks, -niece, -ietis, -iete*.

I. Stieptā intonācija

Tā balss plūdamā līdzena vai nedaudz kāpjoša, gan drīz vienmēr vienāda skaļuma. Dzirdama vārdos ar ā: *brālis, gādāt, grāmata, kāja, māja, māsa, māte, pār, pārsteigums, pārtika, pārvalde, pārvest* (pār kaut ko, bet ar nestiepto intonāciju — atvest), *stāvēt, stāvs* ('krajš', bet ar nestiepto — [mājas] *stāvs*), *tā* ('šī') u. c.; ar ai: *daiļš, kaimiņš, laiks, laikraksts, mainīt, skaidrs, staigāt, taisīt, vaicāt, vairāk* u. c.; ar au: *auksts* (bet ar nestiepto — *augsts*), *caur, caurlaide, caurmērs, daudz, gaume, jautāt, jautājums, lauksaimniecība, [pa]kļaut, pļaut, saule, taupīt* u. c.; ar ē [ē] vai [ē]: *bērt, bērzs, jēga, klēts, lēca, lēts, mērens, mēs, pētīt, sēt, tērauds, tēvs, vējš, vērtība, zēns* u. c.; ar ei: *teika, veids, veikls* u. c.; ar ī: *brīvs, īpašs, īstenot, miļš, sīpols, tīrs, tīrums, vīrs, zīds* u. c.; ar ie: *ieleja, ieplaka, liels* ('dižs', bet ar nestiepto resp. laužto intonāciju — [kājas] *liels*), *liepa, piens, priede, rietēt, sieva* u. c.; ar ū: *brūns, cūka, grūts, gūt, jūra, krūms, plūme, strūkla, šūna, šūt* u. c.; ar uo: *bloda, domāt, grozīt, joks, [sīpolu] loks* (bet ar nestiepto intonāciju, t. i., krītošo — [varavīksnes] *loks*, ar laužto — *logs*), *loma, nomale, nopietns, novads, skola* u. c.; vārdos, kur īsie patskaņi kopā ar l, m, n, r vienā zilbē: *balts, salmi,*

¹ Intonāciju piemēri doti pēc autores pašas dabiskās runas, kurā ir trīs intonācijas (vecāki no Blīdenes, t. i., Zemgales trīsintonāciju apvidus). Precizējumi izdarīti, ievērojot valodas vēstures parādības. Izmantoti Milenbaha un Endzelīna vārdnīcas materiāli, kā arī vērojumi ekspedīcijās un dažādu personu runā. Ņemti vērā Vidzemes trīsintonāciju pārstāvja H. Bendika ieteikumi.

kalt, kalve, valgs ('virve', bet ar nestiepto intonāciju resp. lauzto vai krītošo intonāciju 'mits'), *manta, [iz]-mantot; delna, svelme, telpa, enkurs; pilns, pilngadīgs, sildīt, šķilt, vilna; dzintars, stingrs, vingrot, zirņi; kult, pumpurs, dundurs, burts, durt, turpinājums* u. c.

II. Nestieptā intonācija

Par nestiepto sauc intonāciju, kurā apvienojusies lauztā un krītošā intonācija, zaudējot savu savdabīgumu. Daļa cilvēku šādu intonāciju izrunā vairāk vai mazāk krītoši, daļa — vairāk vai mazāk lauzti. Par literāru izrunu atzīstama arī tāda, kur šķiras lauztā un krītošā intonācija. Jāpiebilst, ka labāko radiodiktoru runā saklausāmas visas trīs intonācijas ne tikai uzsvērtajās, bet arī neuzsvērtajās zilbēs.

A. Lauztā² intonācija

Šī intonācija kāpjošā izrunā balss saišu sasprieguma dēļ it kā pārlūst un aiz lauzuma beigu daļā skaļumā ir stipri vājināta. Mūsdienās, neņemot vērā atsevišķas izloksnes, īstu lauzumu parasti nemana, bet jūt tikai balss saspriegumu. Piemēri vārdiem ar *ā*: *ābele, ābols, glābt, kā* (apstākļa vārds, bet ar krītošo intonāciju — vietniekvārda vienskaitļa ģenitīvs), *kāpt, klāt, krājcase, krāt, krātuve, mācīties, māka, māksla, sākt, sākums, sāpes, skābs, skābenes, stāt, tā* (apstākļa vārds, bet ar

² Par literāru atzīstama arī izruna bez specifiskā balss sasprieguma.

stiepto vai krītošo intonāciju vietniekvārda vienskaitļa ģenitīvs un ar stiepto intonāciju 'ši'), *tāpat, tātad, vājība* u. c.; ar **ai**: *bailes, bail, laist, naids* u. c.; ar **au**: *audze, augsts* (bet ar stiepto intonāciju — *auksts*), *[iz]augsmē, augša, augt, aust* (audeklū, bet ar krītošo intonāciju — *gaisma aust*), *grauds, jauns, jaunatnē, lauzt, nauda, spraut* u. c.; ar **ē**: *bēgt, cēliens, dēls, ēst, plēsums, sēdēt, vēdzele* u. c.; ar **ī**: *dīglis, sīks, rīts, rītdiena, stīga, šķidonis, tīt, trīs, zīdains* u. c.; ar **ie**: *briedis, briest, ciets, diegs, dziesma, griezt* (piemēram, *matus, maizi*, bet ar stiepto intonāciju, — piemēram, *ratu*), *liet, miers, siena* (bet ar krītošo intonāciju — *siens 'sakaltēta zāle'*), *sviests, šķiedra, vienlīdzīgs, ziede* u. c.; ar **ū**: *būt, būtība, lūzt, plūst, rūgts, šļūdonis, ūdens, ūdeņradis, žūt* u. c.; ar **uo**: *dot*,³ *doties, joslā, kodināšana, kodols, logs* (bet ar stiepto intonāciju — *[sīpolu] loks*, ar krītošo — *[varavīksnes] loks*), *slodze, spodrs, sprosts* u. c.; vārdos, kuros īsie patskaņi kopā ar plūdeņiem un nāseņiem: *alva, galds, galva, kalns, saldēt, smalks, darbs, karsts, sardze, sarkans, smarža, starp, starptautisks; celtne, peldēt, šķelt, ķert, serde, tvertne; sirids, zirgs* u. c.

B. Krītošā⁴ intonācija

Šī intonācija iesākas skaļāk un augstāk, bet uz skaņas beigām it kā noslīd. Piemēri vārdiem ar **ā**: *dārgs, dārzs, jā, kārtība, kāzas, pārvest* ('atvest', bet ar stiepto

³ Kursiskajās un libiskajās izloksnēs vārdus *dot, iet, ņemt* u. c. izrunā ar stiepto intonāciju.

⁴ Par literāru atzīstama arī izruna bez raksturīgā balss krituma.

intonāciju — *pār kaut ko*), *prāts, stāds, [mājas] stāvs* (bet *stāvs* ar stiepto intonāciju — 'kraujš'), *strādāt, vārds, vākt, vārti* u. c.; ar **ai**: *aiz, aizsardzība, aizstāvēt, gaiss, gaišs, maize, saimniekot, saistības, taisns, taisnīgs, zvaigzne* u. c.; ar **au**: *ausma, braukt, draugs, kauss, sauss, sauszeme, straujš, tauki, tauta* u. c.; ar **ē**: *dzēst, ērglis, lēkt, lēns, pēkšņi, plēst* (pagātnē *plētu*, bet ar laužto intonāciju — pagātnē *plēsu*), *spēksta-cija, strēlnieks, svētki, tērcē, tērps, vērt, vēsts, vēsture* u. c.; ar **ei**: *beigt, kreisais, steidzīgs, teicams, teikt, teikums* u. c.; ar **ī**: *brīdis, cīņa, likums, tikls, zīmēt* u. c.; ar **ie**: *biedrs, ciems, diena, iecere, iegula, iekša, iemaņa, ieskaite, krievs, pie, pieēja, piecgade, piegāde, pieminekļis, pienākums, pieredze, priekš, priekšlikums, priekšnieks, siens* (bet ar laužto intonāciju — *siena*), *skriet, tiesības, viedoklis, viegls, viesis, vietējs* u. c.; ar **ū**: *brūklenes, jūtas, sūtīt* u. c.; ar **uo**: *dobe, drošs, drošība, [no]drošināt, gods, [varavīksnes] loks* (bet ar stiepto intonāciju — [sīpolu] *loks* un ar laužto intonāciju — *logs*), *no, nokrišņi, noliktava, rosme, sods, šodien, šoreiz* u. c.; ar patskani un plūdeni vai nāseni: *alga, kalst, maldi, valdīt, valsts; dzelzs, pelnīt; cilvēks, smiltis, vilks, vilkt, dzimt, dzimtene, cirst, tirgus, virsma, virsraksts, virtuve, virve, urbt* u. c.

No vienas saknes darinātie vārdi, daļēji⁵ izņemot svešvārdus jeb internacionālistiskus, saknes zilbē parasti runājami ar vienu un to pašu intonāciju. Piemēram, ar nestiepto (laužto) intonāciju izrunā vārdus *augsts*,

⁵ Pēc pastāvošajiem noteikumiem svešvārdi ar garu saknes zilbi zaudē šo saknes zilbes garumu un līdz ar to arī intonāciju atvasinājumos, kad rodas otra gara zilbe, tāpat arī saliktnos, piemēram, *gāze* — ar stiepto intonāciju, bet *gazīfikācija, gazometrs* — ar īsu saknes zilbi.

augstākais, visaugstākais, augstums, augstcelne, augstskola, izaugsme, [iz]augt, audzējs, augonis u. tml., turklāt visos locījumos, visās personās un visos laikos. Tāpat darbs, darbība, darbinieks, darboties, darbaļaudis u. tml.; saldēt, saldētājtraleris, apsaldēt, nosaldēt, saldējums u. tml. Vārdi saukt, nosaukt, nosaukums, piesaukt, kopsaucējs u. tml., strādāt, strādnieks, apstrāde, pārstrāde u. tml., vēsts, vēstīt, vēstule, vēstījums u. tml. runājami ar nestiepto jeb krītošo intonāciju, bet gādāt, apgāde, piegāde, gādība, gādīgs u. tml., daiļš, daiļums, [iz]daiļot, daiļdarbs, daiļliteratūra, daiļslidošana u. tml. ar stiepto intonāciju.

Izņēmumi ir tā sauktie metatonijas gadījumi, kad intonācija mainās; piemēram, atvasinātajiem darbības vārdiem krītošās intonācijas vietā rodas stieptā: saukt — saukāt, skriet — skraidīt, vilkt — valkāt u. tml. Reizēm prievārdi *pie*, *no* un priedēklis *ie-*, kas runājami ar krītošo intonāciju, saliktenos iegūst stiepto intonāciju, piemēram, *piekraste*, *piekalne*, *nomale*, *nometne*, *nopelni*, *nozare*, *ieleja*, *ienaidis*, *ierocis* u. tml.

Svešvārdus jeb internacionālistus kā uzsvērtās, tā neuzsvērtās zilbēs parasti izrunājam ar stiepto intonāciju. Seit doti uzsvērtu zilbju piemēri: *dāma*, *drāma*, *gāze*, *kālijs*, *lāzers*, *plāns*; *auditorija*, *augusts*, *autobuss*, *automāts*, *autors*, *kaučuks*, *laureāts*, *mauzolejs*; *balzams*, *kalcijs*, *salpetris*, *gamma*, *šampūns*, *tramplins*, *tramvajs*, *ansamblis*, *bandrole*, *banka*, *fantāzija*, *kanceleja*, *kandidāts*, *mandeles*, *plantācija*, *sandales*, *sankcija*, *standarts*, *štance*, *transportis*, *žanrs*; *ētika*, *gēns*, *ģēnijs*, *pērle*, *prēmija*, *sfēra*, *shēma*, *tēja*; *eikalīpts*, *greiders*, *leitnants*, *neitrāls*, *pneimatisks*, *pseidonīms*, *reiss*, *streiks*; *delfīns*, *delta*, *čempions*, *džemperis*, *emblēma*, *emfāze*, *temperatūra*, *temps*, *benzīns*, *centners*,

centrāls, cenzūra, enciklopēdija, entuziasms, pensija, Pentagons, sensācija, stends, tendence; klinika, krize, ķīmija, linija, šifris, imperiālisms, simpātija, cinks, indekss, individuālisms, industrializācija, informācija, institūts, instruments, inteligents, intensīvs, interese, inženieris, princips, sintētisks, sprints, tinktūra, cirkulis; hlors [ō], jota [ō], konuss [ō], loža [ō], bombardēšana, kombains, komplekts, kompresors, fontāns, koncerts, konkrēts, konkurence, konstitūcija, konstruēt, kontrasts, kontrole, montāža, pontons, tonna; dūraluminijs, jūlijs, jūnijs, mūzika, bulvāris, kultūra, pulveris, sulfāti, ultraviolets, džungļi, fundamentāls, hunta, tundra; mode, store, tonis u. c.

Ar krītošo resp. nestiepto intonāciju runājamo svešvārdu ir mazāk. Krītošā intonācija sastopama lielāko tiesu patskaņu savienojumā ar r, bet pavisam reti — ar l, m, n. Piemēri: *barbarisms, barjera, barkarola, karte, kartogrāfija, kvarcs, marksisms, marmors, maršs, maršruts, parks, parlaments, partejisks, parters, partija, spartakiāde; dermatologs, ermitāža, herbicids, hercogs, perforēt, pergaments, perspektīva, servīze, termins, termiņš, termofors, terpentīns, vertikāls; ciedrs* (dzird arī ar lauzto intonāciju); *briljants, miljons, ģimnāzija, komjaunatne, borts, orkāns, orķestris, ortogrāfija, portatīvs, portfelis, sports, pulss, bums, buržuāzija, kurss, turnīrs, žurnāls u. c.*

Lauztā intonācija svešvārdu izrunā tikpat kā nav dzirdama.

Dažu vārdu izruna intonācijas ziņā atšķiras rietumu puses — Kurzemes un Zemgales un austrumu puses — Vidzemes izlokšņu runātāju un to pēcteču runā, piemēram, *skaists, kleita* rietumniekiem ar nestiepto intonāciju, vidzemniekiem ar stiepto intonāciju; *gulta, ķēve,*

strauts, polis — pirmajiem ar stiepto intonāciju, bet otrajiem ar nestiepto jeb kritošo intonāciju. Abējādā izruna šais gadījumos atzīstama par literāri pareizu. Tāpat par literāras izrunas kļūdu nevar uzskatīt intonāciju svārstības uzsvērtajā zilbē vārdos, ko samērā plaši lieto gan ar nestiepto, gan ar stiepto intonāciju, piemēram, *aiza, bunkurs, censies, [sa]censiba, centība, fanšara, gaidīt, ierinda, ierocis, klausīt, kļūda, līdzeklis, liesma, maisīt, mākonis, raisīt, staigns, sveikt, šaubas, twice* u. c.

KONSULTĀCIJAS

Jautājums. Vai vārds *obligāti* un vārdu savienojums *katrā ziņā* lietojams ar vienādu nozīmi?

Atbilde. Vārda *obligāti* un vārdu savienojuma *katrā ziņā* pamatnozīme ir viena un tā pati — kā ar vienu, tā ar otru izsaka nepieciešamību, piemēram:

..turpretī dzīvē pašam obligāti jāiepazīstas ar citu iepriekšējiem darbiem, citādi katrā ziņā Amerika tiks atklāta neskaitāmas reizes (M. Prišvins. Dabas kalendārs). Visiem lauksaimniecības darbiniekiem obligāti jā rūpējas par sējas plāna izpildi. Es rīt pie tevis katrā ziņā ieradīšos.

Atšķirīgs gan ir vārda *obligāti* un vārdu savienojuma *katrā ziņā* stilistiskais lietojums.

Internacionālais vārds *obligāti*, tāpat kā citi internacionālismi, dziļāk ir iesakņojies oficiālajā stilā — zinātniskos darbos, it īpaši juridiska satura rakstos, kā arī dažādos likumu krājumos, nolikumos, pavēlēs un tml., piemēram:

..monumentālai formai nebūt nav obligāti.. jā aptver milzīgi norises un laika plašumi (A. Upīts). Prokurora lēmumi, kas pieņemti saskaņā ar likumu, obligāti jāizpilda visām iestādēm, uzņēmumiem, organizācijām, amatpersonām un pilsoņiem (LPSR Kriminālprocesa kodekss, 1963).

Turpreti vārdu savienojumu *katrā ziņā* vairāk lieto daiļliteratūrā, publicistikā un sarunvalodā, piemēram: *„Jā, uz staciju pie Mieža jau nu jāiet bij, ja šodien ne, tad ritu katrā ziņā (A. Upīts). «Nu, tagad gan katrā ziņā jātiek projām,» Viktors apņēmīgi nodomāja (A. Talcis).*

Protams, vārdu *obligāti* lieto arī daiļliteratūrā un sarunvalodā, taču šais funkcionālajos stilos mazāk ir izjūtama oficiāluma nokrāsa. Šķiet, ka tieši funkcionālo stilu īpatnības daļēji ir bijušas par iemeslu vārdam *obligāti* un vārdu savienojumam *katrā ziņā* piemītošās nepieciešamības nozīmes diferencēšanai, proti, vārds *obligāti* apzīmē kategoriskāku nojēgumu nekā minētais vārdu savienojums. Ar šo vārdu raksturo to, kas ir saistīgs, noteikti izdarāms, uzdots u. tml. Vārdu savienojumam *katrā ziņā* turpretim vairāk ir vispārīgas vai individuālas nepieciešamības nozīme, piemēram:

Ši grāmata tev katrā ziņā jāizlasa.

Minētajā piemērā vārdu savienojumam *katrā ziņā* piemītošā nepieciešamības nozīme ir ar ieteikuma vai vēlējuma niansi. Ja vārdu savienojuma vietā būtu vārds *obligāti*, izteikuma nepieciešamības nozīme būtu ar kategoriskuma niansi.

Jāpiebilst, ka nozīmē un lietojumā tuvi vārdam *obligāti* un vārdu savienojumam *katrā ziņā* var būt arī vēl citi vārdi, piemēram, vārds *noteikti*. *Tu rit būsi darbā? — Noteikti. Tev noteikti jānāk uz šo sapulci.*

Jautājums. Vai tagadnes divdabja formas *esošs* lietošana apzīmētāja funkcijā ir vēlama?

Atbilde. Literārajā valodā tagadnes divdabja formu *esošs* lieto gan ar substantīvisku, gan arī ar adjektīvisku nozīmi, piemēram:

o Fantāzija ir kāpnes, pa kurām mēs ejam no esošā uz vēl neesošo.. (P. Vīlps). Tā ir liela un būtiska atšķirība, salīdzinot ar līdzšinējiem spēkā esošajiem noteikumiem («Cīņa», 1972).

Literārās valodas praksē dažkārt atributīvajos vārdu savienojumos mēdz skaust vārdu *esošs*, visbiežāk to aizstājot vai nu ar vārdu *pašreizējs*, vai ar kādu citu izteiksmi. Piemēram, vārdu savienojumu *spēkā esošie noteikumi* vietā lieto vārdu savienojumu *.. pašreizējie noteikumi*.. Taču vienas izteiksmes aizstāšanā ar otru jābūt ļoti uzmanīgam. Vienmēr jātur prātā attiecīgā vārda vai vārdu savienojuma atbilstība izsakāmai domai. Tā arī šai gadījumā. Kaut arī vārda *esošs* un aizstājējvārda *pašreizējs* nozīme daļēji saskan, tomēr atributīvos savienojumos tā ir atšķirīga: vārds *esošs* apzīmē plašāku nojēgumu nekā vārds *pašreizējs*, jo vārda *esošs* galvenā nozīme ir 'tas, kas eksistē — eksistējošs', turpretī vārds *pašreizējs* galvenokārt raksturo ierobežotu laika jēdzienu. Abu šo vārdu nozīmes atšķirību varam ilustrēt, salīdzinot kaut vai šādus piemērus: *esošās.. latviešu valodas gramatikas.. un pašreizējās latviešu valodas gramatikas*.

Pirmajā piemērā ar vārdu *esošs* ir aptverts viss laikposms, kurā ir iznākušas latviešu valodas gramatikas, turpretī otrajā piemērā — ierobežots laikposms — mūsdienas. Nozīmes atšķirību ilustrē arī šādi piemēri:

o *Pavēstē jānorāda.., ka personām, kas piedalās lietā, jāiesniedz visi viņām esošie pierādījumi lietā..* (LPSR Civilprocesa kodekss, 1964). *..nodot strīda izšķiršanu pašreizējam tiesnešu sastāvam..* (LPSR Civilprocesa kodekss, 1964).

Dažkārt vārda *pašreizējs* vietā bez pamata lieto vārdu *esošs*, piemēram, *esošās mācību programmas*,

grāmatas. Tāpēc nemotivētas vārda *esošs* lietošanās dēļ rakstos un runā izteiksme kļūst samākslota, pat neprecīza.

Jautājums. Vai par literāri nevainojamiem var atzīt tādus vārdu savienojumus kā *vest miera sarunas* un *novest kādu lietu* vai *darbu līdz galam*?

Atbilde. Var teikt, ka normatīvu vārdu savienojumu, kur darbības vārds [*no*]*vest* lietots nevis pamatnozīmē, bet gan pārnestā nozīmē, ir pavisam maz. Piemēram, grāmatvedībā ir nostabilizējies terminoloģisks vārdu savienojums *vest grāmatas*. Sarunvalodā šādu vārdu savienojumu ir vairāk, piemēram, *vest sakarā* [pareizi: *saistīt*], *vest dzīvi* [pareizi: *dzīvot*], *vest ciņu* [pareizi: *cīnīties*].

Sabiedriski politiskajā un juridiskajā literatūrā vārdu savienojums *vest* [miera] *sarunas* ir ieguvis terminoloģisku nozīmi.

Vispārlietojamā valodā turpretim vārdu savienojums *vest sarunas* nav ieteicams, te izmantojami citi izteiksmes līdzekļi, piemēram, *runāt* vai *spriest par kaut ko*.

Vārdu savienojums *novest kādu lietu* vai *darbu līdz galam* atzīstams par literāru, kaut arī te ir iespējamās citas sinonīmiskas izteiksmes.

Jautājums. Kurš no paralēlajiem izteiksmes līdzekļiem *apmainīties domām*, *apmainīties ar pieredzi* vai *dalīties domās*, *dalīties pieredzē* literārajā valodā ir vairāk ieteicams?

Atbilde. Literāri pareizi ir visi minētie izteiksmes veidi. Var piebilst, ka mūsdienu valodā vairāk lieto vārdu savienojumu *dalīties domās*, *dalīties pieredzē*. Vispār vārdu savienojumu, kuros ir darbības vārds *dalīties* + lietvārds lokatīvā, latviešu valodā ir vairāk nekā vārdu savienojumu, kuros ir darbības vārds *ap-*

mainities + lietvārds instrumentāli (ar prievārdu vai bez tā), piemēram, var *dalities* ne vien *domās, pieredzē*, bet arī — *bēdās, priekos, rūpēs*.

Lietojot vienu vai otru vārdu savienojumu, stingri jāievēro attiecīgā darbības vārda pārvaldījums: darbības vārds *apmainities* prasa instrumentāli, bet *dalities* — lokatīvu. Tātad: nevis *apmainities pieredzē*, kā to dažkārt dzird sakām, bet gan *apmainities ar pieredzi* vai *dalities pieredzē*.

Valodas lietotājiem, vērtējot tuvas nozīmes vārdu vai vārdu savienojumu iederīgumu vai neiederīgumu, jābūt ļoti uzmanīgiem, lai nenodarītu pāri literārās valodas izteiksmes iespējām. Izraugoties kādu no vairākiem tuvas vai paralēlas nozīmes izteiksmes līdzekļiem, allaž jātur vērā, kāda ir attiecīgā izteiksmes līdzekļa nozīme un vai tas atbilst izsakāmai domai. Nedrīkst nepamatoti skaust vienu vai otru vārdu vai vārdu savienojumu, ja negribam noplicināt literārās valodas izteiksmes iespējas vai pat kļūdīties.

T. Porīte

Jautājums. Kādas ir terminologu domas par vārdu *pretplāns* kā krievu valodas apzīmējuma *встречный план* tulkojumu?

Atbilde. Kad presē, kā arī radio un televīzijas raidījumos sāka lietot vārdu *pretplāns*, daļā lasītāju un klausītāju radās šaubas par šī vārda piemērotību kādas iestādes, uzņēmuma vai citas organizācijas konkrētās darba programmas apzīmēšanai. Šaubījās arī valodnieki.

Par *pretplānu* (krievu valodā *встречный план*) sauc

plānu, ko izvirza, atbildot uz plānu, kuru devušas augstākas organizācijas (*preti izvirzīts plāns* jeb īsāk — *pretplāns*). Savā pretplānā kolektīvs parasti uzņemas papildu saistības.

Priekšlikumi saukt šo plānu par *atbildes plānu, ierosmes plānu, pašierosmes plānu, saistītplānu* netika pieņemti, jo neviens no šiem apzīmējumiem, pēc speciālistu domām, neizsaka jēdziena būtību un var pat radīt pārpratumus. Turpretī atvasinājums ar *pret-* — *pretplāns*, kas semantiski saistāms ar tādiem latviešu valodā plaši lietotiem atvasinājumiem kā *pretjautājums, pretpakalpojums, pretmīlestība* u. tml., labi iekļaujas ekonomikas terminu sistēmā, kur līdztekus vārdam *pretplāns* tiek lietoti termini *pretpārvaldājumi, pretpārdošana, pretpārbaude, pretsaistības*, kuri ietver līdzīgu nozīmes niansi. Arī šiem atvasinājumiem krievu valodā atbilst apzīmējumi ar *встречный*: *встречные перевозки, встречная торговля, встречная проверка* u. c.

Bez tam vārds *pretplāns* latviešu valodā ir daļēji jau ieviesies, jo jau 30. gados lasām par to, ka strādnieku brigādei ir nepieciešams *..katram plānam pretplānu uzstādīt, darbu ikvienu spēt!* (Latviešu dzejas antoloģija. R., 1973, 98. lpp.).

Tā kā termina *pretplāns* lietojumam ir savs pamats, šis vārds pašreiz ir akceptēts vai vismaz netiek noraidīts kā krievu termina *встречный план* ekvivalents.

V. Skujiņa

BIBLIOGRĀFIJA

1973. g. 2. novembris — 1974. g. 15. novembris

Šajā rādītājā ietverti republikas centrālajā periodikā publicētie raksti (arī recenzijas), kuros aplūkoti galvenokārt latviešu valodas kultūras jautājumi. Kārtošanas principi ir tādi paši kā šī krājuma iepriekšējos laidienos ievietotajās bibliogrāfijās (sk. «Latviešu valodas kultūras jautājumi», 6. laid. R., 1970, 177. lpp.; 7. laid. R., 1971. g., 174. lpp.; 8. laid. R., 1972, 173. lpp.; 9. laid. R., 1973, 153. lpp.).

I. GRĀMATAS

Norādījumi par citvalodu īpašvārdu pareizrakstību un pareizrunu latviešu literārajā valodā, XIII. Sengrieķu valodas īpašvārdi. Sast. Ā. Feldhūns. R., 1974. 102 lpp. (LPSR ZA Andreja Upīša Val. un lit. inst.).

II. RAKSTI

Vispārīgi jautājumi

Blinkena A. Valoda viena — domu daudz. — «Literatūra un Māksla», 1974, 9. febr.

Blinkena A. Latviešu valodas attīstība sociālistisko nāciju uzplaukuma un tuvināšanās procesā. — «Padomju Latvijas Komunisti», 1974, Nr. 8, 62.—68. lpp.

Veidemanē R. Atdzejošana kā bagātināšana. — «Literatūra un Māksla», 1974, 24. aug.

Valoda un stils

- Melnbārde I. Replika. [Sk. rakstu «Lasītāju vēstules par valodu» «Literatūrā un Mākslā», 1973, 20. okt.] — «Literatūra un Māksla», 1973, 17. nov.
- Mieze S. Par valodas kultūru mūsu teātros. — «Literatūra un Māksla», 1974, 2. martā.
- Nītiņa D. Jaunākais par latviešu valodas kultūru. [Rec. par «Latviešu valodas kultūras jautājumu» 9. laid. R., 1973.] — «Literatūra un Māksla», 1974, 12. janv.
- Rudzīte M. Pretrunīgas pārdomas par P.P.P. [Par M. Zariņa grāmatas «Viltotais Fausts» valodu.] — «Literatūra un Māksla», 1974, 10. aug.

Leksika

- Ādmīdiņš R. Vēlreiz par Plūdoņa pseidonīmu. — «Literatūra un Māksla», 1974, 27. apr.
- Grabis R. Liels solis uz priekšu latviešu valodas leksikas pētīšanā. [Rec. par B. Laumanes grāmatu «Zivju nosaukumi latviešu valodā». R., 1973.] — «LPSR ZA Vēstis», 1973, Nr. 12, 86.—88. lpp.
- Kalniņš J. Par Vili Plūdoni un arī par citiem. — «Literatūra un Māksla», 1974, 15. jūn.
- Pakulis A. Par vietu nosaukumiem. — «Literatūra un Māksla», 1973, 1. dec.
- Zeibote B. Ja vārdiņa nezināji.. [Par personvārdiem.] — «Padomju Jaunatne», 1974, 28. maijā.

Terminoloģija

- Grabis R., Karpovics E., Lauzis A. Tātad — «zinātniski tehniskā revolūcija». — «Cīņa», 1974, 27. apr.
- Skujiņa V. Kompjūters, skaitļotājs vai... — «Cīņa», 1974, 6. apr.
- Skujiņa V. «Zinātniski tehniskā revolūcija». — «Literatūra un Māksla», 1974, 18. maijā.
- Utināns F. «Zinātniski tehniskā revolūcija» vai «zinātnes un tehnikas revolūcija»? — «Cīņa», 1974, 18. janv.

Citvalodu cilmes vārdu atveidošana latviešu valodā

- Sūmane M. Par nelokāmajiem īpašvārdiem. — «Literatūra un Māksla», 1974, 2. martā.
- Tjarve E. Par bulgāru valodas patskaņa ъ atdarināšanu latviešu valodā. — «Literatūra un Māksla», 1974, 5. maijā.

ATSUKSMES PAR «LATVIEŠU VALODAS KULTŪRAS JAUTĀJUMIEM»

(hronoloģiskā secībā)*

Republikā publicētās recenzijas
Kušķis J. Pirmais rakstu krājums par valodas kultūru. — «Cīņa», 1966, 7. janv.

* Aiz recenzijas virsraksta iekavās minēts recenzētā laidiena izdošanas gads un kārtas numurs.

- Krietns palīgs latviešu valodas kopējiem. [1965, 1. laid.] — «Skolotāju Avīze», 1966, 2. febr. [Paraksts V. V.]
- Laua A. Par pareizu valodu. [1965, 1. laid.] — «Karo», 1966, Nr. 3, 167.—168. lpp.
- Reinieks J. Rūpēs par valodas kultūru. [1966, 2. laid.] — «Dzimtenes Balss», 1967, 4.
- Kārklīņš J. Apcerējumi par latviešu valodas kultūru. [1965—1967, 1.—3. laid.] — «Cīņa», 1968, 4. febr.
- Laua A. «Latviešu valodas kultūras jautājumi». [1968, 4. laid.] — «Literatūra un Māksla», 1969, 22. febr.
- Grase H. Skolotājiem nepieciešams izdevums. [1965—1969, 1.—5. laid.] — «Skolotāju Avīze», 1970, 10. jūn.
- Karulis K. Valodas kultūrai. [1969, 5. laid.] — «Karo», 1970, Nr. 12, 160.—162. lpp.
- Grase H. «Latviešu valodas kultūras jautājumi». [1970, 6. laid.] — «Skolotāju Avīze», 1971, 21. apr.
- Viksna R. Valodas kultūrai. [1971, 7. laid.] — «Skolotāju Avīze», 1972, 26. janv.
- Vilāns O. Ļoti gaidīta grāmata. [1971, 7. laid.] — «Karo», 1973, Nr. 2, 165. lpp.
- Blinkena A. Valodas kultūrai. [1972, 8. laid.] — «Cīņa», 1973, 25. martā.
- Valdmanis J. Valodas praksei. [1972, 8. laid.] — «Karo», 1973, Nr. 7, 164. lpp.
- Nitiņa D. Jaunākais par latviešu valodas kultūru. [1973, 9. laid.] — «Literatūra un Māksla», 1974, 12. janv.
- Ārpus republikas publicētās recenzijas
- Сталтмане В., Граудина Л. Вопросы культуры латышского языка. [1965—1971, 1.—7. laid.] — «Вопросы языкознания», 1972, № 6, 124.—129. lpp.

Grinaveckienė E. Latvių kalbos kultūros klausimai. [Latviešu valodas kultūras jautājumi.] [1965—1972, 1.—8. laid.] — «Mūsu kalba» [«Mūsu valoda»], 1973, Nr. 2, 24.—28. lpp.

Saari H. Kulturseid keelekūsimusi Lätist. [Valodas kultūras jautājumi Latvijā.] [1965—1968, 1.—4. laid.] — «Keel ja Kirjandus» [«Valoda un Literatūra»], 1969, 6, 375.—379. lpp.

Rāge S. Viimase viie aasta keeleteaduslikku kirjandust Lätis. [Valodnieciskā literatūra pēdējos piecos gados Latvijā.] [1965—1969, 1.—5. laid.] — «Keel ja Kirjandus» [«Valoda un Literatūra»], 1970, Nr. 10, 644. lpp.

Sastādijusi Dz. Barbare

Grinaveckienė E. Latvių kalbos kultūros klausimai. [1970, 1.—8. laid.] — «Mūsų kalba» [«Mūsų valoda»], 1973, Nr. 2, 24.—28. lpp.

Saari H. Kulturseid keelekūsimusi Lätist. [1965—1968, 1.—4. laid.] — «Keel ja Kirjandus» [«Valoda un Literatūra»], 1969, 6, 375.—379. lpp.

Rāge S. Viimase viie aasta keeleteaduslikku kirjandust Lätis. [1965—1969, 1.—5. laid.] — «Keel ja Kirjandus» [«Valoda un Literatūra»], 1970, Nr. 10, 644. lpp.

Sastādijusi Dz. Barbare

Grinaveckienė E. Latvių kalbos kultūros klausimai. [1970, 1.—8. laid.] — «Mūsų kalba» [«Mūsų valoda»], 1973, Nr. 2, 24.—28. lpp.

Saari H. Kulturseid keelekūsimusi Lätist. [1965—1968, 1.—4. laid.] — «Keel ja Kirjandus» [«Valoda un Literatūra»], 1969, 6, 375.—379. lpp.

Rāge S. Viimase viie aasta keeleteaduslikku kirjandust Lätis. [1965—1969, 1.—5. laid.] — «Keel ja Kirjandus» [«Valoda un Literatūra»], 1970, Nr. 10, 644. lpp.

Sastādijusi Dz. Barbare

1970.—1974. GADA LAIDIENOS PUBLICĒTO RAKSTU
 TEMATISKAIS RĀDITĀJS*

Vispārīgas problēmas

	Kura gada laidienā	Lpp.
Pirmais desmits	1974	5
<i>Blinkena A.</i> Valodas kultūra divvalodības apstākļos	1973	91
<i>Ceplītis L.</i> Pirmā latviešu valodas skaid- rojošā vārdnīca	1970	5
<i>Graudīņa M.</i> Literārā valoda un izloknes	1973	7
<i>Karulis K.</i> Latgaliešu izlokne vai dia- lekts?	1973	13
<i>Soida E.</i> Ģenitīveni	1974	115
<i>Veidmane R.</i> Jauna pakāpe latviešu leksi- kogrāfijas attīstībā	1973	3

Valoda un stils

<i>Bankavs A.</i> Dažas analītisma iezīmes mūs- dienu latviešu valodā	1973	16
<i>Bankavs A.</i> Darbības vārds analītiskajos savienojumos	1974	10
<i>Barbare Dz.</i> Sis tas par tas	1974	27
<i>Bērtulis R.</i> Dzimtās valodas kultūra Lie- tuvā	1974	15
<i>Celmiņa I.</i> Skaust vai neskaust prievārdus?	1973	20
<i>Ceplīte B.</i> Vārdu lietojuma kļūdas mūs- dienu periodikā	1970	19

* 1965.—1969. gada laidienos publicēto rakstu tematisko rādī-
tāju sk. 5. (1969. g.) laidienā.

<i>Ceplite B.</i> Darbības vārda laiki satura atstāstījumos	1971	42
<i>Ceplite B.</i> Jāiet vai nākas iet?	1971	53
<i>Ceplitis L.</i> Atkāpes no literārās valodas normām	1970	24
<i>Grase H.</i> Dažas vietniekvārdu lietojuma kļūdas	1972	93
<i>Guļevska D.</i> Piezīmes par internacionālismu lietošanu laikrakstos un žurnālos	1972	78
<i>Guļevska D.</i> Piezīmes par saikļa vai komata lietojumu teikumā ar vienlīdzīgiem teikuma locekļiem	1973	35
<i>Mieze S.</i> Stila negludumi rajonu laikrakstos	1973	42
<i>Niselovičs I.</i> Kļūdas vārdu saistījumā	1972	89
<i>Niselovičs I.</i> Nolieguma un apgalvojuma pretstatījums no stila viedokļa	1973	29
<i>Nitiņa D.</i> Lai vārds būtu nepieciešams	1972	84
<i>Orlovska L.</i> Latviešu valodas frazeoloģismu varianti	1973	24
<i>Ozoliņš P.</i> Tie nepavisam nav sikumi	1971	49
<i>Porīte T.</i> Piezīmes par rajonu preses valodu	1970	6
<i>Raģe S.</i> Ar vieglu roku	1973	67
<i>Rapša J.</i> Čau vai sveiki?	1974	31
<i>Riekstiņa R.</i> Kļūdas sporta informācijās	1973	56
<i>Riekstiņa R.</i> Nepareiza priedēkļa lietojums verba formās	1974	22
<i>Rozenbergs J.</i> Leksikostilistisko kļūdu tipi	1971	5
<i>Skujiņa V., Pommers J.</i> Valodas negludumi un terminoloģiskas kļūdas noteikumu tulkojumos	1973	49

<i>Strazdiņa V. It kā un kaut kā</i> lietojums preses valodā	1972	70
<i>Veidmane R. Saspīest vai izdarīt saspīšanu</i>	1971	45

Daiļliteratūras valoda

<i>Kiršentāle I.</i> . . valodā kā dziesmā klausos	1974	34
<i>Plēsuma A.</i> Vārda un domas precizitāte daiļdarbā	1971	24
<i>Stengrevica M.</i> Sarunvalodas vārdi dažāda rakstura tekstos	1970	38
<i>Stengrevica M.</i> Barbarismi un žargonismi vietā un nevietā	1971	36
<i>Stengrevica M.</i> Neliterāri valodas elementi mūsdienu latviešu daiļliteratūrā	1972	64
<i>Veidmane R.</i> Nemotivētas atkāpes no valodas normām dzejā	1970	32

Leksika

<i>Augstkalne R.</i> Vērojumi un ierosinājumi. 1) <i>Vienaudzis.</i> 2) Par vārdu <i>mīlzt.</i> 3) Par kādu salikteņu grupu. 4) <i>Credo</i> vai <i>kredo?</i>	1970	75
<i>Augstkalne R.</i> Vērojumi un ierosinājumi. 1) Vēlreiz par vārdu <i>dziņvīgs.</i> 2) <i>Karalis</i> <i>Indriķis.</i> 3) Par kādu virsrakstu	1971	101
<i>Augstkalne R.</i> Vērojumi un ierosinājumi. 1) Par vārdu <i>visnotaļ.</i> 2) <i>Cēlonis,</i> <i>iemesls</i> un <i>iegansts.</i> 3) <i>Dažādas</i> <i>kļūdas</i>	1972	138

<i>Augstkalne R.</i> Vērojumi un ierosinājumi.		
1) Latviskie mēnešu nosaukumi.		
2) Pilsoniskā drosme?		
3) Jasi, Ploešti, Pitešti u. c.	1973	88
<i>Augstkalne R.</i> Vērojumi un ierosinājumi.		
1) Par dažām konstrukcijām.		
2) Nevīs <i>attiekties</i> , bet <i>izturēties</i> .		
3) <i>Māksla mākslas dēļ</i> .		
4) Lieks balasts. 5) <i>Komi vai komieši?</i>	1974	79
<i>Baltiņa M.</i> Atvasinājumi ar <i>-ums</i> un to pārdaudzums	1974	75
<i>Barbare Dz.</i> Par <i>reti</i> , ko lieto bieži	1972	142
<i>Bendiks H.</i> Vēl par <i>atslēgu</i> un <i>slēdzeni</i>	1970	90
<i>Bendiks H.</i> Piezīmes par izskaņu <i>-ietis</i> tautu nosaukumos	1971	144
<i>Blinkena A.</i> Nozīmes pārnesums un nozīmes maiņa	1973	73
<i>Bojāte A.</i> <i>Itālieši</i> un <i>itāļi</i>	1971	142
<i>Bušmane B.</i> <i>Garšvielas, garšaugi, garšsaknes</i>	1970	124
<i>Bušs O.</i> Sinonīmija sporta leksikā	1974	82
<i>Ceplīte B.</i> <i>Lietot, pielietot, lietojums, pielietojums</i>	1971	120
<i>Ceplītis L.</i> Vai vārds <i>pašdarbība</i> ir slikts?	1970	106
<i>Ceplītis L.</i> <i>Deklamācija</i>	1970	130
<i>Dambe V.</i> Iedzīvotāju nosaukumi pēc dzīves vietām	1970	45
<i>Dambe V.</i> Nomenklatūras vārdi ūdeņu nosaukumos	1972	102
<i>Ēdelmane I.</i> Daži vārdu krājuma bagātināšanas veidi	1970	71

<i>Edelmane I.</i> Krāsu nosaukumi latviešu valodā	1971	73
<i>Edelmane I.</i> Vārda kodols semantiskā struktūra un tā salikteni	1971	111
<i>Edelmane I.</i> Par ko stāsta augu nosaukumi	1972	116
<i>Edelmane I.</i> Paralēlismi valodā	1973	84
<i>Edelmane I.</i> Augu nosaukumi un personvārdi	1974	62
<i>Graudiņa M.</i> Daži augu un ogu nosaukumi literārajā valodā un izloksnēs	1972	107
<i>Karulis K.</i> Piezīmes par modes vārdiem	1971	55
<i>Karulis K.</i> Grāmata	1973	103
<i>Karulis K.</i> Rakstnieku uzvārdi	1974	51
<i>Miķelsone A.</i> Par saikļu <i>jebšu</i> lietošanu latviešu valodā	1972	131
<i>Niselovičs I.</i> Pārvirzes dažu verbu lietojumā (pēc leksikogrāfiskiem avotiem)	1970	63
<i>Ozola Ā.</i> <i>Gaviļnieks, gaviļniece</i> un <i>gaviļnieks, gaviļniece</i>	1970	103
<i>Ozola Ā.</i> Par vārdu <i>pārskats</i> un <i>atskaite</i> lietošanu	1971	106
<i>Ozola Ā.</i> Kā īsti lietot prievārdus <i>priekš</i> un <i>pirms?</i>	1974	88
<i>Rāge S.</i> Vai <i>vienaudzis</i> ir tikai vienīgais ģimenes bērns?	1970	93
<i>Rozenbergs J.</i> Par vārdu <i>uzstādīt</i>	1974	43
<i>Rubīna A.</i> Salikteni ar <i>-veida</i> un <i>-veidīgs</i>	1973	99
<i>Rubīna A.</i> Svārstības internacionālismu lietojumā	1974	65
<i>Saule-Sleine M.</i> Daži vērojumi par terminoloģiska rakstura vārdu lietošanu presē un daiļliteratūrā	1972	144

<i>Sika N.</i> Attiecība un attieksme	1970	112
<i>Sika N.</i> Daži adjektīvu lietošanas gadījumi	1972	124
<i>Sika N.</i> Internacionālas cilmes īpašības vārdu paralēlformas	1973	78
<i>Sika N.</i> Atvasinātie vietu nosaukumi ar izskaņām <i>-ājs, -aine, -iens</i>	1974	70
<i>Skujiņa V.</i> Ar ko atslēdz un aizslēdz durvis?	1970	80
<i>Smagare L.</i> Vai visu var ražot?	1974	92
<i>Stengrevica M.</i> Piezīmes par dažiem vārdiem	1971	115
<i>Strazdiņa V.</i> Lietvārda daudzskaitlis nevietā	1970	118
<i>Strazdiņa V.</i> Lietvārda daudzskaitlis nevietā	1971	85
<i>Zemzare D.</i> Kurš nosaukums labāks — <i>dradži, gribas, grimšļi, skrandži?</i>	1970	98
<i>Zemzare D.</i> Vai pazīstat vārdu <i>loss?</i>	1970	133
<i>Zemzare D.</i> Piezīmes par mūsdienu latviešu personu vārdiem	1971	123

Terminoloģija

<i>Bušmane B.</i> Par dažiem nosaukumiem kulinārijā	1971	158
<i>Iņķis R.</i> Grāmatniecība un grāmatzinātne; grāmatnieks un grāmatzinātnieks	1972	150
<i>Lauzis A.</i> Zinātniski tehniskā revolūcija	1974	111
<i>Rūsa A.</i> Ieņēmums un ienākums	1972	147
<i>Skujiņa V.</i> Piedēkļu nozīmju attīstība tehnisko zinātņu terminos	1970	136

<i>Skujiņa V. Izturība, noturība, stabilitāte, drošība</i>	1971	150
<i>Skujiņa V. Terasē, veranda, balkons u. tml.</i>	1971	162
<i>Skujiņa V. Tilpne un tilpe</i>	1971	167
<i>Skujiņa V. Vārdus meklējot</i>	1974	94
Redakcijas kolēģijas piezīme (par terminu zinātniski tehniskā revolūcija)	1974	113

Gramatika

<i>Brundzāte G. Par lietvārda sāls dzimti</i>	1974	155
<i>Ceplīte B. Vēlreiz par noteiktajām un nenoteiktajām galotnēm</i>	1970	145
<i>Gaudiņa M. Neregulāri sieviešu dzimtes deminutīvi</i>	1973	119
<i>Niselovičs I. Prievārds par verbālajā pārvaldījumā</i>	1974	142
<i>Strazdiņa V. Darbības vārda saliktā tagadne pagātnes laiku vietā</i>	1973	114
<i>Strazdiņa V. Daži pārvaldījuma kļūdu veidi</i>	1974	130
Redakcijas kolēģijas piezīme (par īpašības vārdu noteikto un nenoteikto galotņu lietošanu)	1970	150

Ortogrāfija un interpunkcija

<i>Bendiks H. Krievu valodas vārdu latviskā transliterācija</i>	1974	160
<i>Bērtulis R. Vēlreiz par iestarpinājumiem</i>	1974	195
<i>Lauce N. Vārdkopa vai saliktenis?</i>	1970	166

<i>Ozoliņš P.</i> Interpunkcija iestarpinājumos	1973	147
<i>Porīte T.</i> Dažu internacionālismu atveidnāšanas prakse (<i>eps — eposs, kosms — kosmoss</i> u. c.)	1970	152
<i>Skujiņa V.</i> Garumzīmes internacionālismos morfoloģiskā aspektā	1973	123
<i>Vanags A.</i> Saīsinājums, kas jāīsina	1970	168

Citvalodu nosaukumu atdarināšana latviešu valodā

<i>Bērtulis R.</i> Lietuviešu īpašvārdu atveidojumi latviešu valodā	1973	133
<i>Blinkena A.</i> Citvalodu nosaukumu un apzīmējumu lietošanas problēmas latviešu valodā	1974	176
<i>Šūmane M.</i> Austrumu vietvārdi un Uzbekijas vēsturisko pieminekļu nosaukumi (Tulkotājas piezīmes)	1970	157
<i>Šūmane M.</i> Tjurku ģeogrāfiskie nosaukumi	1973	144
<i>Veidemane R.</i> Vācu īpašvārdu rakstība laikrakstos	1972	155

Pareizrūna

<i>Dambe V.</i> Intonācijas	1974	199
<i>Mieze S.</i> Dažādas atkāpes no normas šaurā [e], [ē] un platā [e̞], [ē̞] izrunā	1972	159
Pareizrakstības komisijas atzinumi par pareizrūnu	1970	169

Personālijas

<i>Karulis K.</i> Valdemāra vārdnīca un latviešu literārās valodas attīstība	1972	40
<i>Ozoliņš P.</i> Profesoru Jāni Endzelīnu atceroties	1972	33
<i>Roze L.</i> Pirmās latviešu autoru vārdnīcas simtgade	1972	53
<i>Saule-Sleina M.</i> Par akadēmiķa Jāņa Endzelīna darbu latviešu valodas kultūras laukā	1972	7
<i>Skujiņa V. J.</i> Endzelīna devums latviešu valodas zinātniskās terminoloģijas attīstībā	1972	17

Konsultācijas

<i>Porīte T.</i> <i>Hirurgs, hronika vai ķirurgs, kronika?</i>	1970	175
<i>Porīte T.</i> (<i>ostinieks vai ostnieks; momentāns vai momentāls; «nevar neizdarīt», «nevar neteikt»</i>)	1973	150
<i>Porīte T.</i> 1) <i>Obligāti un katrā ziņā.</i> 2) <i>Par vārdu esošs.</i> 3) <i>Apmainīties domām, apmainīties ar pieredzi, dalīties domās, dalīties pieredzē</i>	1974	209
<i>Rubina A.</i> Kultorgs vai kultūras darba organizators	1972	171
<i>Skujiņa V.</i> <i>Gaismas signālaparāts — luksofors; часы нук — maksimumstundas.</i>	1970	176
<i>Skujiņa V.</i> <i>Dokumentāls un dokumentārs</i>	1971	170
<i>Skujiņa V.</i> <i>Zemenes vai zemenāji?</i>	1972	168
<i>Skujiņa V.</i> <i>Pretplāns</i>	1974	213

Bibliogrāfija*

Sastādījusi Dz. Barbare

1964.—1970. g.	1970	177
1971. g.	1971	174
1972. g.	1972	173
1973. g. 1. janv. — 1973. g. 1. nov.	1973	153
1973. g. 2. nov. — 1974. g. 15. nov.	1974	215

Atsauksmes par LVKJ

Sastādījusi Dz. Barbare

1966. g. — 1974. g.	1974	217
---------------------	------	-----

* Bibliogrāfijas rādītājos ietvertas attiecīgo laikposmu publikācijas par latviešu valodas kultūras jautājumiem.

SATURS

Pirmais desmits	5
Valoda un stils	
<i>A. Bankavs.</i> Darbības vārds analītiskajos savienojumos	10
<i>R. Bērtulis.</i> Dzimtās valodas kultūra Lietuvā	15
<i>R. Riekstiņa.</i> Nepareizs piedēkļa lietojums verba formās	22
<i>Dz. Barbare.</i> <i>Sis tas par tas</i>	27
<i>J. Rapša.</i> <i>Čau vai sveiki?</i>	31
Rakstnieks un valoda	
<i>I. Kiršentāle.</i> ..valodā kā dziesmā klausos	34
Leksika	
<i>J. Rozenbergs.</i> Par vārdu <i>uzstādīt</i>	43
<i>K. Karulis.</i> Rakstnieku uzvārdi	51
<i>I. Edelmane.</i> Augu nosaukumi un personvārdi	62
<i>A. Rubina.</i> Svārstības internacionālismu lietojumā	65
<i>N. Sika.</i> Atvasinātie vietu nosaukumi ar izskaņām <i>-ājs, -aine, -iens</i>	70
<i>M. Baltiņa.</i> Atvasinājumi ar <i>-ums</i> un to pārdaudzums	75
<i>R. Augstkalne.</i> Vērojumi un ierosinājumi	79
<i>O. Bušs.</i> Sinonīmija sporta leksikā	82
<i>Ā. Ozola.</i> Kā īsti lietot prievārdus <i>priekš</i> un <i>pirms</i> ?	88
<i>L. Smagare.</i> Vai visu var <i>ražot</i> ?	92
Terminoloģija	
<i>V. Skujiņa.</i> Vārdus meklējot	94
<i>A. Lauzis.</i> <i>Zinātniski tehniskā revolūcija</i>	111
Gramatika	
<i>E. Soida.</i> Ģenitīveņi	114
<i>V. Strazdiņa.</i> Daži pārvaldījuma kļūdu veidi	129
<i>I. Niselovičs.</i> Prievārds <i>par</i> verbālajā pārvaldījumā	141
<i>G. Brundzāte.</i> Par lietvārda <i>sāls</i> dzimti	154
Ortogrāfija un interpunkcija	
<i>H. Bendiks.</i> Krievu valodas vārdu latviskā transliterācija	159

<i>A. Blinkena.</i> Citvalodu nosaukumu un apzīmējumu lietošanas problēmas latviešu valodā	175
<i>R. Bērtulis.</i> Vēlreiz par iestarpinājumiem	194
Pareizrūna	
<i>V. Dambe.</i> Intonācijas	198
Konsultācijas	208
Bibliogrāfija (sastādījusi <i>Dz. Barbare</i>)	214
Atsauksmes par LVKJ (sastādījusi <i>Dz. Barbare</i>)	216
1970.—1974. gada laidienos publicēto rakstu tematisks rādītājs	219

СОДЕРЖАНИЕ

Первые десять выпусков	5
Язык и стиль	
<i>A. Банкавс.</i> Глагол в аналитических словосочетаниях	10
<i>P. Бертулис.</i> Культура родной речи в Литве	15
<i>P. Риекстыня.</i> Неправильное употребление глагольных приставок	22
<i>Д. Барбаре.</i> Кое-что об указательном местоимении <i>tas</i>	27
<i>Я. Рапша, Саи</i> или <i>sveiki?</i> (<i>Чао</i> или <i>здравствуй—до свидания?</i>)	31
Писатель и язык	
<i>И. Киришентале.</i> Язык как песня звучит	34
Лексика	
<i>Я. Розенберс.</i> О слове <i>uzstādīt</i> (<i>установить</i>)	43
<i>К. Карулис.</i> Фамилии писателей	51
<i>И. Эделмане.</i> Названия растений и личные имена	62
<i>A. Рубина.</i> Колебания в употреблении интернационализмов	65

Н. Сика. Производные на <i>-ājs, -aine, -iens</i>	70
М. Балтыня. Производные на <i>-ums</i> и их чрезмерное употребление	75
Р. Аугсткалне. Наблюдения и рекомендации	79
О. Бушс. Синонимия в спортивной лексике	82
А. Озола. Употребление предлогов <i>priekš</i> и <i>pirms</i>	88
Л. Смагаре. Все ли можно «производить»?	92

Терминология

В. Скуиня. В поисках слов	94
А. Лаузис. Научно-техническая революция	111

Грамматика

Э. Сойда. Сложный атрибутивный родительный в современном латышском языке	114
В. Страздыня. Ошибки управления	129
И. Ниселович. Предлог <i>par</i> в глагольном управлении	141
Г. Брундзате. О грамматическом роде слова <i>sāls</i> (соль)	154

Орфография и пунктуация

Х. Бендикс. Транслитерация русских слов средствами латышского алфавита	159
А. Блинкена. Проблемы употребления иноязычных названий и обозначений в латышском языке	175
Р. Бертулис. Еще раз о внутритекстовых примечаниях	194

Орфоэпия

В. Дамбе. Латышская слоговая интонация	198
--	-----

Консультация	208
------------------------	-----

Библиография (сост. Д. Барбаре)	214
---	-----

Отзывы о сборнике «Вопросы культуры латышского языка» (сост. Д. Барбаре)	216
--	-----

Тематический указатель статей, опубликованных в выпусках 1970—1974 гг.	219
--	-----

Секция культуры языка Союза журналистов Латв. ССР
Группа культуры языка Ин-та яз. и лит. АН Латв. ССР

ВОПРОСЫ КУЛЬТУРЫ ЛАТЫШСКОГО ЯЗЫКА

Сборник статей под ред. Х. Бендикса, 10-й выпуск,

На латышском языке

Издательство «Лиезма», Рига 1974

LATVIESU VALODAS KULTŪRAS JAUTĀJUMI

Redaktors I. Niselovičs. Māksl. redaktore N. Sakirjanova.

Tehn. redaktore D. Reigase. Korektore A. Abele.

Nodota salikšanai 1974. g. 12. jūlijā. Parakstīta iespiešanai 1974. g. 20. novembrī. Tipogrāfijas papīrs Nr. 1, formāts 70×108/32. 7,25 fiz. iespiedl.; 10,15 uzsk. iespiedl.; 9,95 izdevn. l. Metiens 4000 eks. JT 05584. Maksā 43 kap. Izdevniecība «Liesma» Rīgā, Padomju bulv. 24. Izdevn. Nr. 631/26929-V189. Iespiesta Latvijas PSR Ministru Padomes Valsts izdevniecību, poligrāfijas un grāmatu tirdzniecības lietu komitejas tipogrāfijā «Cīņa» Rīgā, Blaumaņa ielā 38/40. Pasūt. Nr. 2259-D.

LATVIJAS NACIONĀLA BIBLIOTEKA

0306054720

43 kap.